

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

MÜNEVVER AYAŞLI'NIN ESERLERİNDE

DEĞİŞEN TOPLUM VE DİNDARLIK

Yüksek Lisans Tezi

Tuba YİĞİT

Çorum - 2024

**MÜNEVVER AYAŞLI'NIN ESERLERİNDE
DEĞİŞEN TOPLUM VE DİNDARLIK**

Tuba YİĞİT

**Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı**

Yüksek Lisans Tezi

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğr. Üyesi Elif Büşra KOCALAN

Çorum 2024

Tuba YİĞİT tarafından hazırlanan “Münevver Ayaşlı'nın Eserlerinde Değişen Toplum ve Dindarlık” adlı tez çalışması 13/06/2024 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında Yüksek Lisans/Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Yakup COŞTU

.....

Dr. Öğr. Üyesi Elif Büşra KOCALAN (Danışman)

.....

Doç. Dr. Abdulhamit BUDAK

.....

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun .../.../..... tarih ve sayılı kararı ile Tuba YİĞİT 'in Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında Yüksek Lisans derecesi alması onanmıştır.

(İmza)

Prof. Dr. Osman ÇUBUK

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim.

Tuba YİĞİT

MÜNEVVER AYAŞLI'NIN ESERLERİNDE DEĞİŞEN TOPLUM VE DİNDARLIK

Tuba YİĞİT

ORCID: 0009-0005-7303-5532

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Yüksek Lisans Tezi

Haziran 2024

ÖZET

Araştırmamızın konusunu Münevver Ayaşlı'nın eserlerinde değişen toplum ve dindarlık ilişkisi ihtiva etmektedir. Kendisi Cumhuriyet dönemi yazarlarından olan Ayaşlı, yaşadığı süreçte eserleriyle topluma yön vermeyi amaçlamıştır. Osmanlı Devleti'nin en şatafatlı dönemlerini kısmen görmüş, gerileme ve batışına bizzat şahitlik etmiştir. Bu süre zarfında kaleme aldığı eserler, o dönemdeki Osmanlı toplumunun dinî-sosyolojik hayatındaki değişimi ve dönüşümüne kaynaklık eder niteliktedir. Konu belirleme safhasında, din sosyolojisi alanında alanyazın taraması yapılmış ve Ayaşlı hakkında çalışma yapılmadığı tespit edilmiştir. Amacımız yazarımızın döneme ışık tutan eserlerinin analizi ile alana katkı sağlamaktır.

Nitel araştırmamız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde yazarın hayatından bahsedilmiş ve kaleme aldığı eserler hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde ise Ayaşlı'nın yaşadığı dönemdeki Osmanlı toplumunun değişim ve dönüşüm süreci anlatılmıştır. Literatür tarama sürecinde ise önce Ayaşlı'nın eserleri, sonrada Ayaşlı'nın yaşadığı döneme dair yazılı, sözlü ve görüntülü kaynaklardan yararlanılmıştır.

Ayaşlı'ya göre Osmanlı Devleti'nde askeri alandaki eksiklik iktisadi hayatla devam etmiş ve Batılılaşma her alanda kendini göstermiştir. Osmanlı'nın gerileme döneminde düşün dünyası farklı görüşler içerisindedir. Bu farklı düşünceler Osmanlı'yı kurtarma adına değişik fikir akımlarını ortaya çıkarırken, Osmanlı kültür ve medeniyetinin özünü korumayı hedeflemiştir. Özellikle siyasi alandaki yönetim değişiklikleri ile dinin hayatın içinden soyutlanıp özelleştirilmesini, toplumsal hayatta modernleşmenin yanında sekülerleşmenin de ortaya çıkmasını kaçınılmaz kılmıştır. Bu bağlamda Ayaşlı'da milliyetçilik, kültür emperyalizmi, Türklük ve İslam davası gibi meselelere yanıt aranmıştır.

Sonuç olarak; Ayaşlı'nın görüşleri ekseninde, toplumun yönetim biçimi, ekonomik yapısı, kültürel değerleri, din anlayışları ve dindarlık oluşumları Osmanlı'dan cumhuriyete geçiş süreci içerisinde analiz edilmiştir. Yeni rejim, Ayaşlı'da eski ve yeni Türk şeklinde ifade biçimini ortaya çıkarmıştır. Cumhuriyet dönemi reformları ve sosyal hayata etkisi toplumun özellikle muhafazakâr kesiminde radikal bir yapılanma olarak karşılanmıştır. Toplumsal değişimle birlikte Türkiye'nin dinî yaşayış biçimi bireye özgü olarak şekillenmiştir. Modernizm ve sekülerizmin etkisi ile din kurumu da özelleştirilmiştir.

Anahtar Kavramlar: Münevver Ayaşlı, Toplumsal Hayat, Din, Toplum, Toplumsal Değişim, Dindarlık

Bilim Kodu: 60801

THE CHANGING SOCIETY AND RELIGION IN THE WORKS OF MÜNEVVER AYAŞLI

Tuba YİĞİT

ORCID: 0009-0005-7303-5532

HİTİT UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL

Master of Science Thesis

June 2024

ABSTRACT

The subject of our research is the relationship between changing society and religiosity in Münevver Ayaşlı's works. Ayaşlı, one of the writers of the Republican period, aimed to give direction to the society with her works. She partially saw the most glorious periods of the Ottoman Empire and witnessed its decline and collapse. Her works written in this period are the source of the change and transformation in the religious-sociological life of the Ottoman society in that period. At the stage of determining the subject, a literature review was conducted in the field of sociology of religion and it is noticed that there is lack of studies on Ayaşlı. Our aim is to contribute to the field with the analysis of our author's works that shed light on the period.

Our qualitative research consists of two parts. In the first part, the author's life is told and information about the works she wrote is given. In the second part, the change and transformation process of the Ottoman society in the period Ayaşlı lived in is explained. In the literature review process, firstly Ayaşlı's works and then written, oral and video sources related to the period Ayaşlı lived in are utilised.

According to Ayaşlı, the deficiency in the military field in the Ottoman Empire continued with economic life and Westernisation manifested itself in every field. During the decline period of the Ottoman Empire, the world of thought had different opinions. While these different ideas led to the emergence of different currents of thought in order to save the Ottoman Empire, they also aimed to preserve the essence of Ottoman culture and civilisation. Especially the changes in political administration and the isolation and privatisation of religion made the emergence of secularisation as well as modernisation in social life inevitable. In this context, Ayaşlı sought answers to issues such as nationalism, cultural imperialism, Turkishness and the Islamic cause.

As a result, the form of government, economic structure, cultural values, understanding of religion and religious formations of the society during the transition from the Ottoman Empire to the republic have been analysed on the axis of Ayaşlı's views. The new regime revealed the expression of old and new Turks in Ayaşlı. The reforms of the republican era and their impact on social life were welcomed as a radical restructuring, especially in the conservative part of society. Along with social change, Turkey's religious way of life was also shaped as individualistic. Under the influence of modernism and secularism, the institution of religion was privatised.

Key Terms: Münevver Ayaşlı, Social Life, Religion, Society, Social Change, Religiosity

Science Code: 60801

TEŞEKKÜR

Araştırmama eserleriyle katkı sağlayan ve kendine has duruşunu hiç bozmayan, Osmanlı Hanımefendisi, merhume Münevver AYAŞLI'ya,

Çok emek verdiğim ve yıllar sonra tekrardan başlama fırsatı yakaladığım akademik çalışma sürecimde, en başından beri her aşamasında benden engin tecrübesini benimle paylaşan, değerli dostum Dr. Zeynep Beyza OĞUZHAN'a,

Her konuda olduğu gibi tez sürecimde de bana destek olan, bocaladığım zamanlarda bitireceğime dair inancımı diri tutan kıymetli eşim Eren YİĞİT'e, bir çocuk kadar özveri isteyen tezimi tamamlamamda sabır gösteren biricik evladım, oğlum Mehmet Ali YİĞİT'e,

Yılların bile aramıza giremediği kendisi tanıdığım günden beri samimi muhabbetine güvendiğim, manevi desteğini hep yanımda hissettiğim değerli hocam Dr. İsmet ALTIKARDEŐ'e,

Uzun seneler ara vermeme rağmen gerek afla geri dönme sürecimde gerek de tez yazım aşamamda kapısını aşındırdığım, üzerimde hakkı olan kıymetli hocam Prof. Dr. Yakup COŞTU'ya,

Tezimi baştan sona okuyarak, eleştiri ve öngöröleri ile beni doğru şekilde yönlendirip, yapabileceğim hatalardan alıkoyan, akademik alandaki tecrübesini benden esirgemeyen danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Elif Büşra KOCALAN'a, ayrıca tez savunmasında değerli katkılarından dolayı Doç. Dr. Abdulhamit BUDAK'a

Teőekkürlerimi sunarım.

Tuba YİĞİT

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	vi
TEŞEKKÜR.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	1

1.BÖLÜM

MÜNEVVER AYAŞLI'NIN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Hayatı.....	6
1.2. Eserleri.....	13
1.2.1. Romanları.....	14
1.2.2. Hatıratları.....	14
1.2.3. Hikâyeleri.....	15
1.2.4. Denemeleri.....	15
1.2.5. İncelemesi.....	15

2.BÖLÜM

AYAŞLI'DA TOPLUMSAL HAYAT VE DİN İLİŞKİSİ

2.1. Düşünce Dünyası.....	17
2.1.1. Milliyetçilik hakkındaki görüşleri.....	20
2.1.2. Din hakkındaki düşünceleri.....	25
2.2. Toplumsal Hayat.....	27
2.2.1. Toplumsal dinamikler.....	35
2.2.2. Değişimin sancuları ve değişen toplum.....	39
2.3. Dini Hayat.....	59
2.3.1. Din ve aile.....	65

2.3.2. Din ve toplum.....	69
2.3.3. Değişen dindarlık.....	75
SONUÇ.....	79
KAYNAKÇA.....	82

KISALTMALAR

Kısaltmalar

AEG	Alman Elektrik Şirketi
bk.	Bakınız
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
çev.	Çeviren
ed.	Editör
haz.	Hazırlayan
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
vs.	Ve saire
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

Araştırmamızın konusu “Münevver Ayaşlı’nın Eserlerinde Değişen Toplum ve Dindarlık”tır. Ayaşlı, Osmanlı Devleti’nin son dönemleri ve yeni Türkiye’nin doğuşu yıllarını bizzat tecrübe etmiş bir düşünce insanıdır. Eserlerinde toplumsal değişim, kültür emperyalizmi, Türklük ve İslam davası vb. sosyolojik nitelikte çok fazla konu ve kişilere yer verdiğiinden din sosyolojisi alanı ile ilişkilendirebilecek donelere sahiptir.

Bireyler gibi toplumsal yapılarında bir eceli vardır. Yanlış politikalar sonucu toplumlar asimile olup değişip, dönüşmeye mahkumdur. Osmanlı Devleti’nin dağılma sürecinde dönemin aydınları çözümü Batılılaşmada aramıştır. Bir devrin bitip yeni bir yönetimin geldiği bu süreçte eğitim, kültür, sanat, siyaset, iktisat ve din alanındaki değişiklikler tabii olarak toplumun değişiminde büyük rol oynamaktadır.

Toplumsal ilişkiler zaman ve mekândan türemiş olgulardır. Değerlendirme yapılırken, toplumdaki bireyler ve olaylar yaşanan dönemin koşulları ile birlikte ele alınmalıdır. Türk tarihinin en derinine indiğimizde İslam’ın kültür ve medeniyetinin izlerini taşıdığı görülmektedir. Toplum bilimi olarak tabir edilen sosyoloji ilmi ile Türk milletinin tanışması ise Osmanlı Devleti’nin başta devlet yönetimi olmak üzere pek çok alandaki başarısızlığını çözüme kavuşturma isteği ile gerçekleşmiştir denebilir.¹ Ayaşlı’nın yaşadığı dönem ise Osmanlı devlet yönetiminin pek çok soruna çözüm arayışına karşılık gelmektedir.

Yaşamı anlamlandırmak, ona göre ifade edebilmek için kullanılan terimler kişinin sadece zihninde gerçekleşmez. Sosyal hayatın nesnel bir tezahürü olarak ortaya çıkar. Bireyi de içine alan, bireyden bağımsız yazılı ve yazısız kurallar hayatta kalmanın koşulunu belirler. Sosyal ilişkiler ferdin topluma uyum sağlamasını önceler ve bunu yapmadığında bir bedeli olacağını ifade eder. Esasen sosyal bir varlık olan insanda hayat mücadelesini tek başına veremez bir fitratta yaratılmıştır. Dolayısıyla toplumsal öğretiler, bireylerin şahsi talep ve ihtiyaçlarından ziyade ferdin üzerinde yaptırım gücü olan herkesi ve her şeyi kapsayan ve herkese aynı tarifeyi uygulayan bir niteliktedir.² Dinin toplum üzerindeki bu etkisi toplum bilimi açısından araştırma ve incelemeye olanak tanımıştır.

Din sosyolojisinin terimi olan din ve dindarlık kavramları teorik ve pratik pek çok araştırmanın ve bilimsel tartışmanın anlaşılmasına dayanak gösterilmektedir.³ Tecrübe ilmi olan din sosyolojisinde, konumuzun özünü Ayaşlı’nın din anlayışı ve dinî yaşam pratikleri

¹ Celaledin Çelik vd., *Din Sosyolojisi*, ed. Kadir Canatan -Mustafa Tekin (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2020), 62.

² Emile Durkheim, *Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları*, çev. Cemal Bali Akal (İstanbul: Bilim Felsefe Sanat Yayınları, 1985), 42-49.

³ Roberto Cipriani, *Din Sosyolojisi Tarih ve Teoriler*, ed. Ali Coşkun, çev. Muammer Ak vd. (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 136.

oluşturmaktadır. Din sosyolojisinin diğer disiplinlerle de kolektif bir biçimde çalışan bilim dalı olması Ayaşlı'nın yaşadığı dönemin tarihini de bilmemiz açısından önemlidir.

Sosyologlar toplumların yaşantılarını incelerken çok eski zamanları da mukayese ederek bilgi sahibi olurlar.⁴ Toplumların zaman içerisinde din, dil, sanat, ziraat ve ekonomi alanında değişikliğe uğraması muhtemeldir. Özellikle dininde toplumsal değişime katkı sağladığı görülmektedir. Din ile bağlantılı sosyal değişimde din sosyolojisinin konusu kapsamındadır. Bireyin düzenli bir şekilde yerine getirdiği dinî alışkanlıklarını belirli bir zaman yapmaması yahut hiç yapmadığı bir davranışı yapmaya başlama sürecinde bazı tutum ve davranışlar gözlemlenir. Bu tutum ve davranışlar fertten topluma geçişteki farklılıklar ve kişilerin yaşları ile orantılıdır. Dolayısıyla davranış biçimleri yahut toplumsal alandaki yeniliklerden kentleşme, endüstriyel toplum gibi mevzuların tartışma sahası da din sosyolojisinin konu ve kavramları içerisinde olduğu söylenebilir.⁵

Bu çalışmada, Ayaşlı'nın eserlerinde Osmanlı Türk toplumunun yapısı, dinamikleri ve yeni Türk'ün toplumsal alandaki değişimi ve dönüşümü ele alınacaktır. Ayrıca yine Osmanlı toplumundaki din anlayışı ve Cumhuriyetle birlikte din algısında ve anlayışında ne gibi değişim ve dönüşümler olduğu Ayaşlı'nın eserlerinden hareketle aktarılması amaçlanmıştır. Ayaşlı'nın, sosyo-kültürel alandaki fikirleri dinî-sosyolojik açıdan hem kendi dönemine hem de günümüze ışık tutacak niteliktedir. Yazdığı eserler bunun en büyük göstergesidir. Ayaşlı'nın eserlerinde yaşadığı döneme dair aktardığı, toplumsal sahadaki görüş ve düşüncelerinin alana katkı sağlaması hedeflenmiştir.

Literatürlerde din sosyolojisi “vakalar ilmi” olarak tanımlanmaktadır. Bu bilim dalının olayları incelerken, herhangi bir değer biçmeden, kişisel birtakım düşünce ve davranışlara anlam yüklemeksizin olayları ve durumları analiz etmesi beklenir.⁶ Anlayıcı yaklaşımın “neden” ve “nasıl”ı arayışı araştırmacıyı niteliksel bir çalışma yapmaya yönlendirir.⁷ Din sosyolojisi ilmi nitel bir yöntem olan anlama ve açıklama tekniklerini birlikte inceleyen bir bilim dalıdır. İlk dönem bilim adamlarınca tanımlama sorunu yaşansa da 19. yüzyıl sonlarında gerek din alanında çalışma yapan teologlar için gerekse de sosyologların çalışmalarına ortak bir noktada cevap bulabilmektedir.⁸ Dolayısıyla araştırmamızın konusunu oluşturan, Ayaşlı'nın eserleri incelenirken anlama ve açıklama metotları kullanılmıştır.

⁴ Abdurrahman Kurt vd., *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz -İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 30-31.

⁵ Vejdî Bilgin, *Din ve Toplum (Din Sosyolojisine Giriş)* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021), 11-20.

⁶ Hans Freyer, *Din Sosyolojisi*, çev. Turgut Kalpsüz (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, ts.), 29.

⁷ Adil Çiftçi, *Anlayıcı Yaklaşım ve Din Sosyolojisi İçin Uzanımları Empirik Bir Deneme* (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2004), 104-107.

⁸ Mustafa Aydın, *Sistemik Din Sosyolojisi* (İstanbul: Açılım Kitap, 2014), 24.

İlk dönemlerde yalnızca sosyolojinin alt disiplini olarak tanımlanan⁹ sonraki dönemlerde ayrı bir disiplin olarak karşımıza çıkan din sosyolojisinin metodoloji noktasında diğer bilim dallarından da faydalandığı bilinen bir gerçekliktir.¹⁰ Normatif bilgilere ulaşma ve etkin bir şekilde kullanma konusunda ilahiyat; olayları, durumları ve kişileri anlama ve yorumlama sürecinde sosyolojiden, geçmiş toplumlara ait bilgi ve belge ve tecrübelerin aktarılmasında tarih ve özellikle geçmiş dinî yaşantıların incelenmesinde dinler tarihinden yararlanmaktadır.¹¹ Bu araştırmaları yaparken de nesnel ve objektif bir kimlik içerisinde olunması nitel araştırmanın rölasyonist bir tarzda yorumlanmasını sağlar.¹² Sosyologların ve din sosyologlarının inceleme yaptıkları olaylardan bağımsız olması, subjektif çerçevenin dışında kalması konuya olan hâkimiyetini de o ölçüde artırmaktadır. Ayrıca araştırma yapılacak problemin de tek bir nedene bağlı olmaksızın açıklanması mümkün olur.

Araştırılacak konu hakkında literatür taraması yapılırken ortaya çıkan veriler içerik açısından yazılı, sözlü ve görüntülü olabilir. Bu verilerin incelenmesinde eleştiri, analiz ve nitel yöntemlere başvurulmaktadır. Alanyazın yapılan konunun anlatımı, açıklanması ve aralarındaki ilişkinin tümevarımla tamamlanması gerekmektedir.¹³ Din sosyolojisinde en çok kullanılan araç olan vasıflamanın ikinci basamağı olan, dolaylı gözlemde özellikle tarih ilminden yararlanır. Dolaylı gözlem; eski çağlarda yaşamış toplumlarla ilgili bizzat tecrübe edilmeyen bilginin edilmesidir. Bu kapsama sadece yazılı metinler değil sözlü şekilde ifade edilen anonim kaynaklarda girmektedir.¹⁴ “Bir şeyi görmeyen onu görüp bilenden öğrenecektir”¹⁵ usulünce, konumuz bağlamında Ayaşlı'nın eserleri din sosyolojisi alanında çalışma yapılması gereken birincil kaynaklarımızı oluşturmaktadır. Özellikle Ayaşlı'nın hatıratları bize bu konuda fayda sağlamıştır.

Araştırmanın konusu belirlenip, literatür taraması yapıldıktan sonra yazılı kaynaklara ulaşma alan ile ilgili kavramlar ve alt başlıkları çalışmamızın metodolojik yapısını oluşturmaktadır. Tanımlama ile birlikte karşılaştırma yöntemi de kullanılmış ve bu kavramlar arasında neden-sonuç ilişkisi içinde açıklama yöntemine başvurulmuştur.¹⁶ Böylece araştırmanın yöntem kısmı, analiz ve sentez safhasıyla tamamlanmıştır. Osmanlı tarih ve kültürünü de bilmek araştırmamızın metot kısmının tamamlanması için gerekli görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde toplumun değişim ve dönüşümünde Ayaşlı'nın yanı sıra dönem hakkında

⁹ Çelik vd., *Din Sosyolojisi*, 25; Hüseyin Bal, *Din Sosyolojisi (Din Olgusu, Dini Gruplar, Yöntem)* (Ankara: Sentez Yayıncılık, 2014), 13.

¹⁰ Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983), 169.

¹¹ Çelik vd., *Din Sosyolojisi*, 27-28; Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, çev. Ünver Günay (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995), 33.

¹² Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1996), 40.

¹³ Ahmet Doğanay vd., *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, ed. Ali Şimşek (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2012), 55-56.

¹⁴ Çelik vd., *Din Sosyolojisi*, 34.

¹⁵ Günay, *Din Sosyolojisi*, 33.

¹⁶ Çelik vd., *Din Sosyolojisi*, 35; Bal, *Din Sosyolojisi (Din Olgusu, Dini Gruplar, Yöntem)*, 187-195.

bilgi veren bu alandaki diğer verilerde ikincil kaynakları oluşturmaktadır. Dokümantasyon sürecinde Ayaşlı hakkında ve Ayaşlı'nın yaşadığı dönemin analizinde akademik çalışmaların yanı sıra Ayaşlı'yı konu edinen röportaj ve video kayıtlarından da yararlanılmıştır.

Din sosyolojisi araştırmalarında geleneksel ile modern toplumların ilişkisi, uyumu yahut çatışması ile ortaya çıkan kimlik problemi alandaki kavramsal teorinin sınırlılığı olarak kabul edilir. Ayrıca siyasi alandaki sorunlara ilişkin kullanılan terimlerde din sosyolojisinin objektif olarak açıklanmasına olumsuz yönde ket vurmaktadır. Bu durum bir sınırlılık problemi olmakla birlikte alanın anlaşılmasındaki kavramsal yetersizlik olarak açıklanabilir.¹⁷

Yaşadığı dönemde, İstanbul ve Ankara'da ikamet etmesi, aristokrat bir aileye mensup olması, Anadolu insanı tarafından Ayaşlı'nın tanınmasındaki sınırlılık olarak ifade edilebilir. Kendisinin bir imparatorluk çocuğu olduğunu her fırsatta dile getiren Ayaşlı, babasının vazifesinden dolayı Rumeli ve Arabistan'ı çok iyi bilmekte ve tanımaktadır. Ancak çok merak etmesine rağmen Ankara dışında başka bir Anadolu şehrinde yaşamadığı eserlerindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır.¹⁸

Din sosyolojisi açısından ele alacağımız değişen toplum ve dindarlık konuları Ayaşlı'nın eserleri ile sınırlı olmakla birlikte akademik sahada yazara dair yapılan çalışmalar yok denecek seviyededir. Ayrıca çalışmamızda yazarın edebî kişiliği ve siyasi düşüncesi göz ardı edilmiştir. Alanımızın birincil kaynağı olan yazarın eserinden yaptığımız alıntılarda yazım hatası vs. hiçbir şekilde düzeltme ya da değiştirme yapılmamıştır. Eserlerinde kullanılan alıntılar aynen aktarılmıştır.

Din sosyolojisinin problemi ve anlaşılmasındaki zorluk; dini bir dünya meselesi olarak görür ve dini meydana getiren olgularla beraber inceler.¹⁹ Altı yüz yıllık bir mazisi olan Osmanlı'nın tüm geçmişi değil sadece dağılma ve çöküş dönemi Ayaşlı'nın düşüncelerinden hareketle aktarılacaktır. Dönemde içerisinde yaşanan siyasi olaylar, sosyal ve dinî hareketlerin de belirleyicisi durumundadır. Dolayısıyla Ayaşlı'nın eserlerinde tarihî süreç ve toplumun yapısı ile ilgili sınırlılık söz konusudur.

Ayaşlı'nın eserlerinde özellikle romanlarında, romanın akışından çıkıp mevzuyu kendi duygu ve düşünceleri bağlamında yorumladığı görülür. Dolayısıyla objektiflik ve nesnellikten bahsedilemez ve bu durum sınırlılık olarak kabul edilebilir.²⁰ Ayrıca Ayaşlı'nın eserlerinin bazılarını yazdığı süreçte 80'li yaşlarında olduğu bilinmektedir.²¹ Konular açısından

¹⁷ Aydın, *Sistematik Din Sosyolojisi*, 27.

¹⁸ Münevver Ayaşlı, *Geniş Ufuklara Doğru ve Yabancı İklimlere Doğru* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), 246. Ayaşlı eserlerinde kendisinin de mensup olduğu İstanbul ve Ankara'nın kalburüstü tabakası üzerinden konularını işlemiştir.

¹⁹ Bal, *Din Sosyolojisi (Din Olgusu, Dini Gruplar, Yöntem)*, 16.

²⁰ Bahriye Çeri, *Hatıra-Roman İlişkisi ve Münevver Ayaşlı Romanları* (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2013), 76.

²¹ Münevver Ayaşlı, *Avrupai Osmani Rumeli ve Muhteşem İstanbul (Hatırlayabildiklerim) I. ve II. Bölüm* (İstanbul, 1990).

bağlantılarda 1920'li yıllardan bahsederken aynı hususu 1950'li ve 1960'lı yıllarla devam ettirdiği görülmektedir.²² Yine bunun sebebi de özellikle siyasi vb. süreçlerdeki benzer kişi ve olayların kendisini tetiklemesi olarak açıklanabilirken konuların anlaşılmasındaki sınırlılık göz ardı edilmemelidir.

²² Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 219-230.

1.BÖLÜM

MÜNEVVER AYAŞLI'NIN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Hayatı

Hatice Münevver Ayaşlı, 1906 yılında, babası Miralay Cafer Tayyar Bey'in vazifesinin, Selanik sınırları içerisinde olduğu bir dönemde dünyaya gelmiştir.²³ Aslen Selanikli olmadığını her defasında dile getiren Ayaşlı, Türk asıllı ve Evlâd-ı Fâtihân olmakla müşerreftir.²⁴ Beşir Ayvazoğlu'nun tabiri ile "Haminne", İmparatorluğun Avrupa'daki topraklarını kaybetmediği bir dönemde Selanik'te doğmuştur. Ancak Ayvazoğlu'nun altını en çok çizerek belirttiği durum Türk olması ve dönme olmadığıdır. Bu mevzunun üzerinde ısrarla durması ise zamansal olarak dönmelere olan bakış açısının menfiliğindedir.²⁵

Rumeli'ye devletin iskân politikası ile Anadolu'dan göç eden Müslüman Türk aileler Rumeli'de benliklerini, kültürlerini, ananelerini kısaca kendilerini kaybetmeden, Ortodoks Hıristiyanların egemenliğinde olan bu topraklara, İslâm'ın ve Türklüğün medeniyetini getirmişlerdir. Altı yüzyıl boyunca Hıristiyan komşularıyla birbirlerinden etkilenmişler ancak Hıristiyanlaşmamış aksine Rumeli'nin yurt olarak tutulmasında, İmparatorluğun elinden çıkmamasında çok önemli bir aktör olmuşlardır. Murad Hüdavendigar Rumeli'nin kalbi Kosova Ovasında şehit olmuş, Rumeli'nin bağına metfun olmuş, Rumelili Müslüman Türk'ün sinesine emanet edilmiştir. Balkan bozgunundan (I. Balkan Harbi) sonra Rumeli'nin İmparatorluğun elinden çıkması Evlâd-ı Fâtihân için bir travma hâli olmuş, koskoca cihan devletinin sonunu getirmiştir. Dolayısıyla Ayaşlı'ya göre Cumhuriyet gençlerinin ve Cumhuriyet rejimi devlet aklının, Rumeli'nin kıymetini bilmemesi, Rumeli'yi yabancı devlet toprağı görmesi ve Rumeli'yi anlamaması utanılacak bir durumdur.²⁶ Konu ile ilgili olarak Ayvazoğlu'da günümüz neslinin adını bile bilmediği (Üsküp, Manastır, Şumnu, Burgaz, İşkodra vs.) vatanın aslında çok yakın bir zamana kadar Türk ve Osmanlı toprağı olduğunu dile getirmiştir. Fakat sadece yaşayanların anlayabileceği bir geçmişe sahip ve Osmanlı topraklarının günümüzde yabancı bildiğimiz yerler olmadığını ve bir şehirden başka bir şehre gitmek kadar kolay olduğu görüşündedir. Ancak bu durumun üzücü tarafı Türk'e ait olan toprakların, Türk'ten ayrılıp yabancılaşmasıdır.²⁷

Ayaşlı için Selanik büyük bir nimettir ve Ayaşlı bu nimetten istifade edebilmeyi başarmıştır. Ayaşlı'nın hayatında hiç unutamadığı anılardan birisi olan dedesi Ali Rıza Bey'in konağının

²³ Abdullah Uçman, "Ayaşlı, Münevver", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 21 Aralık 2023).

²⁴ Ayaşlı, *Avrupai Osmani ve Muhteşem İstanbul*, 5.

²⁵ Beşir Ayvazoğlu, *Defterimde Kırk Suret* (İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 1996), 33.

²⁶ Ayaşlı, *Avrupai Osmani ve Muhteşem İstanbul*, 5.

²⁷ Ayvazoğlu, *Defterimde Kırk Suret*, 36.

bahçesinde koca kazanlarda pişirilen aşure gibidir Selanik şehri. Ayaşlı, babasının köşkünde; abisiyle birlikte Matmazel Rozali isimli Fransız mürebbiyenin tedrisatından geçtiği söylenebilir. Çok kültürlülük yazarın hayatının her anında vardır.²⁸

Selanik'te Müslüman Türkler, Hıristiyan Bulgarlar ve Rumlar, Yahudiler, Sabetayistler hep bir arada yaşamaktadır. Şehir halkı arasında herhangi bir ayırım ya da ayrıcalık yoktur. Selanikliler fikri, düşünsel, kültür, yemek ve eğitim alanında birbirlerinden etkilenmişlerdir. Okuyan, kendini geliştiren ve Avrupa'yı takip eden, dönemin üniversite talebeleri, yüksek dereceli devlet memurları, subaylar Selanik'te neşredilen yayınlardan beslenmişlerdir. Selanik bu kozmopolit ve fikri yapısı sayesinde kendini muhalif atfeden, idareye karşı ayaklanma eğilimi gösteren kişilere de kucak açmış; İttihat ve Terakki Cemiyetinin Rumeli'nde özellikle kendi bünyesinde güçlenmesine ve daha sağlam yapılanmasına imkân sağlamıştır.²⁹

Fransız İhtilalinden sonra milliyetçilik akımlarıyla birlikte başlayan Avrupa'dan düşünsel olarak etkilenme, matbaanın faaliyete geçmesi ve İstanbul, Selanik, İzmir ve Beyrut gibi şehir merkezlerinden Osmanlı tebaasından çoğu gencin açılan modern okullarda çift dilli eğitim alması gibi nedenlerle İmparatorluğun son dönemlerinde zirveye çıkmıştır. Bu zirvenin en uç noktası ise Selanik şehri olmuştur. Cahit Arf, Celile Hikmet, Ali Ulvi Elöve, Albert Karasu, Ken'an Rifâi, Zekeriya Sertel, Osman Tefvik Taylan ve Hıfzı Tefvik Gönensay³⁰ gibi isimler devletin açtığı bu okullardan yetişmişlerdir. Bu isimler birbirlerini etkilemişler ve birbirlerinden faydalanmışlardır. Aynı dönemlerde Ayaşlı'nın da bu tarz kişilere kolaylıkla rastladığı söylenebilir. Dolayısıyla Ayaşlı'nın bu isimlerden etkilenip ilham almamasının imkânı yoktur ve kendisi bunun sonucunda Osmanlı'nın Rumeli yıldızları arasında yerini almıştır. 1923 yılında Cumhuriyet rejimini Ankara gibi bir bozkırın ortasında yeşertip çiçeklendiren devleti; çocukluğundan beri çevresinden etkilenip zihin dünyasındaki gibi (inkılaplar) Osmanlı'dan farklı olarak dizayn eden Mustafa Kemal Atatürk, bu çevrenin çocuğudur. Ayaşlı ve Mustafa Kemal birbirlerini Selanik'ten itibaren bilmişler, birbirlerine olan sevgi ve saygılarını asla yitirmemişlerdir. Ayaşlı'nın yazı ve eserlerinde bu durum anlaşılmaktadır.³¹

Ayaşlı 1911'de ailesiyle birlikte Selanik'ten ayrılıp İstanbul'a göçmüştür. Payitaht İstanbul; yani, her yeniliğin Osmanlı İmparatorluğu'nda uğradığı ilk durak olan şehir, Ayaşlı'ya göre her anlamda çok boş ve gelişmemiş olarak görünmüştür. Yazar, Acemli şairin "bir taşına tüm acem

²⁸ Ayaşlı, *Avrupai Osmani ve Muhteşem İstanbul*, 84-85.

²⁹Zübeyde Demircioğlu, "Türk Sosyolojisinin Gelişiminde Selanik Entelektüel Ortamının Etkisi", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 11/2 (24 Eylül 2022), 433-437.

³⁰ Vikiçizer, "Selanik Doğumlular", *Wikipedia* (Erişim 11 Mart 2024).

³¹ Hatice Yıldız, *Münevver Ayaşlı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023), 68-71. Mustafa Kemal Atatürk'e "Gazi Hazretleri" hitabı ile eserlerinde çokça yer vermiş, sevgi ve muhabbetini dile getirmiştir. Onu, günlük hayatında ve eserlerinde ciddi eleştirilerde bulunduğu klâsik tek parti dönemi CHP (Cumhuriyet Halk Partisi) felsefesinden çok ayrı bir yere koymaktadır. Selanikli olmalarının ortak noktası ile de Gazisi ile her daim gurur duymuştur. Mustafa Kemal Paşa'da Münevver Hanıma ve ailesine aynı derecede değer vermiş, hürmet göstermiş ve bu hürmeti kalabalık dost meclislerinde çevresine aksettirmiştir.

mülkü fedadır” dediği bu şehre “...eh işte” demiştir.³² Ayaşlı’ya göre bu yazılanlar sadece edebî eserlerde kalan üstünlük taslayacak masallar değil aksine gurur duyulacak hakikatlerdir. Onun gözünde, zihninde ve kalbinde Rumeli çok farklı bir yerde durmaktadır. Rumeli ile sadece gurur duyulabilir.

Ayaşlı’nın çocukluğu ve gençliği Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerine denk gelmekte Ayaşlı, Osmanlı konaklarından farksız bir evde ailesi ile birlikte yanlarında çalışan hizmetçi kızlarla Osmanlı’nın saray kültürünün tipik bir örneğini yansıtmaktadır.³³ Ayaşlı, kendisini devlet, millet ve saltanat aşığı olarak tasvir etmektedir.³⁴ Ayaşlı ve ailesi babasının askerlik vazifesi dolayısıyla çok çeşitli kültür ve medeniyetler dolaşır. Ayaşlı, Hz. Peygamber ile başlayan hicretin mukadder ve mukaddes olduğuna inanmaktadır. Çocukluk yıllarının geçtiği Halep’te, Alman mektebinde eğitim almıştır. Aynı dönemlerde ut ve piyano dersleri de almıştır. Gittiği Alman mektebini çok sevmiş, mektepte ilk olarak Hıristiyan derslerinin verilmesinden dolayı farklı bir dini tanıma sürecine de girmiştir. Ailesinden aldığı dinî eğitim dışında mektep hayatında öncelik olarak din eğitiminde Hıristiyanlık dinini öğrenmesi dönem itibarıyla normal karşılanmış ve Ayaşlı’nın ifadelerinden anlaşıldığı üzere daha sonraki dönemlerde de itikadi olarak herhangi bir etkileşim söz konusu olmamıştır.³⁵

Ayaşlı’ya göre Avrupai hayat tarzı ile ilk tanıştığı gün nasıl ise sonraki dönemlerde de Batı hakkındaki düşünceleri değişmemiştir. Avrupa’nın Osmanlı kültür ve medeniyetinden uzak olduğunu, Halep’te çocukken gittiği Deutsche Bank müdürünün evini “Avrupa katı ve soğuk, bizden başka, büsbütün başka bir dünya” ifadeleriyle anlatmıştır. Ayaşlı’nın Avrupa ile ilgili hemen her dönem düşüncesi bundan öteye geçmemiş, Avrupa Birliği’ne girmek isteyen devlet adamlarının da bu hayranlığını Avrupa’yı tanımamaları olarak yorumlamıştır.³⁶

Ayaşlı ve ailesi Halep’ten sonra babasının Reji Başmüdürlüğüne tayin olması ile Beyrut’a taşınmıştır. Ayaşlı, annesinin sıhhatini geri getirdiği, kibar ve elit bir Türk topluluğunun olması hasebiyle Beyrut’u çok sevmiş ve babasının emekli olmasıyla ailesiyle birlikte Beyrut’a yerleşmeyi düşünmüşlerdir.³⁷ Fakat sonrasında ülkede Birinci Dünya Harbi’nin başlaması ile bu şehirler (Lübnan, Halep, Beyrut vb.) savaşta kaybedilmiş ve buralarda yaşayan Türkler göç etmek zorunda kaldıklarından, Ayaşlı ve ailesi de çok severek geldikleri Beyrut’tan üzülen ayrılmıştır. Evlâd-ı Fâtihân soyundan gelen Ayaşlı, bu durumu Rumeli’nin kaybedilişine benzetmektedir.³⁸ Sonraki süreçte bir müddet İstanbul’da kalmışlardır. Ayaşlı, İstanbul ‘da Beylerbeyi ile Çengelköy arasında tuttıkları evi satın almamalarına hayıflanmış ve

³² Ayaşlı, *Avrupai Osmani ve Muhteşem İstanbul*, 103.

³³ Yıldız, *Münevver Ayaşlı*, 13.

³⁴ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 15. Konuya ilaveten; “Devlet geçiyordu, ben de devletimi çok seviyor ve sayıyor, hem de saltanatlı olmasını, çok saltanatlı olmasını istiyordum.” Şeklinde duygularını ifade etmektedir.

³⁵ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 15-16.

³⁶ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 25.

³⁷ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 31-45.

³⁸ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 59-60.

Çengelköy'deki ev şimdiye kadar oturdukları evlerden hem manzara olarak hem de lokasyon itibariyle iyi bir yerde olduğundan, bu evi her daim iç geçirerek anmıştır. Ayrıca Ayaşlı'nın bu evle ilgili en çok sevindiği olaylardan biri de kendisine ait piyanosunun olmasıdır.³⁹ Çocukluk döneminde piyanoya ilgi duyan Ayaşlı, ilerleyen yaşlarda özellikle yaşlılık döneminde ut sevgisinin arttığını, udu kendi kültürüne daha yakın bulduğunu dile getirmiştir.⁴⁰ Halep ve Beyrut'ta Alman mekteplerine giden Ayaşlı, İstanbul'a geldikleri bu süreçte Türkçe dersleri de almaya başlamıştır.⁴¹

Ayaşlı ve ailesi abisinin eğitimi, annesinin abisine düşkünlüğü ve Avrupa'yı görme merakından ötürü birkaç sene kadar Almanya'ya gitmişler. Ayaşlı, burada aldığı müzik eğitimiyle konser verecek bir seviyeye kadar yükselmiştir. Fakat maddi imkânsızlıklar sebebiyle İstanbul'a kesin dönüş yapmaları gerektiğinden, Ayaşlı'nın 8 yaşında başladığı müzik hayatı, 15 yaşında Almanya'dan ayrılmaları ile son bulmuş ve bu veda Ayaşlı'yı epeyce sarsmıştır.⁴²

İstanbul'a geldiklerinde Ayaşlı ve ailesi bir müddet Kuzguncuk'ta amcasının evinde kalmıştır. Ayaşlı, buradaki hayatını ise kültür, eğitim ve sanat hayatından uzak yaşadığı için adeta bitkisel hayat yaşayan insanlara benzetmektedir. Çünkü Kuzguncuk, İstanbul'da olsa da çok uzak bir konumdadır, bu sebeple önceki hayatında olan sosyal pek çok şeyden mahrumdur. Ayaşlı, burada daha önce Alman okulunda okuması ve sonrasında da Almanya'da konservatuara gitmesinden dolayı Türkçe eğitiminin eksikliğini özel derslerle gidermeye çalışır.⁴³ Ayaşlı'nın eğitim hayatı bu şekilde son bulmaz, yüksek tahsilini 1950'li yıllarda Fransa'da Şark Dilleri okulunda tamamlar.⁴⁴ Yine Fransızca ve Arapça dillerini de burada öğrenmiştir.⁴⁵ Ayrıca dil eğitimi dışında Osmanlı kültür ve medeniyetini anlatabileceği ortamlarda seminerler vermiş ve tasavvufa dair derslere katılmıştır.⁴⁶

Ayaşlı ve ailesi bir süre sonra amcasının yanından kiralık bir ev tutup çıkar ancak İstanbul'daki evin kirasını karşılamaya güçleri yetmez. O sırada abisinin okul bitmiştir. Ayaşlı'nın abisi Ankara'da kendi alanında bir işe girer ve kısa bir zaman sonra ailesini de yanına getirir.⁴⁷ Böylece Ayaşlı 'da 15 yaşından sonraki yıllarını Ankara'da geçirmeye başlar. Ankara'ya gittiği dönem, Ankara kendisine yeniden bir canlanma, heyecan ve enerji kattığı için çok sever. Özellikle savaştan galip çıkan bir millet ve kumandanı onun bu şehri sevmesini kolaylaştırmıştır.⁴⁸ Birkaç sene sonra ise abisi evlenmiş ve onun yanında kalmaya devam

³⁹ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 72.

⁴⁰ "Tarihî Kayıt: Münevver Ayaşlı Röportajı- Kültür Penceresi 13. Bölüm", haz. Yağmur Tunali, *YouTube* (1989).

⁴¹ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 81.

⁴² Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 66.

⁴³ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 103.

⁴⁴ Yıldız, *Münevver Ayaşlı*, 23-24.

⁴⁵ "Kendi Gök Kubbemiz Münevver Ayaşlı", haz. Özkan Gülerer, *Internet Archive* (23 Ekim 2022).

⁴⁶ Yıldız, *Münevver Ayaşlı*, 24.

⁴⁷ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 128.

⁴⁸ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 133.

etmişlerdir. Fakat abisinin yanında kaldığı dönem, varlığının rahatsız edici olduğu hissiyatına kapılarak, kendisini hep bir şeyler icra etme çabası içerisine girmek zorunda hissetmiştir. Yine böyle hissettiği dönemde (AEG)Alman Elektrik Şirketi'ne işe girmiş, çalışma hayatı kendisine iyi gelmiştir.⁴⁹ Ayaşlı'nın çalışma hayatı bununla sınırlı olmayıp, maaşı daha iyi olan Hariciye Vekâleti'nde devam etmiştir. Dolayısıyla Ayaşlı için 1926 yılında başlayan Ankara günlerinin evlenmesiyle 1930'lu yıllarda sona erdiği söylenebilir.⁵⁰

Ankara'dan ayrılışı yeni hayatının da başlangıcı olmaktadır. Çalışma hayatına da bu süreçte uzun bir ara verir. Ankara'da arkadaş ortamında tanıştığı Nusret Sadullah Bey kendisinden epeyce büyüktür. Ayaşlı, ailesinin aradaki yaş farkından ötürü evliliğinin onaylamayacağını bildiğinden, Nusret Sadullah Bey ile kendi aralarında sade bir nikah yapmıştır. Evlendikten sonra İstanbul'da, Çengelköy'de eşinin babasından kalan, Sadullah Paşa Yalı'sına yerleşmişlerdir.⁵¹ Fakat sonra ilerleyen zamanlarda Ayaşlı, evliliği ile ilgili üzülen şu sözleri sarf etmiştir:

“Çok iyi anlamıştım ki Nusret Beyefendi'nin hayatına çok geç girmişim. Zavallı genç kadıncıklar, uzaktan öyle zannedilir ki eşleri tarafından nazlatılır, şımartılır. Ne gezer!.. Genç kadın ile, yaşlı eşi arasında yığınla eski dost, yığınla eski hatıralar vardır ve genç kadıncıklar bunların altında ezilir.”⁵²

Ayaşlı, belki kendi ruhuna uyan bir eş bulduğunu ancak bu evlilikte hep geç kaldığını aradaki farkı hiçbir zaman kapatamayacağını da anlamıştır. Çünkü Nusret Sadullah Bey daha öncede bir evlilik yapmış ve bu evlilikten çocukları olmuştur. Bu durum Ayaşlı için üzücü olsa da bunu bilerek evlenmiş ve evliliğini sürdürmüştür.

Yalı hayatı kış şartları için uygun olmadığından ve öncesinde de yalı ile ilgili olumsuz bir portre çizilmesinden dolayı Ayaşlı orada yaşamak istemez ve eşi Nusret Sadullah Bey'i de ikna eder, kışa doğru Teşvikiye'de bir apartman dairesine taşınırlar. Burada birkaç sene geçirirler. Ancak ikisi de sade, sakın yalı hayatını çok istemektedir. Yine Beylerbeyi'nde bir yalı satın alırlar. Tamirat ve tadilat işleri dolayısıyla birkaç sene içinde yavaş yavaş yerleşirler. Ayaşlı bu yalıyı ve buradaki hayatını tam bir Osmanlı evine benzetmekte ve çok sevmektedir. Bir Osmanlı kibarı olan Ayaşlı, ev ve eşya konusunda en nadide parçalardan anlayan bir antikacı maharetine sahip bir şahsiyettir. Hangi fincan, tabak ve bardak nereye ait veya nereden gelmiş olabildiğini, ne kadar zarif ya da kıymetsiz olduğunu anlayabilen meziyet sahibi bir Osmanlı Hanımefendisidir.⁵³

Evlendikten sonra pek çok defa şehir dışına çıkıp memleketin İstanbul dışındaki diyarlarını gören Ayaşlı, 1942 yılında eşyle birlikte ziyaret ettiği Bursa ilinde; asırlarca dört kıtada at

⁴⁹ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 136-138.

⁵⁰ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 152-153.

⁵¹ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 159-160.

⁵² Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 164.

⁵³ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 166-172.

koşturan devletin kurucu hükümdarlarının yatırımlarının bakımsızlıktan adeta birer viraneye dönüştüğünü temaşa ederek hüznü boğulmuştur. Ayaşlı, yine aynı dönemlerde ailesiyle İzmir'e de uğramış, yine Selanik'in yerine bir şey koyamamış; İzmir kendisine bomboş kırsal bir şehir olarak görünmüştür. Ayaşlı, İzmir şehrini bilip bilmeden Selanik şehrine benzetenlere ateş püskürmüştür. İzmir'in Selanik'le mukayese bile edilemeyecek olduğunu, bu iki şehri mukayeseye kalkışanları ise cahil, bir şeyden bilgileri olmayan, lüzumsuz kişiler olarak tarif eder.⁵⁴ Yazarın hayatının bir döneminin geçtiği şehirlere birisi olan Edirne'de yazara boş ve anlamsız gelmiş, burada İngiliz subaylarla tanışmıştır. Ayaşlı bu vesileyle farklı bilgiler edinmiştir.⁵⁵

Sene 1944'te eşi aniden fenalaşarak, ağırlaşır ve vefat eder. Bu seneyi hayatının dönüm noktası olarak ifade eden Ayaşlı:

"Acıdım, çok acıdım, acımak kadar da korktum. Beyefendisiz hayattan korktum. Beyefendinin kanadı altında emniyette idim. Şimdi onsuz ne yapacaktım? Kendimi bir uçurumun kenarında, ha düşütüm, ha düşeceğim gibi hissediyordum. İstikrar; kadınların en muhtaç oldukları şey emniyet ve istikrar. Evin direği yıkılınca nasıl emniyet ve istikrar olur? Ev yıkımı müthiş bir şey. Acımak, korkmak, hayattan korkmak."⁵⁶

Ayaşlı eşinin vefatından sonra kendini güvende hissetmemiştir. Tek başına kalma korkusu ağır bir duygu olarak etrafını sardığından, bir süre sonra şehir dışına çıkmıştır. 1946 yılının sonları ve 1947 yılının ilk gününe kadar Erzurum'da amca kızında geçiren Ayaşlı, bu vesileyle doğuda en uzak mesafeyi gezmiş ve orada ki halk için milli ve manevi duyguların giderek azaldığını, camilerin dinî bir ibadethane olmaktan öte, bir depo görevi gördüğünü, Kürt halka ticaret alanında gereken desteğin verilmediğini ve imar faaliyetlerinin çok yaygın olduğunu gözlemlemiştir.⁵⁷

Yalnızlığı iliklerine kadar hisseden Ayaşlı'nın hayat felsefesini belirlemesinde üç kişinin sözleri etkili olmuştur. Bu kişiler; Güzide Hanım, Lüsyen Hanım ve Orgeneral Cemil Cahit Toydemir'dir. Güzide Hanımın "Sakın bir yere gidip evini soğutma," sözünü; Lüsyen Hanımın "Kapını sofranı açık tut. Bir çay, bir çay. Herkes bilsin ki kapın sofran açıktır," sözlerini ve Cemil Cahit Beyden ise "Allah muininiz olsun," duasını hayatının geri kalanında düstur edinmiş ve bu güzel nasihatleri için onlara da minnet duymuştur.⁵⁸ Hayat arkadaşının vefatından sonra Ayaşlı, kendini sosyal projelere adanmıştır. Pek çok hayır cemiyetinde çalışmış, çok faydalı işlere imza atmıştır. Ancak burada da hiçbir şeyin dışarıdan görüldüğü gibi olmadığını, üzümlere tecrübe etmiştir. İnsanların yardımlaşma adı altında yükselme çabalarını acıyarak

⁵⁴ Ayaşlı, *Avrupai Osmani ve Muhteşem İstanbul*, 87.

⁵⁵ Yıldız, *Münevver Ayaşlı*, 71-73.

⁵⁶ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 179. Eşini kaybettiğinde 38 yaşında genç bir hanımdır.

⁵⁷ Yıldız, *Münevver Ayaşlı*, 80-81.

⁵⁸ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 201-202.

görmüştür.⁵⁹ Birkaç yıl bu vakıflarda çalışan Ayaşlı gördüğü olumsuz manzaralardan sonra buraları bırakır. Fakat eşinden kalan emekli aylığı da yeterli olmadığından yalıtı kiraya vermek zorunda kalır, kendisi de yalıya yakın bir yerde bir köşke taşınır. 1947 senesinde *Kadın* gazetesi ile yazın hayatı başlar. Burada uzun süre çalışamaz ve siyasi nedenlerden dolayı ayrılır. Bu arada geçim sıkıntısı devam ettiğinden ticari alanda da birkaç girişimi olur fakat başarısızla sonuçlanır.⁶⁰ Birkaç sene eşinin emekli aylığı ve yalıtının kirası ile devam etse de çözüm yolunu tekrar gazetecilikte bulur ve *Milliyet* gazetesinde yazın hayatına devam eder. Farklı gazetelere geçse de köşe yazarlığını uzun yıllar devam ettirir.⁶¹ Bu süreçte yurt dışına da çıkma fırsatı bulan Ayaşlı, gezip görmüş olduğu Avrupa şehirlerinde ise opera gibi sanatın Osmanlı Türk toplumuna en uzak dallarını inceleme imkânı bulmuştur. Yine Avrupa'nın müziği de Ayaşlı'nın ilgisini çekmiş ve burada Batılı tarzda müzik eğitimi de almıştır. Dolayısıyla Ayaşlı'nın müzik kültürünün oluşmasında Avrupa baskın gelmiştir denebilir. Ancak Ayaşlı Avrupa'da sadece sanatla ilgilenmemiş, siyasi alandaki komünizm gibi oluşumları da bu çevreler sayesinde daha yakından tanımıştır.⁶²

Hatice Münevver Ayaşlı, 90 yılı aşkın bir ömür yaşamış, uzun seneler yaşamasından da anlaşılacağı üzere pek fazla hastalıkla mücadelesi olmamıştır. Ancak 1980'li yılların sonlarında mide rahatsızlığı ile başlayan süreç mide kanseri olarak kendi göstermiş, ilerleyen senelerde geçirdiği mide kanaması beslenme sorunu ile birlikte hafıza kaybına neden olmuştur. Bu olaydan birkaç sene sonrada 20 Ağustos 1999 yılında bu dünyadan göçüp gitmiştir.⁶³ Yaşamı boyunca topluma ve insanlığa faydalı olmayı amaçlayan Ayaşlı, son nefesine kadarda duyduğu, gördüğü ve işittiği her şeyi eserlerinde nakış gibi işlemiştir. Şark'tan Garb'a derin bilgilerini, fikirlerini her daim anlatmaktan ve aktarmaktan vazgeçmemiştir.

Ayaşlı'nın çocukluğu ve gençliği savaşlarla ve toprak kayıplarıyla geçmiştir. Bağımsızlık mücadelesi ile kazanılan bu yurdu gelecek nesillere anlatmayı kendine vazife edinmiştir. Dolayısıyla günümüz gençlerinin artık savaş, düşman ve toprak kaybetme gibi dertlerden uzak olduğunu ve bunun kıymetini bilmelerini, özgürce uyandıkları her güne şükretmelerini şu sözlerle öğütler:

“Gençler! Aman gençler, aman Türk gençleri, sizlere sesleniyorum. Gününüzün kıymetini bilin. Düşmana vatan vermenin azabını görmeden yaşamamanın kadrini, kıymetini bilin. Bu hale hamd edin, şükredin. Biz hep vatan çilesi çekmiş bir nesiliz; ezik, kırık dökük bir nesil.”⁶⁴

Rumeli'de çocukluğunu, Halep ve Beyrut'ta gençliğini bırakan ömrünün en güzel yıllarını savaşlarla ve toprak kayıplarıyla geçiren bir vatan evladı olarak gençlere vermek istediği mesaj

⁵⁹ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 203-217.

⁶⁰ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 261-271.

⁶¹ Yıldız, *Münevver Ayaşlı*, 29.

⁶² Yıldız, *Münevver Ayaşlı*, 80-83.

⁶³ Yıldız, *Münevver Ayaşlı*, 52-53.

⁶⁴ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 61.

da hayatı gibidir. Bugünün gençlerinin sulh içinde yaşamalarının geçmişte ödenen bedeller olduğu, o günlerin bir daha yaşanmaması için ecdadı unutmamasını, minnet ve saygıyı eksik etmemesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Esasen kendisi de geçmişi ve geleceği kendinde, ruhunda, özünde ve fikirlerinde barındırmış bir şahsiyet olarak serzenişte bulunmuştur.

1.2. Eserleri

Ayaşlı'ya göre hakikatin öğrenilmesi, toplumun bireylerinin geçmişlerine sahip çıkması ve gelecek nesillere doğru bir şekilde aktarımla gerçekleşebilecek bir durumdur. Bu milletlerin tarihlerine olan borcu ve vazifesidir.⁶⁵ Ayaşlı için önceleri yazma sebebi bildiklerini anlatmanın üzerinde bir hak olduğunu hissetmesi olsa da sonraki dönemlerde hem bir geçim kaynağı hem de serzenişlerini anlatabileceği bir yazgıya dönüşmüş, adeta yazıyla bütünleşmiştir. Samimi bir üslûpta ele aldığı eserlerinde edebî derinlik yok denecek kadar azdır. Ayaşlı özellikle son Osmanlı'nın çöküşünü görmekte ve hayıflanmaktadır. Bunu da eserlerinde net bir şekilde işlemektedir. Kendisi eserlerinde İstanbul Saraylısı olarak anlattığı alafranga bir hanım efendidir. Dönem itibariyle padişah sempatzanı ve Osmanlı'nın kültür ve medeniyetinin hayranıdır. Ayrıca hayranı olmakla kalmayıp bu düşüncenin en etkili savunuculuğunu yapan elitist bir bakış açısına sahiptir. Yazarın ilham aldığı kalemine kuvvet veren kaynaklar Osmanlı'nın ve en çokta İstanbul'un tarih, kültür ve medeniyeti ile ilgili küçük yaşlardan beri vâkıf olduğu tasavvuf ilmidir.⁶⁶

Ayaşlı ile pek çok zaman diyalogu bulunan Ayvazoğlu'nun konu ile ilgili anekdotundaki şu ifadeler önem arz etmektedir; Ayaşlı'nın Osmanlı hakkında bilgisi ve tecrübesi bir deniz, bir derya mesabesinde uçsuz bucaksızdır. Onu farklı kılan ise koca bir imparatorluğun batışına şahitlik etmesinin vermiş olduğu bir tarih yazma sorumluluğudur. Ayaşlı, sessiz kalmayı tercih etmemiş, anlatmış ve yazmıştır. Son nefesine kadar kalemini bu geçmişin yaşayan güruhu olarak işlemekten geri durmamıştır.⁶⁷

Ayaşlı içinde yetişip, büyüdüğü topluma karşı her zaman kendini sorumlu hissetmiş ve toplumun sanatçısı olmayı gaye edinmiştir. Bu durum eserlerinde de belirgin bir şekilde görülmektedir. Eserlerinde sanatsal kaygı taşımadığı için edebî değeri düşmektedir. Her ne kadar kaleminden para kazansa da para için sanat yapmayı hiçbir zaman tercih etmediği gibi modern sanat anlayışından ziyade romantizm akımından etkilenmiş ve eserlerini gerçekçi temalar üzerine inşa etmiştir. 1960'lı yıllardan itibaren muhafazakâr düşüncenin etkisiyle siyasi nitelikte eserler kaleme aldığı söylenebilir.⁶⁸

⁶⁵ Münevver Ayaşlı, *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim* (İstanbul: Güray Matbaacılık, 1973), 14.

⁶⁶ Hatice Yıldız, *Münevver Ayaşlı Hayatı, Eserleri ve Sanatı* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2009), 196.

⁶⁷ Ayvazoğlu, *Defterimde Kırk Suret*, 34.

⁶⁸ Yıldız, *Münevver Ayaşlı Hayatı, Eserleri ve Sanatı*, 51-56.

Yazıya olan bağlılığı çok küçük yaşlardan gelmektedir. Hikâye yazmayı çok seven Ayaşlı'nın, şiir yazsa da bu alanda nitelikli bir eseri yoktur.⁶⁹ Esasen okul sıralarında başlayan şiir yazma serüvenine Nedim, Yahya Kemal gibi yapıtlar ortaya çıkaramayacağı düşüncesiyle devam etmemiştir.⁷⁰ Eserlerine bakıldığında daha çok gerçek yaşamdan anekdotlar kaleme aldığı görülmektedir. Roman ve hatıraları ise neredeyse birbirinin aynı denebilecek bir yorumlama biçiminde aktarılmıştır. Ayaşlı, her iki türü de okuyucuya anlatırken, kendi yorumunu ve eleştirisini nesnel değil, öznel bir dille ifade etmiştir.⁷¹

1.2.1. Romanları

Ayaşlı'nın birbirinin devamı olan üç romanı bulunmaktadır. Nehir roman niteliğindeki bu romanlar; *Pertev Bey'in Üç Kızı (1968)*, *Pertev Bey'in İki Kızı (1969)*, *Pertev Bey'in Torunları (1969)*, üç romanın tek cilt halinde basımı; *Pertev Bey Üç Kızı- İki Kızı ve Torunları (2002)*; Ayaşlı bu eserinde, Osmanlı Devleti'nin yıkılışı ve son demlerine yaklaştığı dönemlerinde, devletin üst kademelerinde görevli olan Pertev Bey ve ailesinin bu süreçte yaşadıkları zorluklara temas ederek, Cumhuriyetin ilanı ile de yeni rejime alışma çabalarından bahsetmektedir. *Vaniköyü'nde Fazıl Paşa Yalısı (t.y)*⁷²; Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce, Osmanlı'nın köklü ailelerinden olan ve Fazıl Paşa yalısında yaşayan, Naile hanımın kızı Cemile, yeğeni Ali Fethi ve torunu Nevnihal'in hayatlarının, Cumhuriyet sonrası dönemde sosyal değişimlerini konu edinmiştir.

1.2.2. Hatıratları

Her daim hakkın ve hakikatin savunucusu olan Ayaşlı; işittiklerini, gördüklerini, bildiklerini ve bizzat yaşadıklarını yazmaktan anlatmaktan hiçbir zaman korkmamış ve çekinmemiş vicdanlı bir Türk evladıdır. Konu ile ilgili kendisi de şu açıklamayı yapmıştır: "Hakikati bilip de söylememek veya yazmamak affedilir şey değildir. Hele hatırat bırakmamak, korkaklığı mezara kadar götürmek demektir."⁷³

Ayaşlı'nın düşüncelerini yazı ile buluşturduğu edebî türlerin başında hatıratları gelmektedir. Eserleri arasında en fazla anı türünde yazdığı görülmektedir. Bunların başında dönemin Başbakan'ı Süleyman Demirel ile gerçekleştirdiği, *Başvekilinizi Tanıdım (1968)*⁷⁴'dir.

⁶⁹ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 270.

⁷⁰ "Münevver Ayaşlı Röportajı".

⁷¹ Çeri, *Hatıra-Roman İlişkisi ve Münvever Ayaşlı Romanları*, 33-43.

⁷² Basım tarihi hakkında bilgi için "Münevver Ayaşlı Röportajı".

⁷³ Ayaşlı, *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim*, 14.

⁷⁴ Daha fazla bilgi için bk. Yıldız, *Münevver Ayaşlı*, 83-86 Yazara dair ulaşamadığımız bir eseridir. Ayaşlı'nın dönemin Başbakan'ı Süleyman Demirel ve eşi Nazmiye Demirel ile görüşmesini aktardığı 15 sayfalık bir kitapçıktır.

Devamında ise tefrika edilen hatıratları sırasıyla; *İşittiklerim, Gördüklerim ve Bildiklerim* (1973); Ayaşlı'nın edebiyat ve siyaset alanında fikirlerini açıkladığı, bu vesile ile de tanıdığı ünlü simalar hakkında bilgiler verdiği hatıralarından oluşmaktadır. *Dersaadet* (1975); eserini iki kısımda ele almak mümkündür. Birinci kısımda, İstanbul'un fethini özellikle Hz. Muhammed döneminden sonraki İslam devletlerinin fethetmek için mücadelelerinden ve fethin Osmanlı Devleti'ne, Fatih Sultan Mehmet'e nasip olmasından bahsetmektedir. İkinci kısımda ise İstanbul'un semtlerine, orada yaşayan köklü ve soylu ailelere, İstanbul'un şairlerine ve İstanbul'a sevgi, hürmet ve bağlılığına yer vermiştir. *Avrupai Osmanî ve Rumeli ve Muhteşem İstanbul* (1990); "Hatırlayabildiklerim" başlığı altında topladığı eserlerinin birinci ve ikinci bölümünü oluşturmaktadır. Ayaşlı bu kitabında Rumeli, Selanik'ten ve oradaki çocukluk yıllarından bahsetmiştir. *Geniş Ufuklara ve Yabancı İklimlere Doğru* (2003);⁷⁵ bu eseri de "Hatırlayabildiklerim" başlığının üçüncü bölümünü ihtiva etmektedir. Ayaşlı'nın Rumeli'den sonra Halep, Beyrut, İstanbul ve Ankara'daki gençlik, aile ve evliliğini konu aldığı hatıra kitabıdır.

1.2.3. Hikâyeleri

Erken Sönen Işıklar (1985); Boğaziçi dergisinde Nisan, Mayıs, Haziran 34,35 ve 36. sayılarında yayınlanmıştır. Ayaşlı'nın Yugoslavya'da yaşayan iki farklı dine mensup gencin hikâyesini anlattığı eseridir. *Muharrir Hasan Fehmi Bey* (1986); Türk Edebiyatı dergisinin Mayıs 151. sayısında yayınlanmıştır. Ayaşlı, Cumhuriyete geçiş ile birlikte eski yazının unutulduğu dönemlerde dergi ve gazetelerde yazın hayatına son verilen bir yazarın hikâyesini ele almıştır.

1.2.4. Denemeleri

Edep Yahû (1984); Ayaşlı'nın 1967- 1972 yılları arasında gazetelerdeki köşe yazılarının derlemesidir. Dinî ve tasavvufi konuları içerir. *Haminne'nin Suret Aynası* (2009); hatıra kitaplarında ele aldığı kişilerin portrelerinin derlendiği aynı zamanda bir tarihi bilgiler veren deneme kitabıdır. Eserde yerli ve yabancı olmak üzere ellinin üstünde isim yer almaktadır.

1.2.5. İncelemesi

Münevver Ayaşlı Süleyman Demirel'i toplumsal hayata dair hizmetlerini beğenirken, köyden devletin idaresine doğru yükselen yaşam serüvenini ele almaktadır. Nüfuzlu bir ailede olmayıp okuyan bir kesimi temsil eden halkın toplumsal yaralarını bilmesi ve özellikle dini hayattaki hassasiyeti ılımlı politikası onu farklı kılmaktadır. Süleyman Demirel hakkında olumlu kanaatleri oluşan yazar Başbakan'ı Osmanlı yönetiminde yer alan sadrazamlar ve yeni Türkiye'nin ilk dönem devlet adamları ile kıyas etse de bu iki grupta da yer bulamaz. Süleyman Demirel'in Osmanlı terbiyesi almadığını beyan ederken "Cumhuriyet çocuğu" tabirini kullanır.

⁷⁵ Geniş Ufuklara ve Yabancı İklimlere Doğru II. Kitap, 3.Bölüm (1991) ve Geniş Ufuklara ve Yabancı İklimlere Doğru III. Kitap, 4.Bölüm (1991) kitaplarının son basım halidir.

19. Asır, *Teşrin-i Sâni ve Ötesi, Kıbrıs ve Fetvası* (1971) tekrarı olarak basımı; *Teşrin-i Sâni ve Ötesi* (2002); Ayaşlı'nın 19. yüzyılın tamamını ve 20.yüzyılın ilk dönemlerine kadar Osmanlı Devleti'nin yaşadığı tüm süreçleri tarihsel bir bakış açısı ile ele aldığı kitabıdır. Ayaşlı, burada Osmanlı'ya dair tarih bilgisinin yanı sıra bizzat kendi müşahede ettiği hadiseleri de tarihi bir süreçte işlemiştir.

Ayaşlı'nın birbirinin tekrarı şeklinde 11 kadar kitabı mevcuttur. Günümüzde ulaşabildiğimiz, birbirinin tekrarı niteliğindeki son basılan kitaplarıdır. Ayaşlı'nın yazın hayatı yukarıda anlattığımız edebî türlerle sınırlı kalmayıp; *Kadın* (1947), *Milliyet* (1950), *Yeni İstanbul* (1966), *Babıali'de Sabah* (1968), *Türkiye ve Yeni Asya* gazetelerinde köşe yazarlığı yapmış, ayrıca *Şadırvan, Kubbealtı Akademi Mecmuası, Hayat Mecmuası, Tarih ve Medeniyet* dergilerinde çeşitli konularda yazıları yayımlanmıştır.⁷⁶ Ayaşlı'nın roman ve hatıralarında benzer konulara temas ettiği görülür. Bahriye Çeri'de bu konudaki düşüncelerini şu sözlerle ifade etmiştir: "Ayaşlı hatıralarında ele aldığı toplumsal ve siyasî eleştirilerini romanlarında da dile getirmektedir."⁷⁷ Ayaşlı'nın fikir dünyasını yansıtmada roman ve hatıra birbirine çok yakın özellikler taşımaktadır. Yazarın burada edebî bir eser çıkarma gayretinden ziyade yaşadığı dönemi hem kendi hem de toplum açısından psiko-sosyolojik yönüyle anlatma çabası olduğu söylenebilir. Uçman'a göre de Ayaşlı'nın yazın dünyasındaki duruşu Sâmîha Ayverdi, Yahya Kemal Beyatlı, Ahmet Hamdi Tanpınar, Âsaf Hâlet Çelebi ve Abdülhak Şinasi Hisar mesabesindedir.⁷⁸

⁷⁶ Yıldız, *Münevver Ayaşlı Hayatı, Eserleri ve Sanatı*, 25-27.

⁷⁷ Çeri, *Hatıra-Roman İlişkisi ve Münevver Ayaşlı Romanları*, 35.

⁷⁸ "Münevver Ayaşlı Röportajı".

2.BÖLÜM

AYAŞLI'DA TOPLUMSAL HAYAT VE DİN İLİŞKİSİ

2.1. Düşünce Dünyası

Ayaşlı sosyal, kültürel ve siyasi pek çok sahada görüşlerini sakınmadan ifade etmiştir. Açık bir dille ortaya koyduğu düşüncelerinden İslamcı ekole mensup olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan İslamcılığa karşı çıkan ekollerinde aslında Hanedanın çöküşüne zemin hazırladığını düşünmektedir.⁷⁹ Mehmet Âkif Ersoy'unda mensup olduğu İslamcılık ekolu, İslam'ın Osmanlı'yı yeniden eski kudretine kavuşturacağı inancındadır. İslam birleştirici ve bütünleştiricidir. Fakat yaşanan dönemde İslam'ın kapsayıcılığı milletleri bir arada tutmaktan uzak bir yeredir.⁸⁰ Ayaşlı, devlet desteği olmadan ihtilalci de devrimci de olunmaz fikrindedir. Turancı düşüncenin arkasında devletin olduğunu, gücünü devletten aldığını ancak buna karşın İslamcılarının madden ve manen yalnız olduğunu düşünmektedir. Bu kişiler hakkında samimi, vatanperver ve muhterem kişiler olarak bahsetmektedir.⁸¹ Kendisi muhafazakâr düşüncenin temsilcisi olarak yaşadığı dönemde siyasi partilerle birlikte gelişen sağ-sol çatışmalarında, sağ görüşlü olarak sol görüşe mensup kişileri kazanma çabası içerisinde olmuştur.⁸²

Ayaşlı, Osmanlı'nın her şeyini o kadar benimsemiştir ki yeni Türkiye'ye dair hiçbir şeye kendini ait hissetmemektedir. Osmanlı'ya dair yönetim, din, eski ve eskiye olan hayranlığı onu çocukluğundan yakalamıştır. Orada olan her şeyde kendinden bir parça bulmaktadır. Dolayısıyla siyaset ve din ile ilgili yeni yapılanı sevmediği ve yeni olana karşı görüşünün menfi olduğu anlaşılmaktadır.⁸³ Ayaşlı, düşünce dünyasında hep bir İstanbul ve Ankara muhasebesi yapmaktadır. Ayaşlı'nın gözünde ve gönlünde Ankara ve yeni hükümet Osmanlı'nın tarihinden uzaktır. Konağa karşılık yeni yapılan gece kondu tarzı evler de İstanbul'un kalburüstü kesiminin yerini tutmamaktadır. Hilafeti ve Saltanatı ve dahi padişahı seven Ayaşlı, onların yıkılışına ve ülkeyi terk etmek zorunda olmalarına üzülmeden kendini alıkoyamaz. Osmanlı'nın yerine geçeni beğenmez, kabullenmez ve eleştirir.⁸⁴

“Osmanlı tarihi bir hanedan tarihidir, İstiklâl harbi ile Türk tarihi yazılmaya başlamıştır. Böylece Sultan Vahdeddin bizzat kendisi, Osmanlı saltanatına bir hatime çekiyor ve genç Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini atıyor ve harcını koyuyordu.”⁸⁵ Osmanlı Devleti'nin altı

⁷⁹ Yıldız, *Münevver Ayaşlı Hayatı, Eserleri ve Sanatı*, 199.

⁸⁰ Nimet Balkanlı, *Cumhuriyet Dönemi'nde Milliyetçi Düşüncede Dini Dönüşümler: Ziya Gökalp ve Erol Güngör Ekseninde Bir İnceleme* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 56.

⁸¹ Ayaşlı, *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim*, 162.

⁸² Münevver Ayaşlı, “Biz Vazifemizi Yapıyor muyuz?”, *İslamcı Dergiler Projesi* (01 Şubat 2024), 13.

⁸³ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 49.

⁸⁴ Yıldız, *Münevver Ayaşlı*, 40-41.

⁸⁵ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 75.

yüzyıllık mazisi Kurtuluş Savaşı ile tarih olmakta ve padişah bunu kendi elleriyle yapmaktadır. Aslında burada bir kabulleniş vardır. Direnmenin faydasızlığına ve kapının açılmasına işaret edilmekte ve padişahı üzerine düşeni yapmaktadır.

Ayaşlı'nın Osmanlı'ya dair sevmeyeceği bir şey varsa o da yabancı "mürebbiyelerin"⁸⁶; eğitim adı altında terbiye edenlerin Türk'ün evinin içinde olmasıdır. Annesinin isteği üzerine mürebbiye kültürü ile büyütülmek istenen Ayaşlı, ibadetlerini rahat yapamadığından yabancı dadıyı evden göndermiştir.⁸⁷ Edep ve erkân Türk'ün ruhunda, kalbinde, içinde ve en derininde olduğunu her daim hayat felsefesi yapmaktadır. Ecnebilerin bu konuda bize örneklik edecek konumda olmadıklarını ve olamayacaklarını savunmaktadır. Hayatının pek çok döneminde Avrupa'ya gitme ve yaşama fırsatı bulan Ayaşlı, gazete ve dergi yazılarında da Batı'ya dair pek çok yazı yayınlamıştır. Özellikle Batı hayranlarını hedef alan Ayaşlı, Batı'nın çokta matah bir yer olmadığını ifade etmiştir.⁸⁸ Ayaşlı'ya göre Osmanlı'nın kültür ve medeniyetinin özünde İslam terbiyesi vardır. Dolayısıyla İslam medeniyetinin savunucusu olan Osmanlı'nın tüm dünyaya sözünün geçtiğini düşünmektedir. Batı'nın kültür ve ahlakının İslam'ın önüne geçmemesi içinde çabalamaktadır.⁸⁹

Ayaşlı, bir toplumun medeniyetinin inşasında tedrisatın rolünü inkâr etmemektedir. Ancak yekûn membaı olarak gösterilmesi sadece cehaleti ortadan kaldırmaktadır. Kültürün eğitimi de kapsayan geniş manalara sahip olduğunu düşünmektedir. Toplumun bu alandaki değerlerine Batı kadar sahip çıkmadığı ve aslında insanımızın içinde Batı ile kıyaslanmayacak bir cevher olduğunu fakat bunun kadrini bilmediğinden yakınmaktadır.⁹⁰ Ayaşlı'ya göre Devlet-i Aliye'nin çöküşünü hazırlayanlar aslında devletin bir anlamda kültürel hazinelerini de

⁸⁶ Ayaşlı'nın eserlerinde yer verdiği mürebbiye eğitimi, Ayaşlı'nın yaşadığı dönemde İstanbul'un elitist kesimine ait bir kültürü ifade etmektedir. Dolayısıyla aynı dönemde Anadolu'da yaşayan halk için mürebbiye eğitiminden bahsedilemez. Ayaşlı'ya göre Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde konakta alınan eğitim, Cumhuriyet döneminde mahalle mektebiyle devam etmiştir. Aynı zamanda Batı tarzı eğitim veren okullarda tercih edilmektedir. Ayaşlı her ne kadar mürebbiyeyi eleştirse de din eğitimi harici konakta verilen eğitimin çok yönlü ve bireyi geliştirdiği fikrindedir. Ancak konağa karşılık gelen mahalle mekteplerini sistemli bulmamakta ve yabancı okulları da milli kültürden uzaklaştırıcı olarak görmektedir. Betül Saydemir, *Münevver Ayaşlı'nın Hikâye ve Romanlarında Kültürel Yabancılaşma Olgusu* (Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019), 23-33.; Mürebbiye hakkında detaylı bilgi için bk. Dilek Ceran, "Mürebbiyelik ve Türk Romanında Bazı Mürebbiye Tipleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 12 (12 Ocak 2002), 215-216.; Ayrıca benzer konu için bk. Cafer Ulu, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Mürebbiyelik Müessesesi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 9 (Ocak 2014), 605-607. I. Dünya Savaşı ve sonrası süreçte mürebbiyelere şüpheli yaklaşıldığı ve sıkı denetim uygulandığı söylenebilir.; Cumhuriyet döneminde konaklardaki mürebbiyelerin yerine 1924 yılından itibaren yeni Türk hükümetinin sıkı bir politikayla eğitim sistemini denetlediği ve kontrolü elinden bırakmadığı (İstanbul'da erkekler için Robert Kolej, kızlar için Amerikan Kız Koleji, Notre Dame de Sion Fransız Lisesi) yabancı okullar almaya başlamıştır. Asım Arı, "Tevhid-i Tedrisat ve Laik Eğitim", *Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 22/2 (2002), 189-190.; Bahsi geçen okullarda yetişen, Atatürk'ün manevi kızı Afet İnan, Türkiye'nin 6. Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün eşi ressam Emel Korutürk, ilk kadın diplomat Adile Ayda ve ilk kadın sinema ve tiyatro oyuncusu Bedia Muvahhit gibi isimler Cumhuriyet dönemi elitistlerine örnek gösterilebilir. "Notre Dame de Sion Fransız Lisesinde Öğrenim Görenler", *Vikipedi* (Erişim 22 Haziran 2024).

⁸⁷ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 52.

⁸⁸ Münevver Ayaşlı, "İngiltere'den Geliyorum", *İslamcı Dergiler Projesi* (01 Şubat 2024), 36.

⁸⁹ Münevver Ayaşlı, *Edep Yâ Hû* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2022), 14.

⁹⁰ Ayaşlı, *Edep Yâ Hû*, 142-152.

kaybetmişlerdir.⁹¹ Ayaşlı'nın yaşadığı dönemin çok öncesinde, Tanzimat'la başlayan, sadece düşüncede kalan ve II. Meşrutiyet ile birlikte Ziya Gökalp, Abdullah Cevdet, Hüseyin Cahit ve Celal Nuri İleri gibi dönemin aydınları tarafından Avrupa ile ilişkilerin olumlu yönde gelişmesi adına, ülkenin de bu değişime ihtiyacı olduğunu düşünülerek, Osmanlı'yı Arap toplumundan ayrı bir yere konumlandırmak için Latin harflerine geçiş çalışmaları yapılmıştır. Harflerin değişikliği ile ilgili yapılan çalışmalar siyasi ve ekonomik çalkantılar nedeniyle akamete uğramıştır.⁹² Dolayısıyla Latin harflerine geçiş Cumhuriyetin ilanından sonra 1 Kasım 1928'de TBMM'de kabul edilen kanunla yapılmıştır. Osmanlı yıkılış dönemi aydınlarından Ayaşlı ise bu hadisenin Türk'ün geçmişini yok ettiğini onu tarihinden, kültüründen ve medeniyetinden habersiz bir toplum haline getirdiği görüşündedir.⁹³ Dolayısıyla Harf Devrimi, Ayaşlı'da Türk milletinin özünden, köklerinden kopuşunu ifade eder.

Ayaşlı, Türk-İslam geleneğinin devam etmeyişi Tanzimat'tan sonra yönetime gelen Sultan Abdülhamid'in İttihat ve Terakki tarafından tahttan indirilmesine bağlar. Çünkü Ayaşlı'ya göre Sultan Abdülhamid devlet yönetiminde Şeriat-i Muhammediye'yi tam manası ile uygulayan bir padişah'tır.⁹⁴ Ayaşlı, siyasi alanda yapılan bu darbeyi, Türk- İslam kültürünün dolayısıyla Osmanlılığın devam etmesini engelleyici tarihi bir sürecin başlangıcı olarak yorumlamaktadır.

Ayaşlı, Doğu ve Batı'yı bir araya getirme özellikle Suriyelileri Türkleştirme çabası adı altında kültür emperyalizmini başlatan Cemal Paşa, Halide Edip, Yakup Kadri ve Hamdullah Suphi'nin bu ırkçı tavırlarını saraya karşı olmalarına bağlamakta ve bu fikirlere katılmamaktadır. Bu kişilerin vizyon sahibi olmadıklarını şahsen tecrübe ederek tanıma fırsatı olmuş, davalarında samimi olmadıkları kanaatine varmıştır.⁹⁵ Ayaşlı'ya bu kişilerin yanı sıra olumlu tesir eden yazarlarda olmuştur. Bunların başında; İstanbul'da Türkçe dersleri vermeye gelen hocasının yanında getirdiği Halit Ziya Uşakkîzade ile başlar; Reşat Nuri Güntekin, Sedat Simavi, Refik Halid Karay, Yusuf Ziya Ortaç, Feride Müfit Tek ve Sâmîha Ayverdi ile devam etmektedir.⁹⁶

Ayaşlı, fikirlerinin oluşum ve olgunlaşma sürecini anne ve babasının onun iki taraflı olarak beslediklerini açıklarken; annesinden, son Osmanlılar gibi Tanzimat kültürünü aldığını vurgulamaktadır. Yabancı dadıdan, Alman okullarında eğitim görmesine kadar annesinin katkısı vardır. Babası Cafer Tayyar Bey'den de dinî eğitim aldığını, İslam ve vatan sevgisini öğrendiğini söylemektedir.⁹⁷ Ayaşlı için; İslam ve Osmanlı sevgisinin hiç bitmeyen bir yerde olduğunu tanımlarken, gelişmeye de açık bir kişilik tipini özünde barındırdığını söyleyebiliriz.

⁹¹ Münevver Ayaşlı, *Haminne'nin Suret Aynası* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), 110.

⁹² Müzehher Yamaç, "Türkiye'nin Modernleşmesinde Harf Devriminin Rolü ve Tekirdağ", *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi* 6/11 (27 Mayıs 2023), 237-240.

⁹³ Münevver Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 135-136.

⁹⁴ Dursun Gürlek, *Kültür Dünyamızdan Manzaralar* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2008), 362-363.

⁹⁵ Ayaşlı, *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim*, 81-95.

⁹⁶ Yıldız, *Münevver Ayaşlı Hayatı, Eserleri ve Sanatı*, 57-58.

⁹⁷ Yıldız, *Münevver Ayaşlı*, 16.

Dolayısıyla birkaç farklı dil bilmesi, yurt dışında yaşaması onu Batılı değil elitist Osmanlı aristokrati yapmıştır.

2.1.1. Milliyetçilik hakkındaki görüşleri

Ayaşlı'ya göre İslam Medeniyeti, Türk milletini çepeçevre sarmakta ve Anadolu'da başka kültür ve medeniyetlerin kalıntısını dahi bırakmayacak şekilde kapsamaktadır. Türk milletinin özünde sadece İslam'ın olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir: "Gördük ve şahit olduk ki Anadolu'da ne Hitit, ne Roma, ne Bizans, ne başka bir medeniyet var. Ne medeniyet ne ruh var. Anadolu'da hakikat-i Muhammedî'ye var, İslâm var, İslâm ruhu var."⁹⁸

Osmanlı Devleti'nde "millet" kelimesi farklı dinlere mensup olan insan topluluklarını tanımlamak için kullanılmıştır. Fransız İhtilali ile millet kavramının ifade ediliş biçimi değişmiş; "milliyetçilik" söylemine de yer verilmiştir. Devrimde vurgulanan "milletlerin birbirine tabi olmaması" ilkesi gereği "milliyetleşme" konusunu ortaya çıkarmıştır. Sosyolojik bağlamda ise milliyetçilik kavramı modernleşme ile ilişkilendirilmiştir.⁹⁹

Fransız İhtilalinin yapılmasındaki temel hedefin milletlerin kendi uluslarını bir çatı altında toplama düşüncesinden kaynaklandığı söylenebilir. Dolayısıyla ihtilal ile ortaya çıkan tüm fikir akımlarının milliyetçilik düşüncesine ortam hazırlaması söz konusudur. Dönemin aydınları Devlet-i Aliye'nin böyle bir sorunun muhatabı olmayacağı konusunda hemfikirdirler ancak Osmanlılık düşüncesini de devletin devamı için gerekli görmüşlerdir. Bu süreçte halkın içerisinde ve dışında Osmanlılık ekolü kabul görmemiş ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu fikrin olumsuz sonucu daha kapsayıcı olan İslam kaynaklarının kullanılması düşüncesini doğurmuştur. Namık Kemal¹⁰⁰ gibi isimler diğer adı ile Yeni Osmanlılar,¹⁰¹ İslam'ın referans alınmasıyla kitlesel pek çok problemin çözülebileceği kanaatine varmıştır.¹⁰²

Osmanlı Devleti'nin bu kadar kapsayıcı bir şekilde, bütün ulusları bir arada tutmaya çabalamasına rağmen Tanzimat döneminden itibaren önce Gayrimüslim tebaa yani Sırplar, Yunanlılar, Bulgarlar ve Arnavutlar isyan ederek, bağımsızlıklarını kazanmışlardır.¹⁰³ Konu ile ilgili Ayaşlı Osmanlı'nın yalnız bırakılmasından yakınarak:

"Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Harbi'nden mağlup çıkınca bütün vatandaşlarımız milliyet kaygısına ve Osmanlı'dan ayrılmak hevesine düşmüşlerdi, Çerkez'ler

⁹⁸ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 158.

⁹⁹ Balkanlı, *Cumhuriyet Dönemi'nde Milliyetçi Düşüncede Dini Dönüşümler*, 7-15.

¹⁰⁰ Detaylı bilgi için bk. Ayaşlı, *Haminne'nin Suret Aynası*, 59-69.

¹⁰¹ Ayaşlı, *Avrupai Osmani ve Muhteşem İstanbul*, 42-44. Mevzuu bahis edilen kavram ile ilgili Ayaşlı "Türk olmayan Osmanlı" tabirini kullanmıştır. Ayrıca Abdülhamid'in tahttan indirilmesinde "dönmeler" ve "Siyonistlerin" etkisine dikkat çekmektedir. İttihat ve Terakki bu iki grup ile yakından ilişkilidir.

¹⁰² Balkanlı, *Cumhuriyet Dönemi'nde Milliyetçi Düşüncede Dini Dönüşümler*, 53.

¹⁰³ Ayaşlı, *Avrupai Osmani ve Muhteşem İstanbul*, 43.

bile.” (...) “Allah (Celle Celâlühü) büyük, bir İstiklâl Savaşı bütün bu bâtil iddiaları çürütmüştü ve hepsi yine kuzu gibi Türk kalmışlardı.”¹⁰⁴

İslamcılık temel problem olarak Batı'yı görmüş, Avrupa'da eğitim gören Türk gencinin fikri ve zihninin bu yönde şekillenmesi kültüründe kendi kimliğinden uzaklaşmasına neden olduğundan bu akımın savunucuları halifelik kurumunun da etkisiyle kendi kültür ve medeniyetini korumayı planlamıştır. Fakat önce Balkan Savaşları sonrada I. Dünya Savaşı'nın çıkması nedeniyle bu düşünce akımı da istediği etkiyi gösterememiştir.¹⁰⁵ Bu akımların başarısız olmasındaki ortak sorun milletin kendinde olanı bilmemesinden ve var olanı yok saymasından kaynaklanmaktadır. Türk ulusunun çok eski dönemlere dayanan kültür ve medeniyeti hiç olmamış gibi eğitim, sanat, iktisat, savunma sanayi ve zirai alanlarında zaaf lar göstermiştir. Bunu yaparken kendi bünyesinde beslendiklerini bir kenara atıp kökünü kökenini tanımaktan aciz kalmıştır. Batı'yı olduğu gibi taklit etme yanılığına düşerek, tipik bir Batılılaşma örneği oluşturduğu söylenebilir.¹⁰⁶

Osmanlı Devleti'nin fikirsel olarak yeni açılımlara doğru gitmek zorunda kaldığı çöküş döneminde çağının düşünce adamları Ziya Gökalp ve Namık Kemaller Ayaşlı'ya göre bile isteye bu bekanın son bulması için bu fikir akımlarını öne sürmüşlerdir. Bu kişilerin eserlerini okumanın yahut onlara sempati duymanın faydasız olduğu inancındadır. Onları devlet yıkıcılar olarak görmektedir.¹⁰⁷ Coşkun'a göre de Osmanlı idaresi altında olan bu bireylerin kendine yabancılaşması da devletin yönetim alanındaki boşluğunun doldurulmak istenmesinden kaynaklanmakta ve bu durum bir iç savaşa dönüşmektedir. Osmanlı İmparatorluğunda siyasi alanda yönetime darbe yapan Mustafa Fazıl Paşa ve etrafındakiler Jön Türklerin¹⁰⁸ ilk oluşumunu temsil etmektedir. Ayaşlı, sebepler dairesi içerisinde her şeyin bir sonu olduğu kabul etmekte ve bu misyonun Türk aydınına yüklendiğini düşünmektedir. 1857 'de kurulan mason localarının Yeni Osmanlılar hareketinde etkinliğine işaret ederek, aynı oluşumun İttihat ve Terakki içerisinde de olduğu görüşündedir.¹⁰⁹

¹⁰⁴ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 44.

¹⁰⁵ Balkanlı, *Cumhuriyet Dönemi'nde Milliyetçi Düşüncede Dini Dönüşümler*, 50-60.

¹⁰⁶ İlber Ortaylı, *Tarihimiz ve Biz* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008), 161-166.

¹⁰⁷ Ayaşlı, *Avrupai Osmani ve Muhteşem İstanbul*, 42-43.

¹⁰⁸ Tanzimat döneminde (1865) genellikle okumuş ve yazarlardan oluşan ve hükümete karşı ilk siyasi oluşum (Genç/Yeni Osmanlılar) olarak kendini göstermiştir. Bu görüşün temsilcileri Avrupa ve Osmanlı arasında karşılaştırma yapabilecek seviye eğitim görmüş ve padişahın yetkilerinin sınırlandırılması üzerine çalışmışlardır. İslam'ı bu görüşler ışığında yeniden uyarlamayı planlamışlardır. Genç Osmanlılara Mithat Paşa destek vermiştir. Dönemin padişahını tahttan indirmiş ve Sultan II. Abdülhamid'in tahtta gelmesini sağlamıştır. Bunun karşılığında sultan kendi yetkilerini kısıtlayan iki meclisli parlamenter sistemi (1876) kabul etmiştir. Ancak bu sistem çok uzun sürmeyip bir sene sonra I. Meşrutiyeti kaldırmıştır. Bu süreçte Panislamizm akımı yayılmıştır. 12 yıl sonra ise daha çok askeri kesiminden oluşan Genç Türkler oluşumu yani İttihat ve Terakki genç Osmanlıların yerini almıştır. Bu akımın Makedonya'yı üs olarak kullanması aynı dönemde localar ile iş birliği yapmasına da kapı aralamıştır. 1909'da II. Abdülhamid'i devirerek II. Meşrutiyetin ilanına zorlamışlardır. Sonraki pek çok açılımda Jön Türkler aktif rol üstlenmişlerdir. Yeni Türkiye'nin laiklik ve Batılılaşmasının temellerini atmışlardır. *Küreselleşme, Çokkültürlülük ve İslam (Din Sosyolojisi ve Antropolojisi Yazıları)*, çev. Ali Coşkun (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), 243-247.

¹⁰⁹ Münevver Ayaşlı, *19. Asır Teşrini Sani ve Ötesi Kıbrıs ve Fetvası* (İstanbul: Dede Korkut Yayınları, 1971), 77-89.

Ayaşlı'ya göre Sultan Mehmet Reşad'ın tahtta olduğu dönemlerde ülke içerisinde yaşanan krizlere devletin iç işlerine dış politikaları da karışmış ve hükümetin aleyhine gelişecek durumları hazırlamıştır. İtalya Hükümetin karşısında olan İttihat ve Terakki ile anlaşmış kendi sefirinin¹¹⁰ sadrazamlığa kadar yükselmesini sağlamıştır. Ancak sefirin niyeti anlaşılıp idam edilmesi gerekirken locaya bağlılığından dolayı canını korumuştur. Fakat Ayaşlı için, bu olayın daha da vahim tarafı İtalya'nın loca sistemini kullanarak Trablusgarp'ı ele geçirmesidir.¹¹¹ Mardin'e göre Osmanlı Devleti'nde idari yapıda etnik halkın kendini koruyacak bir muhatap bulamaması sürecin Avrupa'ya taşınmasına yol açmıştır.¹¹² Berkes'e göre de Türk milletinin ırkçılığı diğer ulusların ayrılması ile başlamış bir süreçtir. İslamcılık yapılırken Türk'ü kendi halkı da dâhil ötekileştirmiştir.¹¹³ Ayaşlı ise bu durumu özellikle Balkan savaşları sonrası milliyetçilik akımının kalın harflerle yazılmaya başlandığı şeklinde yorumlamıştır.¹¹⁴

Ayaşlı'ya göre imparatorluklar yüceliğin ve ululuğun temsilcisi olduklarından onları bölmek, ayırmak, küçültmek büyüklüklerine zarar verir, dağılıp yıkılmasına neden olur. Ayaşlı, ırkçılık ve milliyetçilik düşüncesinin savunucuları olarak Ziya Gökalp gibi isimleri devletin yıkıcısı olarak görmektedir. Onların bu dar fikirleri ayrıştırmalarından dolayı Devleti Aliye'nin sınırları giderek küçülmüştür. Bu daralma madden olduğu kadar manen de olmakta ve devleti kısırlaştırarak küçük bir alana hapsetmektedir.¹¹⁵ İslamcılık ekolü; Batı'yı ötelere, milliyetçilikle halkın ayrışmasının önüne geçer ve tıpkı Osmanlı'daki gibi tüm milletlerin bir arada olduğu ve herkesin dinini özgürce yaşayabileceği bir zemine oturtmaktadır.¹¹⁶ Osmanlı gibi büyük imparatorluklarda milliyetçilik, Türkçülük gibi akımlar toplumu ayrıştırarak devletin içerinden yavaş yavaş çökmesine sebep olmaktadır. Osmanlı Devleti'nin yüzyıllara dayanan hükümranlığının birleştirici rol oynamasının büyük etkisi görülmektedir. Ayaşlı, milliyetçi bir düşünceden ziyade Türk ve Müslümanlığı bir bayrak altında toplamak isteyen bir vatan sevdalısı olarak adını duyurmak istemiştir.

İslamcılık akımının gerçekleştirmeye çalıştığı projeyi en başından beri korkulan Türkçülük akımı kendinde barındırmıştır. Mazisi çok eski dönemlere dayanan Türk milleti İslam'ın değerlerini de düşünce dünyasında gerekli kılmış ve Avrupa'da bu şekilde tanınma fırsatı bulmuştur. Türkoloji onun bilinmesi ve popüler olmasındaki en güçlü referans olmuştur. Bu şekilde pek çok aydınımızın eserleri özellikle Türk ve Müslüman camiasına ait eserler nitelikli

¹¹⁰ Sefir hakkında detaylı bilgi için bk. "İbrahim Hakkı Paşa", *Vikipedi* (Erişim 22 Haziran 2024); Münevver Ayaşlı, *PERTEV BEY Üç Kızı, İki Kızı ve Torunları* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 9. Ayaşlı eserinde bu sefirin adını vermemiş ancak tarihsel sürece bakıldığında internet kaynaklarında sefirin İbrahim Hakkı Paşa olma ihtimali söz konusudur.

¹¹¹ Ayaşlı, *PERTEV BEY Üç Kızı, İki Kızı ve Torunları*, 9.

¹¹² Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), 119.

¹¹³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (Ankara: Bilgi Basımevi, 1973), 384-385.

¹¹⁴ Ayaşlı, *Perteve Bey'in Üç Kızı*, 18; Benzer bir yorum için bk. *Küreselleşme, Çokkültürlülük ve İslam*, 245.

¹¹⁵ Ayaşlı, *PERTEV BEY Üç Kızı, İki Kızı ve Torunları*, 12.

¹¹⁶ Balkanlı, *Cumhuriyet Dönemi'nde Milliyetçi Düşüncede Dini Dönüşümler*, 54-57.

bir okuyucu tarafından benimsenmiştir. Ancak Ziya Gökalp¹¹⁷ gibi dönemin fikir insanları bu milletin kültürel seyrinin Avrupai tarza olmasını ve milletin tarihinin İslam dinini kabulden çok önceki bir zamana konumlandırma çabasını içerisine girmiştir.¹¹⁸ Berkes'te milliyetçilik düşüncesi sosyolojik açıdan da Batıcılık olarak yorumlanmıştır.¹¹⁹

Ayaşlı'ya göre Osmanlı'nın bu birleştirici tavrına karşın, her toplumda her millette olduğu gibi Türk yine kendi kendine, devletine ve milletine zarar vermektedir. Savaş dönemi tehcirde, Türk'ün Ermeni kafilesinden genç kızları ve genç kadınları nikahlarına alıp evinin içine almasıyla başlamıştır. Türk-İslam düşmanı olan bu kızlar ve kadınlar; Türk'ün içinde Türk kadınına, Türk evladına eziyet etmektedir. Ayaşlı için Türk milletinin yaşadığı bu durum bir Türk dramından başkası değildir.¹²⁰

İkinci Dünya Savaşı sonrası Almanya, büyük bir yıkıma uğramış, Türkiye dâhil hiçbir devletten beklediği desteği görememiştir. Türkiye savaşa girmemiştir ancak mağlup olan Almanya'ya karşı diplomatik ilişkilerini sonlandırmıştır. Almanlar İstanbul'dan Anadolu'ya sürgün edilmişlerdir. Aynı dönemlerde Demokrasiler Konferansı'na katılan Türkiye'yi uluslararası ilişkilerin yürütülmesi kapsamında temsil eden, Falih Rıfkı, Acem Naci ve birkaç delege Nato'ya girerek ülkemiz için ciddi bir güç kazanmıştır.¹²¹ Ayaşlı bu mevzuyu;

“Bu kimsecikler” dediklerim, bütün milletlerarası ve çok mühim konferanslara iştirak etmişlerdi; fakat gömlek almak, hanıma kürk almak, eve gümüş takımı almaktan başka hiçbir kayguları olmayan bir gruptu. Hâlâ şaşarız niçin dünya bizi tanımıyor, niçin Türkiye dünyadaki layık olduğu mevkiyi elde edememiştir, diye.”¹²²

Konu ile ilgili devamında ise;

“...zavallı Almanya yere serilmiş ve can çekişirken, Türkiye de Almanya'ya harp ilan etmişti. İstanbullu Almanları, çoluk çocuk, ihtiyar genç, kadın erkek, hasta Almanları Anadolu'nun ücra köşesine sürgün etmişti. Çok ayıp... Türkler böyle şey yapmazlar, Türk tarihinde böyle çirkin şeyler yoktur; ama şimdi Türklük'ten çok uzaklaşmış CHP ve onun “Millî Şef” inin devri idi ve bu devirde her şey olurdu.”¹²³

Avrupa'da milliyetçilik modernizm ile başlayan dünyevileşme hareketinin bir parçasıdır. Milliyetçilik hareketi, Fransız İhtilalinin merkezi olan Fransa'da yerine göre dine bağlayıcı ve dinden ayırıcı bir unsur olarak konumlanmıştır. Devletin politikaları neticesinde bir nitelik kazanmıştır. Almanya'da ise milliyetçilik; endüstriyel toplumda, bulunması gereken ortak

¹¹⁷ Bu konu hakkında detaylı bilgi için bk. Ahmet Faruk Kılıç, *Ziya Gökalp'in Din Sosyolojisi* (İstanbul: Değişim Yayınları, 2008), 163-165.

¹¹⁸ Balkanlı, *Cumhuriyet Dönemi'nde Milliyetçi Düşüncede Dini Dönüşümler*, 163-167.

¹¹⁹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 383.

¹²⁰ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 28.

¹²¹ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 208-210.

¹²² Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 210. Konunun devamında Almanya konusundaki tavrımız vb. durumlar için günah olduğunu, Türkiye'nin hak ettiği yerde olmayışını da bu günahlara bağlamaktadır.

¹²³ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 212.

ilkelerin ifade biçimidir. Almanya o dönemde feodal yapıda olduğundan, milliyetçilik çatısı altında birleşmesi de siyasi alanın etkisiyle gerçekleşmiştir.¹²⁴

Ayaşlı, Alman mekteplerinde okumuş ancak Osmanlı'daki Türk-İslam terbiyesini kendinde, özünde canlı tutmayı başarmıştır. Eğitim gördüğü okulların kültürel açıdan onu elde etmesine izin vermemiştir. Halep'te yaşadıkları dönem Cemal Paşa'nın sözüne verdiği cevap bu düşüncenin özeti mahiyetindedir:

"(...) Bana sordular, "Ben ayran severim, çünkü ayran Türk içkisidir," dedim. Meğer paşa bizi izliyormuş, anneme döndü, "Hemşire gördünüz mü? Münevver'e Alman mektebi ne kadar güzel milliyetçilik telkin etmiş," dedi. Ben hemen cevap verdim. "Paşam, bu kendi fikrim ve kendi hissimdir. Niye beğendiğiniz bu güzel şeyi Almanlara mâl ediyorsunuz?"¹²⁵

Avrupalı yaşam tarzının öğrenilmesinde yabancı okullarda eğitim görülmesine bağlayan Ayaşlı, gençlere aktarılan bu kültürün kendi memleketleri namına olumlu bir etkisi olmayıp, aldıkları eğitimle başarısızlıklarının sorumlusu olarak da yine kendi ülkeleri ve kültürlerini suçladıkları fikrindedir. Başka kültür ve medeniyetin bu şekilde içimize işlendiğini dile getiren Ayaşlı, Türk mekteplerinin ise daha vahim durumda olduğunu, Türk'ün kendi tarih, kültür ve edebiyatında bîhaber yetiştiğini ifade etmektedir.¹²⁶ Aynı zamanda Ayaşlı, Avrupa'nın sadece ilmi ve teknik açıdan gelişiminin alınmasını ve bunun dışında yerli ve milli olan dinimizden, geleneğimizden ve özümüzden bir şey kaybetmeme arzusundadır.¹²⁷

Türk milletinin kültür ve medeniyeti söz konusu olduğunda eski ve yeni Türk karşılaştırması yapan Ayaşlı, övülmenin Osmanlı'da Türk'te hoş görülmeyen bir haslet olduğuna değinirken, yeni dönem Türkiye'sinde bu özelliğin bilinçli olarak yapılmasını eleştirmiştir.¹²⁸ Kendi içinde Osmanlı'ya dair beslediği sempati duygusu onu eskiden olan her şeyin yerli yerinde ve ölçülü fakat yeni olanın hep bir olumsuz yanını gösterdiği söylenebilir.

Milliyetçilik ve "kültürün milli olması" birbirini tamamlayan iki unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Milliyetçilik halkın başka kültürlerden kendi kültürel değerlerine sahip çıkmasını ifade ederken diğer bir tabirle yabancı olanı değil, yerli olan bir değer kavramına işaret etmektedir. Ancak buradaki problem Türk milliyetçiliğini inşa eden köklerin Batı'dan geldiği düşüncesi yanılığına kapılarak Cumhuriyet öncesi dönemin dolayısıyla da bir devrin varlığını yok saymaktır. Konuyla ilgili bazı kutuplaşmalardan bahsedilse de geleneğin inkâr edilmesi baskın gelmektedir. Aydın kesimde bu konuda milli olanın Batıdan geldiği düşüncesine hizmet etmektedir.¹²⁹ Yine yabancıların özellikle kendi ülkelerinde Türk adı altında eğitim kurumları açmaları Türk kültür ve medeniyetini diğer toplumlardan ayrı bir yere konumlandırmıştır.

¹²⁴ Balkanlı, *Cumhuriyet Dönemi'nde Milliyetçi Düşüncede Dini Dönüşümler*, 21-24.

¹²⁵ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 51.

¹²⁶ Münevver Ayaşlı, *Pertev Bey'in Torunları* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 6.

¹²⁷ Ayaşlı, *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim*, 163.

¹²⁸ Ayaşlı, *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim*, 71.

¹²⁹ Erol Güngör, *Dünden Bugünden Tarih-Kültür-Milliyetçilik* (İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 1993), 174-175.

Dönemin aydınları tarafından Türk ifadesinin sıkça kullanıldığı dergilerinde milliyetçilik düşüncesine etkisi olmuştur.¹³⁰

Ayaşlı ise toplumda kültürel devamlılığın sadece devlet eliyle olamayacağı ve bireylerin kendi sorumlulukları olduğu üzerinde durur. Ayrıca manevi kültürün geçmişin izlerini taşıyan kişiler oldukça devam edeceği inancındadır. Bu konuda özellikle Osmanlı evlerinin günümüzde kalmamasının sebebini vakıf kültürünün olmayışı olarak yorumlar. Hatta kendisi de vakıf kültürünü yaşatma adına “Münevver Ayaşlı Vakfı’nı” kurar. Kültürün korunmasındaki önemli düşüncelerinden biri de kültürel anlamda terakkiyi kimin istediğidir. Ayaşlı’ya göre ilerleme ve gelişme ancak liyakat sahibi, aydın insanlarla gerçekleşebilir. Fakat istenilen düzeyde olmasa da ülkemiz yeni Türkiye’inde mimari ve dil alanında eskiyi koruma başlamış ve dolayısıyla da bir uyanış söz konusudur. Bunun yanı sıra 1960’lı yıllardan bu yana kıyafetlerdeki moda anlayışının değişmesine dikkat çekerek, kıyafetlerin dışarı ihraç edilmesiyle de kısmî de olsa kültürel bir canlılık olduğu görüşündedir.¹³¹

2.1.2. Din hakkındaki düşünceleri

Ayaşlı, küçük yaşlardan itibaren yabancı din, kültür ve eğitimlerle muhatap olmuş ancak ailesinden, özellikle babasından öğrendiği dinî eğitim bu öğretilere baskın gelmiştir. Ayaşlı için Osmanlı terbiyesinin yerini başka bir din yahut inanış almamış, aksine beslendiği kaynaklarla beraber İslam dininin savunucusu olduğu söylenebilir.¹³² Ayaşlı, dinin teorik ve pratikte yaşanması ve uygulanmasının ailede başladığı görüşünü benimser. Kendisini bu şekilde yetiştiren anne ve babasına da emeklerinden dolayı minnettarlığını, her daim hayırla yâd eder.¹³³ Din gündelik hayatımızda var olan bir yaşayış biçiminin göstergesidir. O pek çok açıdan hayatımızı sarıp sarmalamaktadır. Doğduğumuz ev din öğreti ve uygulamalarının temellerinin atıldığı yerdir. Aynı zamanda Ayaşlı, İslam’ın ve Müslümanlığın sadece ibadet etmekten ibaret olmadığını, kişinin dünya ve ahiretini etkileyen bir ahlak kavramı üzerinde kurulu olduğu düşüncesini savunur.¹³⁴ Ayrıca Ayaşlı’ya göre Doğu’nun ilerleme ve gelişmesinin ön koşulu fikir akımları yahut inkılaplar değil İslam dini olduğu söylenebilir.¹³⁵

Ayaşlı, Babası Tayyar Bey’in İbni Arabi¹³⁶ ile başlayan sûfîlik yolculuğunu Mevlevî tarikatına girerek devam ettirmiştir. Mevlevî tarikatından Münir Çelebi’nin müridi olmuş ve yalısına da

¹³⁰ Balkanlı, *Cumhuriyet Dönemi’nde Milliyetçi Düşüncede Dini Dönüşümler*, 31-32.

¹³¹ “Münevver Ayaşlı Röportajı”.

¹³² Ayaşlı, *Avrupai Osmani ve Muhteşem İstanbul*, 40-41.

¹³³ Ayaşlı, *Avrupai Osmani ve Muhteşem İstanbul*, 40-41.

¹³⁴ Ayaşlı, *Edep Yâ Hû*, 45-47.

¹³⁵ Ayaşlı, *Haminne’nin Suret Aynası*, 146.

¹³⁶ Ayaşlı, *Avrupai Osmani ve Muhteşem İstanbul*, 13.

“ev tekkesi” denmiştir.¹³⁷ Ayaşlı Vakfı’nda on beş günde bir düzenlenen Mesnevî dersleri verilmekte ve derslere yoğun ilgi gösterilmektedir. Ayaşlı yaşadığı müddetçe Mevlana’ya olan sevgisini her yıl Konya’da yapılan ve kavuşma günü olarak kutlanan törenlere katılım sağlayarak da göstermiştir. Şeb-i Arûs ile ilgili duygu ve düşüncelerini de gazetesindeki yazılarında dile getirmiştir.¹³⁸ Konu hakkında Güler’in görüşleri de şöyledir:

“Çocukluğundan bu yana, babasının etkisiyle tasavvufa ilgi duyan Ayaşlı, 1950’lerde Mevlevî tarikatına mensup olur. 1980’lerden itibaren yalısında edebiyat ve sanat çevrelerinin katıldığı sohbetler düzenler; İstanbul’un kalburüstü simalarıyla daima yakın ilişkide olur. Muhafazakâr çizgideki siyasi görüşleri, ayrıca tasavvuf, edebiyat, tarih ve sanat merakıyla İmparatorluk ve Cumhuriyetin önemli isimlerini etrafına toplar. Hanedan üyeleriyle de yakın ilişkisi bilinen Ayaşlı, doksan üç yıllık yaşamı boyunca “Boğaziçi Medeniyeti” diye adlandırdığımız Osmanlı aristokrasisinin savunucusu ve önemli temsilcilerinden biri olmuştur.”¹³⁹

Ayaşlı, devlet işlerinin yolunda gitmesini, devlet adamlarının din ile olan ilişkilerine bağlayarak; “30 Ağustos Zaferi’nin milli olduğu kadar dinî zafer” olduğu düşüncesini savunur.¹⁴⁰ Birinci Dünya Savaşı’nda Gazze’deki harbin kazanılmasının akabinde Cemal Paşa’nın şampanya içerek kutlama yapmasını eleştirir. İslam dinine ait öğretilerle kutlama yapılması gerektiği kanaatindedir.¹⁴¹ Ayaşlı dini bütün bir insandır, Osmanlı ve Cumhuriyette pek çok cemiyete katılmış, sosyal ve sanatsal etkinliklerde faal rol üstlenmiş ancak dinini hakikati ile yaşamaktan geri durmamıştır.¹⁴² Ayrıca Ayaşlı’ya göre ahlak¹⁴³ kavramının boyutunu ve derinliği anlamak, anlamlandırmak için öncelikle Hz. Peygamber dönemini iyi bilmek ve tanımak gerekir. Hz. Muhammed döneminden sonrada, bir silsile halinde günümüze kadar devam eden dönemlerin, nasıl bir duruş sergilediklerine iyi bakmalıdır. Ayaşlı, tüm bu hâl ve hareketlerin temelinde Rab ile kurulan irtibatın etkisi olduğunu düşünmektedir.¹⁴⁴

Hayatının büyük bir kısmını İstanbul’da geçiren Ayaşlı için İstanbul şehrinin manevi anlamı büyüktür. İstanbul’a olan sevgisi onu İstanbul hakkında bir kitap yazmaya kadar götürür. Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul’u fethetmeden önce Ayasofya’nın kir, pas ve toz içinde bakımsız

¹³⁷ Yıldız, *Münevver Ayaşlı Hayatı, Eserleri ve Sanatı*, 40.

¹³⁸ Yıldız, *Münevver Ayaşlı*, 40.

¹³⁹ Derya Güler, *Münevver Ayaşlı’nın Eserlerinde Son Dönem Osmanlı Aile Hayatı, Kadın ve Eğitim* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri, Yüksek Lisans, 2016), 23.

¹⁴⁰ Ayaşlı, *Pertev Bey’in Üç Kızı*, 89.

¹⁴¹ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 50.

¹⁴² Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 150.

¹⁴³ Eserlerinde sıklıkla dile getirdiği Osmanlı yahut İslam terbiyesinin de Türk milletine has bir karakter olduğunu, Osmanlı evladının doğumuyla başlayan edep ve erkân serüveni hayatı boyunca da devam ede gelmiştir. Terbiye düsturu saraydan konağa nakış gibi işlenmiştir. Ayaşlı, *Edep Yâ Hü*, 10-14.

¹⁴⁴ Ayaşlı, *Edep Yâ Hü*, 9.

kaldığı hatta Hz. İsa ve diğer figürlerinde bu duruma ağlar bir halde olduğu, şeklinde yorumlaması bu görüşünü destekler niteliktedir.¹⁴⁵

Ayaşlı'nın din hakkındaki görüşleri İslamiyet'le sınırlı değildir. Yaşadığı dönemde herkesçe kabul görmüş, çam ağacı ve Noel kutlamalarının Hıristiyanlığın tanıtımının yapıldığı ve durumun bir anlamda misyonerlik faaliyeti olduğu için sessiz kalındığını düşünmüştür. Öyle ki bu kutlamaların Hıristiyanlığa dahi çok sonra girmiş bir gelenek ve bidat olduğu görüşündedir. Ayrıca durum sadece Müslümanlar için değil Hıristiyan dinine mensup olanlar içinde aynıdır. Ayaşlı burada iki din arasında kıyasa giderek meseleyi ileri bir boyuta taşımaktadır. Ayaşlı'ya göre İslam'da böyle bir durumun din dışı bir eylem olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Ayaşlı, dini anlatmakla vazifeli memurların bu işi layıkıyla yapmaları ile Müslümanın başka dinlere sempati beslemesinin önüne geçilebileceğine inanmaktadır. Ayrıca Ayaşlı'ya göre İslam sadece beş şarttan, namazdan ve abdestten ibaret bir din değildir. Bireyin hem dünyasına hem de ukbasına hitap etmektedir. İslam dininde de Müslümanların kutlayacağı pek çok önemli, özel gün ve gece bulunmaktadır. Fakat halkın bir kısmı dininden bîhaber yaşadığından kandili simit ile bağlantı kurarak anımsamaktadır.¹⁴⁶ Ayaşlı burada dinin hakiki mana da bilinmemesine ve dolayısıyla da yaşanamamasına dem vurmaktadır. Bu durum ise her geçen gün nerede o eski kandiller sloganına bir çağrı niteliğindedir.

2.2. Toplumsal Hayat

Toplumsallaşma; bireylerin kendinden öncede bir topluma ait olduğunun ifade edilmesi ve doğdukları andan itibaren de bir yere bağlı oluşları ile ilişkilendirilmektedir. Birey, yaşadığı toplum içinde kendi davranışlarını, fikirlerini ve değer yargılarını şekillendirir. Ferdin toplum ile bir arada yaşama çabası toplumsallaşmayı gerekli kılmaktadır. Bu kavramın sosyoloji ve diğer disiplinlerde kullanımı ise 19.yy'la birlikte başlamıştır.¹⁴⁷

Osmanlı'da meşrutiyet gelene kadar ki dönemde toplum kelimesinin "ulusal" yahut "modern" şeklinde bir tanımı gelişmemiştir. Hatta toplum kelimesinin özelinde "camia, içtima" gibi terimlerle daha genelleyici bir dille ifade edilmesi söz konusudur. "Nizam" kanunlarına göre idare edilen, geleneksel bir toplum biçimi olan Osmanlıların kendi kurumlarında yeniliklerin farkında ve açık olduğu söylenemez.¹⁴⁸ Toplumsallaşma olgusunun kavramsal çerçevede sadece Osmanlı toplumu ile değil, diğer toplumlar için de benzerlik taşıdığını literatürdeki kullanımının başlangıç süresi ile ilgisi söz konusudur.

¹⁴⁵ Münevver Ayaşlı, *İstanbul Dersaadet* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 51.

¹⁴⁶ Ayaşlı, *Edep Yâ Hü*, 46-47.

¹⁴⁷ Yakup Coştu, *Toplumsallaşma ve Dindarlık (Samsun Örneği)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), 31-40.

¹⁴⁸ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 42.

Osmanlı Devleti'nin Batı'ya açılışının miladı Karlofça Antlaşmasıdır (1699). Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile de Osmanlı Batı'dan geride kaldığını anlamış ve Batı'nın etkisi altına girmiştir. Bu dönemde Osmanlı sefaret nâmelerle Avrupa'yı tanımış, başta saray olmak üzere idari alandan mimariye kadar pek çok alanda yenilikler getirmiştir. Lale devri iki yüzyıl sürecek bir yenilik hareketinin ilk etabını oluşturmaktadır. Bu devirde barok mimarisi, minyatür, resim ve portre yapılması gibi sanatsal alanda pek çok yenilik Batı'dan Osmanlı Devleti'ne girmiştir.¹⁴⁹ Bunun en güzel örneği olarak da Paris'e baş sefir olarak gönderilen Şeker Ahmet Paşa'nın Barbizon ekolü Batılı ressamlardan esinlenerek yapmış olduğu; *Manzara, Yelkenliler* ve *Talim Yapan Erler* tabloları örnek olarak gösterilebilir.¹⁵⁰

Lale devrinde Batılılaşma, Osmanlı'nın saray kesiminden başlamıştır, ancak yapılan yeniliklerin halkta beklenen etkiyi gösterdiği söylenemez.¹⁵¹ Bunun en temel sebepleri arasında; halkın ekonomik açıdan dar boğazda olması, özellikle kırsalda yaşayan halkın sefalet içinde bulunması, köylerde ve kasabalarda; sağlık ocağı, sağlık görevlisi, okul ve öğretmen bulunmaması, modern tarım aletlerinin olmayışı, bu köy ve kasabalardan şehir merkezlerine ulaşım sağlayacak kara yolu ve araç imkânlarının olmaması gibi hatta şehirlerin arasında bile doğru düzgün bir ulaşımın sağlanamaması olduğu söylenebilir.¹⁵² Bunun yanı sıra halkın aksine saray eşrafiyla, saraya yakın olan zevat; devletin yurt dışından aldığı borçlarla ve Hanedan üyelerinin Galata bankerlerinden aldığı borçlarla tam bir sefahat yaşamı sürmektedir. Duvarlarının sıvalarında bile altın kullanılan Dolmabahçe Sarayı, Çırağan Sarayı, Beylerbeyi Sarayı, Küçüksu Kasrı, İhlamur Kasrı ve Göksu Kasrı gibi küçüklü büyüklü çok sayıda saray; bu dönemde devletin yurt dışından aldığı borçlarla yapılmış, Hanedan üyelerinin Galata bankerlerinden aldığı borçlar ise Avrupa'dan alınan en ihtişamlı, pırlantalara, mücevherlere, Paris modasının en yeni ve pahalı kumaşlarına, Çin'in en nadide porselen takımlarına su gibi akıtılmıştır. Dolayısıyla saray eşrafi ve halk tam bir tezat yaşam sürmekte; modernleşme, yenilik, Batı'ya açılma ve devleti çöküşten kurtarma gibi kavramlar halk cihetinde hiçbir karşılık bulmamaktadır.¹⁵³

Lale devri Osmanlı'nın Avrupai yaşam tarzının ufak dokunuşlarıyla değişim yaşadığı bir dönemi olarak yorumlanabilir. İslam'dan uzaklaşmaya da bu dönemde başlanmıştır. Batı'ya dair uygulamalar bir yandan sorgulanırken diğer yandan, Avrupalılar tarafından yapılması

¹⁴⁹ Fahri Güzel, *Bir Dönüşümün Serencamı Cumhuriyet'in İlk Döneminde Dinî Hayat (1923-1938)* (İstanbul: Muhayyel Yayıncılık, 2023), 38.

¹⁵⁰ Muhittin Serin, "Şeker Ahmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Mart 2024).

¹⁵¹ Abdülkadir Özcan, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 84-85.

¹⁵² Arslan Ural Karabağlı, "onedio", Genel Kültür, *Karabağlı* (10 Kasım 2015).

¹⁵³ Kübra Kurukamçı, *Osmanlı İmparatorluğunda Tüketim Alışkanlıklarının Değişimi* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 11-15.

talep edilmiştir. Bu dönemin sonucunda, Tanzimat'la da Osmanlı Devleti toplumsal sahada bir gelişme ve ilerleme sürecine girmiştir denebilir.¹⁵⁴

Osmanlı'daki yenilikler II. Mahmud döneminde başlamış ancak beraberinde Padişah'ın iktidar yönüyle de pek çok sıkıntıya maruz kaldığı aşikârdır. Tanzimat'ın öncüsü ve dönemin fail aktörü Mustafa Reşit Paşa'dır. Yapılan köklü değişikliklerden memnun olmayan halkın kendisine zarar vereceği korkusu Mustafa Reşit Paşa'yı tereddütte bırakmış, süreçten tam emin olamamıştır. Bu değişimin sosyal anlamdaki ilk sesi olmakla beraber siyasal alanı da etkilemiştir. Tarım alanındaki değişikliklerde Reşit Paşa'nın elçilik yaptığı dönemlere denk gelir. Ayrıca Reşit Paşa yurt dışında görevli olduğu süreçte mason localarına bağlılığı ile de gündeme gelmiştir. Tanzimat'ın ilan edilme sürecindeki yetkinliği Osmanlı'yı batıya doğru sürüklediğini akıllara getirmektedir.¹⁵⁵ Ayaşlı'ya göre bunun sebebi, halkın hazır olmadığı bir süreçte yapılan ıslahatların dayatılmasıdır. Esasen II. Mahmud'dan önce de kültür ihtilali mevzuu pek çok kez gündeme gelmiştir. Fakat özellikle devletin içeride yönetim mücadelesi ihtilale mecbur bırakmıştır. Hatta Tanzimat çıkışı itibariyle siyasi alanda hayırlı bir haber olarak lanse edilmiş devleti çöküşten kurtaran bir güç olarak tutunulmuştur. Hattı Hümayun özellikle kişilerin hayatını güvence altına alma, ilk Türk Akademisi'nin kuruluşu gibi önemli konularda yaptırımı sahip olmuştur. Tanzimat'ın gücünü ise Ayaşlı, siyasi alanda meşrutiyete benzetmektedir.¹⁵⁶ Yapılan ıslahatlarla Gayrimüslim halka tanınan ayrıcalıklar göz önünde bulundurularak hak ve adaletin sağlanmasında dış müdahaleye meydan bırakılmayacak şekilde düzenlemeye gidilmiş, ancak içeride olumsuzlukları bertaraf etmeye çalışan Osmanlı hükümeti dışarıda bu olumsuzluklardan beslenen Avrupa ile karşı karşıya kalmıştır.¹⁵⁷ Dolayısıyla denebilir ki Fransız İhtilali Türkiye için yeni bir şey değildir. Avrupa'da bireyin kiliseye başkaldırışı ve değerli olduğunu ifade etme haklarının olduğunun beyanıdır. İslam'ın yaşam kaidesinde kulların birbirleri üzerindeki hakları zaten sosyal adalet kapsamında değerlendirilmektedir.¹⁵⁸

Ayaşlı'ya göre Osmanlı Devleti'nde sosyal hayat toplumun yaşadığı yere göre değişiklik gösterir. Toplumun her kesimi Osmanlı kültürünü yansıtmamaktadır. Toplumdaki nüfuzlu kişiler gerek yaşam tarzlarıyla gerekse aldıkları eğitimlerle toplumda saraylı diye bahsedilen Hanzadeler Osmanlı kültür ve medeniyetinin içerisinde. İstanbul'un uzağında kalmış taşra insanının ise avam tabakayı oluşturduğu söylenebilir. İstanbul'un aristokrat denilen kesimi savaşlarda şehitlik pâyesine ulaşırken, Anadolu'nun çorak topraklarından gelen ve İstanbul hakkında isminden başka bir malumatı bulunmayan bu insanlara ersiz, erkeksiz kalan evler

¹⁵⁴ Güzel, *Bir Dönüşümün Serencamı*, 26-38.

¹⁵⁵ Güzel, *Bir Dönüşümün Serencamı*, 54-55.

¹⁵⁶ Ayaşlı, *19. Asır Teşrihi Sani ve Ötesi Kıbrıs ve Fetvası*, 42-52. Ayaşlı'ya göre insan hayatının emniyette olmadığı, Padişah'ın emri ile Gülhane hattını okumaya giden Mustafa Reşit Paşa'nın dönüştürdüğü güvensizliğinden anlaşılmaktadır.

¹⁵⁷ Güzel, *Bir Dönüşümün Serencamı*, 49-50.

¹⁵⁸ Bilgin, *Din ve Toplum (Din Sosyolojisine Giriş)*, 154.

ipotek edilecek ve tüm bu yaşanan durumlar İstanbul'un çehresini, mizacını ve kalitesini tamamen değiştirecektir. Geline aşamada son durum ise vatandaş elindeki evi, ocağı, yurdu ve yuvasını dönmelere ya da Yahudi'ye satmak zorunda kalmıştır.¹⁵⁹

Ortaylı'ya göre gecekondular hayatının başlaması ile çekirdek aileye geçiş, aile yapısındaki modernleşmeye örnek gösterilebilir. Osmanlı'nın eski camilerinin çevresinde kurulan Müslüman Türk eski Osmanlı mahallelerinde üst düzey devlet memurlarının, Osmanlı zenginlerinin ve asilzadelerinin; büyükanne, büyükbaba, anne, baba, çocuklar ve torunlar bazen de gelinlerle birlikte geniş aile efradıyla gösterişli köşklerinde oturduğu, aynı sokakta bu gösterişli köşkinin yanı başında sayılabilecek kadar yakınlıkta, mahallenin bir esnafı ya da devletin düşük dereceli bir memuruyla uyum içerisinde yaşadığı bilinir. Aynı durum şehrin çeperlerindeki mahallelerinde yaşayan Gayrimüslim tebaa için de geçerlidir. Modernleşme ve asrileşme Tanzimat'la birlikte artık büyük heves, moda ve açgözlülüğe dönüşünce zengin konakları, köşkinleri artık elitliklerini, zenginliklerini şehre ve şehir halkına ilan edercesine boğaz kıyısındakiyalılara, adalardaki görkemli köşklere dönüşmeye başlamıştır.¹⁶⁰ Ayaşlı'ya göre de Osmanlı'nın yıkılışı evlerin durumunu da değiştirmiş, Türk evleri saraydan gecekonduya bir geçiş süreci yaşamıştır. Ayaşlı bu durumu dönemin aydınlarının tutumlarına bağlamaktadır. Onları bu devrana çanak tutanlar olarak görmekte ve bu akımın sempatanları oldukları için eleştirmektedir. Bahsi geçen bu kişiler Ziya Gökalp, Hamdullah Suphi ve Halide Edip'ten başkası değildir.¹⁶¹ Osmanlı ve Osmanlı'ya dair ne varsa kıymetinin çok altında satılmasıyla artık başka ülkelerin vitrinlerinde yerini bulan ulusal miraslarımızın Türk'ün elinden çıkması ile Türk'ün yoksullaşmasını, yeni Türkiye'yi de inşa eden Türk akımlarının yanlış politikaları sonucu olduğu görüşünü benimsemektedir:

"Memlekette yeni türeyen kapitalist krallar meydanı boş, memleketi sahipsiz bulmuşlardı. Eski İstanbul'un Türk kibarlarının malları üzerine akbabalar gibi üşüşükleri, kondukları gibi, fakir Türk- Müslüman halkının da kanlarını sülük gibi emiyorlar, Türkleri esir gibi kullanıyorlardı."¹⁶²

Bu ifadelerle anlaşılmaktadır ki toplumun zengin- fakir ayırt etmeksizin her iki kesimine de maddi olarak eziyet edilmektedir. İlk zamanlar fark edilmeyen modernlik gündelik hayatı bile etkiler seviyede hissedilmiştir. Bilgin'e göre de sekülerleşme diğer manada dünyevileşme dini ve otoriter olandan, özgün ve özgür olana geçiştir. Komünizm gibi ideolojiler sekülerizme örnek gösterilebilir.¹⁶³

Ayaşlı'nın Osmanlı'da en çok sempati duyduğu mevzu saray erkânı ile halk arasındaki kültürel farklılıkların olmayışdır. Misafir ağırlama kültürü toplumun fakir yahut zengin fark etmeksizin

¹⁵⁹ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 33.

¹⁶⁰ İlber Ortaylı, *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarihyazını* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 122-125.

¹⁶¹ Ayaşlı, *Dersaadet*, 140.

¹⁶² Ayaşlı, *Dersaadet*, 119.

¹⁶³ Bilgin, *Din ve Toplum (Din Sosyolojisine Giriş)*, 165-169.

her kesiminde benzerlik gösterir. Buradaki önemli husus fakir olsan da kapını, evini ve sofranı açıp kerem sahibi olabilmektir.¹⁶⁴ Konu ile ilişkisi bağlamında, Ayaşlı'nın aşağıdaki ifadeleri o dönemdeki Osmanlı toplumunun sofrası kültürünü bilinmesi açısından önemli bilgiler vermektedir:

“Akşam yemeğini haber verdiler. Matmazel Durand ile beraber yemek odasına indi. Sofra çok güzeldi. Bol çiçek ve büyük gümüş şamdanlarla donatılmıştı. Harikulâde gümüş takımlar, buz gibi keten örtüler, leziz yemekler, terbiye nezâket, hürmet ve muhabbet... Nasıl anlatayım bu havayı; hafif nâzik çiçek kokan, yasemin kokan bir hava... Bu hava-yı nesimîyi teneffüs etmeyenler bilemezler, duyamazlar, anlayamazlar, binaenaleyh sevemezler. O zamanki Türk evleri işte böyleydi. O zamanki Türk sofraları böyle idi. Bütün Türkler konaklarda oturmazlardı, ama hiçbir Türk de gecekonduda oturmazdı.”¹⁶⁵

Ayaşlı, Osmanlı'yı hep bir ihtişam içerisinde köşk ve saray hayatında anmaktadır. Ayaşlı'ya göre yeni Türkiye ise gecekondulu hayatını getirerek Türk'ün fakirliğini ve acizliğini göstermektedir.

Berkes'e göre Osmanlı Devleti'nde yaşanan ekonomik gelişmeler özellikle Abdülhamid dönemi ıslahatları devleti bunalımdan kurtarmaya yetmemiş, toplumun tüm tabakalarında farklı şekillerde kendini göstermiştir. Süreçten etkilenen Anadolu insanının siyasi değişimden uzak, bekçi, kapıcı ve hamal gibi meslek gruplarında yerini aldığı görülmektedir. Kozmopolit olarak tanımlanan şehirler ortaya çıkarken halkın içerisinde memur-subay ya da okumuş-aydın kesimi de devlette bürokrasiyi temsil eden yeni tipler olarak tanımlanmaktadır.¹⁶⁶

Ayaşlı'ya göre taşrada yaşayan halk, Osmanlı'nın saraylı kesiminden farklı hayat sürmekte ve birçoğu eğitimsiz kişilerden oluşmaktadır. Cumhuriyet ile birlikte taşrada yetişen kimseler yeni rejimin adamları haline gelecektir. Ayaşlı, “Yeni Türk”¹⁶⁷ olarak tanımladığı bu kişilerin vatanını da Ankara olarak görmektedir. Yeni Türkiye modernleşme ve Batılılaşmada Ankara'yı tercih etse de bu görüş Osmanlılarda geri kalmışlığı ve kalite bakımından düşüklüğü ifade etmektedir. Konu ile ilgili Göze de kendisinin taşralı olduğunu ve Fatih Sultan Mehmet'in taşradan gelip İstanbul'u fethettiğini ve dolayısıyla taşra halkının İstanbul'dan bağımsız düşünülmemeyeceğini Ayaşlı'ya mizahi bir dille ifade ettiğini belirtir.¹⁶⁸ Ayaşlı yaşanan bu durumların Cumhuriyetin ilanından sonra gerçekleştiğini, bundan sonra bu iki grubun birleşeceği ortak bir payda bulunmadığının altını keskin bir şekilde çizmektedir. Esasen ortaya çıkan bu çekişmenin fikir-rejim çekişmesinden çok konak-mahalle çekişmesi olduğu söylenebilir. Ayaşlı, Osmanlı kültür ve terbiyesinin yeni Türkiye'de hiçbir zaman

¹⁶⁴ Ayaşlı, *Edep Yâ Hü*, 28.

¹⁶⁵ Ayaşlı, *PERTEV BEY Üç Kızı, İki Kızı ve Torunları*, 22.

¹⁶⁶ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 321-322.

¹⁶⁷ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 137-138. Cumhuriyet döneminin bürokrasi kesimini temsil eden yeni rejimin adamı yahut Ankara adamı da denilmektedir. Ayaşlı, bu kişilerin yetiştirilme tarzlarını ve aldıkları eğitimi beğenmemekte ve liyakat sahibi olmadıklarını düşünmektedir.

¹⁶⁸ “Münevver Ayaşlı Röportajı”.

gerçekleşemeyeceğinden, hatta o kadar ki yeni Türkiye'nin Osmanlı'nın seviyesine ulaşamayacağından emindir.¹⁶⁹ İstanbul kibarları, Ayaşlı'ya göre sosyal ilişkilerde ülkenin eşi benzeri bulunmaz kesimidir. Aşağıdaki düşünceleri de bu görüşünü destekler niteliktedir:

"Fakat hakikatte Selmin, "benim ailemden" maksadı "bizim muhitimizde, yani İstanbul'da, İstanbul kibarlarında, İstanbul terbiyesinde, akrabalık ilişkisi olmadan kişinin hala, teyze, amca, dayı olmayacağıdır. Kan bağı olmayan kimseler birbirine adı ile hitap etmelidir."¹⁷⁰

Ayaşlı'ya göre Osmanlı'da toplumsal hayatın merkezini nezaket kuralları belirlemekte ve kullanılan edebî ifadeler saraydan mahalleye kadar kültürel bir anane olarak Türk'ün evinde devam etmiştir. Zaman zaman yabancı terimler dile girmişse de tutunamamıştır. Türk milleti için kullanılan kaba tabirler Batı'nın uydurduğu safsatadan öteye geçmemektedir.¹⁷¹ Ayaşlı, yeni Türkiye' de çocuklara konulan Vural, Baskın ve Çetin gibi isimleri de tasvip etmeyerek;

"İnsan, olan insan evladına "okşa ve ver" diyeceği yerde "vur-al" der mi? Halim, selim ol diyeceği yerde evladına çetin, der mi? Haberli git demesi lazım gelirken "baskın" yap der gibi baskına teşvik eder mi? Bu isimlerle bir adım ileriye gitmek şöyle dursun, dörtlüye geriye, taş devrine gidiyorduk."¹⁷²

Osmanlı'yı her dönemde ve her koşulda el üstünde tutan Ayaşlı'ya göre Osmanlı gibi yaşayabilmek bulunduğumuz konumdan bir üst makama terfi etmek gibidir.

"Osmanlı kültürünün mümeyyiz vasfı ne idi diye sorulacak olunursa, verilecek cevap, "Yaşama bilgisi, yaşama sanatı" olacaktır. Osmanlı Türkleri kadar, güzel yaşamının zirvesine çıkmış başka bir millet bilmiyorum. Başka milletler Türklerin güzel yaşamalarına yaklaşmamışlardır bile... Osmanlı fakir aileleri ile bugünkü gecekondularda oturan vatandaşların hayatlarını katiyen kıyas etmemeli. O zamanın fakir Türk mahallelerinde bile bir huzur, bir temizlik, beyaz sabun kokan bir hava vardı."¹⁷³

Ayaşlı, toplumsal açıdan Osmanlı'daki devlet yönetimine getirilen kişiler ile yeni rejimin adamları arasında yetiştirilme farkı olduğu görüşündedir. Cumhuriyet dönemindeki mevki sahibi kişiyi "self made man"¹⁷⁴ yani kendi kendini yetiştiren adam olarak tanımlamaktadır. Bu adamların hayatlarına imrenildiğini ancak iş başına geçtiklerinde sadece kendilerini yetiştirmek için okuduklarından, toplumun talepleri noktasında enerjisi tükenmiş, içi boş, zekâ ve kabiliyetlerini kullanamayan bireyler olduğunu düşünmektedir. Ayrıca bu kişilerin aldıkları sorumlulukların üstesinden gelme konusunda da işleri aksattığı fikrindedir. Ancak Ayaşlı'ya göre Osmanlı'da işin başındaki kişilerin hangi amaçla yetiştirildiği en başından belli olduğundan, işin ehli kişilerden toplumun daha fazla istifade ettiği görülmektedir. Dolayısıyla Ayaşlı, toplumu yetiştiren ve geliştiren niteliğin liyakat sahibi insanların iş başında olmasına

¹⁶⁹ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 161-167.

¹⁷⁰ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 61.

¹⁷¹ Ayaşlı, *Edep Yâ Hû*, 10-15. Burada bahsi geçen Türk toplumu İstanbul tebaasıdır.

¹⁷² Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 169.

¹⁷³ Ayaşlı, *Dersaadet*, 245-246.

¹⁷⁴ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 137.

bağlamaktadır. Herkesin ait olduğu yerde layıkıyla iş yapabilmesi içinde yapılan işlerde hakka ve hukuka dikkat edilmesi önemlidir.¹⁷⁵

Ayaşlı, ülkenin hak ettiği değeri elde edememesindeki sorumluluğu uluslararası ilişkilerdeki yüksek mevki sahibi kişilerin ahlaki tutumlarına bağlayarak, üst tabakadakilerin kendi içerisinde çekişmesinden ötürü asıl meseleyi bir türlü konuşup çözüme kavuşturamadıkları şeklinde yorumlamaktadır. Ayaşlı, Türkiye'nin hak ettiği yerde olmamasının sebebinin bunlar olduğuna inandığından, kendi çevresinde de bu tarz insanlardan rahatsız olmuş ve onlarla bağı koparmıştır. Bir zamanlar kutsal kabul edilen; "Köylü efendimizdir. Hâkimiyet milletindir..." sözlerinin sadece ifadeden öteye geçmediği fikrindedir.¹⁷⁶ Ayaşlı, eşinin vefatından sonra hayır kurumlarında çalıştığı dönemde yani II. Dünya Savaşı sonrası şu üç kelimeyi yeni öğrendiğini beyan etmektedir; bunlar "hacı ağa", "karaborsacı", "hava parası" sözcükleridir.¹⁷⁷ Özellikle sosyal ilişkilerde bir kişinin bu meslekten olması onu diğerlerinden üstün bir konuma taşımakta olduğunu da şu sözlerle ifade etmektedir:

"Karaborsa öyle alıp yürümüştü ki Yahudiler arasında kaç defa şahit olmuştum. "Damat adayının" mesleğini soran kız tarafına "Karaborsacı" denildiği zaman, akan sular duruyordu. Bir gencin zekâsını, kabiliyetini teyit etmek için "Mais, il est karaborsacı." diyorlardı."¹⁷⁸

Ayaşlı, Kurtuluş Savaşı sonrası Osmanlı'nın nüfuzlu kesimi için zor günler olarak tanımlamış, tabiri caizse elinde avucunda olan her şeyi kaybetmeye başladıkları bir dönem olarak nitelendirmiştir. Yine Ayaşlı, yaşanan tüm bu olumsuz durumları fırsatçı insanların kötü niyet ve düşüncelerinin bir sonucu olduğunu ifade ederek, bu kişilerin manevi değeri olan hiçbir şeyden anlamadığını, helal harama dikkat etmeden adeta ellerine geçirdikleriyle günü gün ettiklerini beyan etmektedir. Bu şekilde zaten enkaz olan ülkeye birde bu kişilerin darbe yaptığını ifade etmektedir.¹⁷⁹ "Vaniköyü'nde Fazıl Paşa Yalısı" romanında benzer bir konuya temas ederek Türk'ün yerine yurduna konan ittihatçılar tabirini kullanmıştır.¹⁸⁰

Ayaşlı'ya göre yeni Türkiye'deki ortaya çıkan bir farklılıkta hiyerarşi kurumudur. Osmanlı toplumunda dadılar, bakıcılar, kalfalar vb. ailenin birer parçası görülmektedir. Evdeki kişilerin iyi gününde ve kötü gününde yanlarında bulundurmaya layık gördükleri kimselerdir. Osmanlı devlet yöneticileri, hükümdarları halk ile arasında kutuplaştıracak şekilde mesafe koymamıştır. Halk ile padişah arasında herhangi bir sınıfsal ayırım söz konusu değildir. Hukuksal açıdan da bu durum eşitlik esasına dayanmaktadır.¹⁸¹ Konu ile ilgisi açısından Berkes'te yönetimde ilahın egemenliği olduğundan ekonomideki menfaat ilişkilerini belirleyen

¹⁷⁵ Münevver Ayaşlı, *Pertev Bey'in İki Kızı* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 76-77.

¹⁷⁶ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 216.

¹⁷⁷ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 207.

¹⁷⁸ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 206.

¹⁷⁹ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 106-107.

¹⁸⁰ Münevver Ayaşlı, *Vaniköyü'nde Fazıl Paşa Yalısı*, 1987, 8.

¹⁸¹ Ayaşlı, *Dersaadet*, 22.

bir sınıf olmadığı düşüncesini savunmaktadır.¹⁸² Ancak Ayaşlı'ya göre Cumhuriyet dönemine gelindiğinde; bu durum biraz farklı işlemekte, kişiler arasında yapılan sınıfsal ayırım onların konumları dışına çıkmaması gerektiği açıklar niteliktedir:

“Kabil değil, ne Muammer ne başkaları, yani yeni Türkler cariye, dadı, kalfa ile aylıkla tutulmuş yabancı hizmet için gelen bir kadının arasındaki farkı anlayamıyorlardı. Bu insanların adotif, evlerini ve ailelerini bir türlü kabul edemiyorlardı. Ve Cumhuriyet rejimi ile başlayan sınıf farkı, bunları hizmetçi diye ev ve aile sınırı haricine atıyor ve Hindistan paryası mevkiine düşürüyordu.”¹⁸³

Ayaşlı, başka bir yazısında da yeni Türkiye'nin toplumu için davranış ve yaşam tarzında netlik kazanmamış mevzulara değinmektedir: “Devre devre Ankara değişiyordu. Gazi'nin Ankara'sında dans etmeyen kızlara, hanımlara, “Gericî, gayr-i medenî,” deniyordu. İsmet Paşa Ankara'sında ise, “Çok namusludur, dans etmez,” denmeye başlamıştı.”¹⁸⁴ Aslında burada sınırları net bir şekilde çizilmemiş, toplumsal açıdan belli bir kritere bağlı kalmayan bir Türkiye Cumhuriyeti görülmektedir. Toplumsal hayatla ilgili normlar dönemsel olarak değişmektedir, keskin çizgileri yoktur denebilir.

Ayaşlı'ya göre bir toplumun kültürünün oluşması, bireyin yetiştirdiği kültürel öğretilerin alışkanlık haline dönüşmesiyle başlar. Doğu ve Batı ikileminde Doğu genellikle tercih edilmez. Batı hep ileri ve özenilen hayat tarzı olarak ilgi uyandırır. Tüm dünyanın hayalini kurup yaşamak istediği Garp; kendisine kurduğu dar, kasvetli ve menfaat dolu hayattan nefes alamaz haldedir. Bu durumdaki enteresanlık Şark'ı kurtuluş olarak görmektir. Yaşam tarzını içki, uyuşturucu ve seks belirlemiştir. Bu üçlü Batılının kendinden kaçışını temsil etmektedir.¹⁸⁵ Ayaşlı, Şark'ın yani özünde; Anadolu aydınının en büyük handikabını, kendi içimizde kendimize yetebileceğimiz düşüncesinin galip gelmemesine bağlamaktadır. Köklerimizden bizi koparan Batı'yı hiçbir koşulda kabul etmememiz inancının baskın gelmesi için Türk münevveri direnç göstermelidir. Bu konu sadece eğitim mevzuu için değil pek çok konu içinde geçerlidir. Mimari alanı örnek gösteren Ayaşlı, sivil mimarinin de aynı zihniyetin cehaleti ile yok olduğu görüşündedir.¹⁸⁶

Yine Ayaşlı, devletin halkın iyiliği için bile olsa yaptığı pek çok şeyin sosyal hayat açısından olumsuz etkileri olduğunu savunmaktadır. Halk ne zamanki kendi yeteneklerini özgür bir ortamda sunma imkânı elde edebilirse orada bir başarı sağlanacağı düşüncesindedir. Ayaşlı'ya göre devlet bir kişinin kendisini geliştirebilmesi için ortam hazırlayıp, bunu kontrol etmeye

¹⁸² Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 28.

¹⁸³ Ayaşlı, *Pertev Bey'in İki Kızı*, 62-63. Konunun devamında Ayaşlı; “Halk Partisi ile memlekette bir para ve mevki aristokrasisi kurulduğunu, bu suretle sınıf farkı olmayan memlekette sınıf farkının yaratıldığını beyan etmektedir.”

¹⁸⁴ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 151.

¹⁸⁵ Ayaşlı, *Dersaadet*, 38-39.

¹⁸⁶ Ayaşlı, *Dersaadet*, 43.

çalışırsa orada gelişimden yahut ortaya çıkacak herhangi bir kabiliyetin özgün ve bağımsız bir ürününden bahsetmek mümkün değildir.¹⁸⁷

2.2.1. Toplumsal dinamikler

Ayaşlı'nın yaşadığı dönemde toplum kültürel anlamda iç içe geçmiş durumdadır. Kendisinin İstanbul'da ikamet ettiği dönem, evlerin mimarilerinde Osmanlı'nın çok kültürlü yönünden bahsetmek mümkündür. Ayaşlı'nın "Pertev Bey'in Üç Kızı" romanında da dile getirdiği, yaşanan evlerin fiziki görünümü bu görüşünü destekler niteliktedir. Bu dönemde evlerin isimleri de Victorian-Hamidyen-Witholliyyen tarzındadır; "İngiliz oldukları için Victorian, buldukları memleketin yaşadıkları zamanın tesiri altında kaldıkları için Hamidyen; Witholliyen de bu karışımı yaptıkları için."¹⁸⁸ Ayaşlı'nın ifade ettiği üzere mimaride üç farklı kültür dikkat çekmektedir. Yine Ayaşlı'nın yaşadığı dönemde pek çok dil ve kültürün bir arada olmasını özellikle romanlarında ele aldığı karakterler ve onların yaşam tarzları üzerinden incelemek mümkündür: "Binaenaleyh Pertev Bey'in evinde üç ayrı kültür hâkimdi. Fransız, İngiliz, Alman. Okunan kitaplar Fransızcaydı. Çalınan müzik Alman, çok kere de İtalyan müziği idi. Kullanılan gümüş takımlar ise İngilizdi."¹⁸⁹ Ayaşlı, Osmanlı dönemindeki çok kültürlülüğün nasıl iç içe geçtiğini; yabancıların dilini, sanatını ve gündelik hayatının toplumlar arasındaki etkileşim üzerinden aktarmıştır.

Aydın'a göre Osmanlı Devleti din ve dünya arasındaki dengeyi toplumsal dinamiklerin zayıflama sürecine kadar devam ettirmiştir. 17. yüzyıla beraber ortaya çıkan çağdaşlaşma, Batılılaşma kavramları İslam dini üzerinde pek çok değişime neden olurken, bundan sonraki süreçte ise İslam toplumunun aristokrat kesimi Batı dini olan Hıristiyanlığı benimsemedikleri ancak iki yüzyıldır inandıkları İslam dinine de gönül rahatlığı ile teslim olmadıkları dikkatleri çektiği söylenebilir. Dolayısıyla denebilir ki toplumun yaşadığı herhangi bir gerilemenin dine mâl edilmesi söz konusudur.¹⁹⁰

Modernleşme dediğimizde esasen bu Cumhuriyet öncesi dönemde Osmanlı'nın Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanlarının ilan edilmesiyle başlayan bir hukuki hareket kastedilmektedir. Islahatlar ile toplumun kültürel ve ahlaki açıdan asimile olması hedeflenmese de bu son kaçınılmaz bir şekilde gerçekleşmiştir. Tanzimat'la büyüyen nesillere baktığımızda birkaç dil bilen, mutlaka bir enstrüman çalan ve gerek sosyal alanda gerekse dinî alanda Batı'ya hâkim bir toplum olduğu aşikârdır. Ayaşlı'ya göre de Cumhuriyet geçmişte yapılmak istenen yani var olan bir şeyin üzerine inşa edilmektedir:

¹⁸⁷ Ayaşlı, *Dersaadet*, 50.

¹⁸⁸ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 8.

¹⁸⁹ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 8.

¹⁹⁰ Aydın, *Sistematik Din Sosyolojisi*, 300.

“Türk gençliğini bu hale getiren, bu büyük günah kimindi? Memleketimizde birbiri arkasına yapılan inkılaplar, ihtilaller ve Mao’dan evvel yaptığımız kültür ihtilali mi? Yoksa Tanzimat’tan bu yana Batı’nın memleketimizde giriştiği kültür emperyalizmi mi? Bizim Batı kültür emperyalizmine mukavemet edebilecek bir hazırlığımız yok mu idi?”¹⁹¹

Bilgin’de ise kentleşme, endüstri ve yönetim alanındaki değişimler yaşanırken halkın zihinsel olarak modernleşmesinden bahsetmek zordur. Bu durumda sonuca ulaşmamış bir sanayileşme, modernleşme ya da sekülerleşmeden bahsedilebilir.¹⁹²

“Tanzimat’ta “medeniyet” ile “biz” arasında bir uzlaşma yapmaya kalkanların kafasında ikisine ait meseleler daima ayrı olarak kaldı. Toplumcu görüş sadece olumsuz anlamda, gerici, yani bu Batılılaşmayı istemeyenler safındadır. Düşünür, toplumun ve müesseselerin kişinin hayatında oynadığı rolü kavradığı ölçüde toplumcu olur. Fakat bu role verilen değer, muhafazacı rol oynamak yönünde ise, toplumcu görüş muhafazacı ya da gerici olarak kalır. Tanzimatçı görüş ise toplumcu değil, bireyci olmuştur. Toplumcu açığa kapılır gibi oldu mu, o zaman görüşü muhafazacı olmaya eğilimli olur. Bizde ilerici toplumcu görüşü, gerici de bireyci görüşü ancak son zamanlarda benimseye, yani roller değişmeye başlamıştır.”¹⁹³

Bir toplumda aile kurumu geleneksellik çerçevesinden kopamıyorsa orada kısmî bir Batılılaşma gerçekleşir. Osmanlı içinde durum bu şekilde yorumlanabilir.¹⁹⁴ Dönemin entelijansları Avrupa’daki zihinsel süreçlerden bağımsız askeri ve iktisadi alanda yapmak istedikleri yenilikleri Batılılaşma noktasında yeterli görmüşlerdir. Avrupa’nın çok önceki süreçlere dayanan medeniyetinin farkında olmamaları maalesef toplumu Oryantalizm etkisi altına almıştır.¹⁹⁵ Batılılaşma kapsamında yapılan hareketlerden biri olan Tanzimat fermanını, ülkeye getirilmiş bir alafranga olarak tabir eden Ayaşlı ise, bu durumun özellikle Osmanlı saray eşrafı ile sınırlı kalmasını, Cemal Paşa’nın da içlerinde olduğu belli bir kesimin kendilerini tatmin etmek umudu ile yaptıkları küçük menfaatleri olarak nitelendirmiştir.¹⁹⁶

Ayaşlı’ya göre siyasi olayların ve kişilerin toplumun dinamiklerini belirleyici rol üstlendikleri söylemek mümkündür. 1922’de Saltanatın, 1924’te Halifeliğin kaldırılması sadece yönetim şeklini değiştirmemiş; toplumun inanç, ibadet ve ahlaki tüm değerleri etkilenmiştir. Dolayısıyla sosyal ilişkilerde de bu durumun fark edilir bir şekilde yaşanması söz konusudur. Bazı kavramlar literatürden tamamen kalkıp tarih olurken gelecek nesillere çok uzak bir yaşam tarzının sadece tarih kitaplarında var olması mevzu bahistir. Yine Ayaşlı’ya göre pek çok ulusu bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti, altı yüzyıl dünyaya hükmetmiş ancak yıkılışı ile derinden üzülenler olduğu kadar demokrasi ve laikliği isteyenler içinse bu yapının çöküşü devrim niteliğindedir. Osmanlı yönetiminden sonra kökünden koparılmak istenircesine her

¹⁹¹ Ayaşlı, *Pertev Bey’in Torunları*, 180.

¹⁹² Bilgin, *Din ve Toplum (Din Sosyolojisine Giriş)*, 157.

¹⁹³ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 43.

¹⁹⁴ Hilmi Yavuz, *Modernleşme, Oryantalizm ve İslam* (İstanbul: Boyut Yayıncılık, 1998), 11-13.

¹⁹⁵ Hilmi Yavuz, *Modernleşme, Oryantalizm ve İslam*, 42-44.

¹⁹⁶ Ayaşlı, *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim*, 78-79.

şeyin değiştirilmesi, her yeni gelenin kendi düzenini kurmak için uyguladığı bir politika olarak yorumlanabilir.¹⁹⁷

Ayaşlı'ya göre Osmanlı Hanedanı'nın da bildiği bir gerçek olan Hilafet¹⁹⁸ kurumu yalnızca "İmamet" olarak tanımlanabilir. Yavuz'a göre pek çok kaynakta Halifeliğin anayasal bir düzlemde kendini göstermesi II. Abdülhamid ile başlamış bir süreçtir. Kanun-i Esasi'nin de anayasaya dâhil olması aynı dönemi kapsamakta ve devletin şeriat ile yönetilmediğine işaret etmektedir. Ancak bazı kaynaklarda söylenen durum gerçekleştiğinde, hukuk kurallarının tek mercii Padişah kabul edilemeyeceği görüşü de hâkimdir.¹⁹⁹ Toplumun da çok vâkıf olmadığı ancak arka planda çok olay ve durum yaşanmaktadır. Son kararın padişaha ait olması bir noktada laikliğin de tanımını yapmaktadır. Tamamıyla laik bir devlet değil ancak meşruiyetini padişah'tan alan bir yönetimden bahsedilebilir. Dolayısıyla laiklik, Cumhuriyet öncesinde de var olduğunu ortaya koymuştur denilebilir. Yine benzer bir durum Osmanlı'da devletin başkentinin İstanbul olması da sadece kalburüstü dediğimiz belli bir tabaka da hayranlık uyandırmaktadır. Ayaşlı'ya göre saray ve çevresi için çok kutsanmış olan İstanbul, özellikle savaş sonrası bu kesimin yerine geçenler tarafından eskisi gibi aynı hissiyatla sevilmecektir:

"Bunu duyunca Selmin, hayretler içinde kaldı, hayatında ilk defa İstanbul'un, İstanbullu'nun beğenilmediğini işitmişti. Hayreti bir türlü geçmiyordu. İstanbul'a ve İstanbul kibarına hayranlık duyulmayabileceğini aklı ve hafsalası almıyordu. Zira bu hak sadece İstanbul'un ve İstanbullu'nun hakkı idi. İstanbul beğenir veya beğenmez bu değişmez bir hükümdü. Halbuki bu daha bir başlangıçtı. Bundan böyle daha ne kadar işitecekti bunları!"²⁰⁰

19. yüzyıldaki dinin konumu teolojik aşamaya karşılık gelen bir kurum niteliğinde olduğundan Cumhuriyet döneminde de din kurumunun sosyo-politik hayatın dışında olması; diğer bir tabirle "dindışı" yapılanma şeklinde gerçekleşmesi söz konusudur.²⁰¹ Berkes'e göre Osmanlı'da tek tip bir idari sistemden bahsedilemez. Siyasi açıdan "Doğu Despotizmi" dinî açıdan ise; "Sünni Halifelik" rejimi ile açıklanabilir.²⁰² Mardin'de ise bu durum "Patrimonyalizm" ilkesi ile aynı düşünceyi ifade etmektedir. İdari olarak hükümdar vardır ve devlet kademelerinde kadrolaşma hükümdarın kişisel tercihleri doğrultusunda belirlenir.²⁰³ Fakat Osmanlı'nın Beylikler dönemi din konusunda çok farklı görüş ve düşünceleri barındırdığı söylenebilir. Dolayısıyla siyasi alanda güç elde edince İslam hakkında söz söyleme salahiyeti de

¹⁹⁷ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 185-186.

¹⁹⁸ Yavuz Sultan döneminde hilafet makamı Osmanlı'ya geçtiği görüşünü benimseyen Ayaşlı, Abdülmecid ile son bulunduğu görüşündedir. Ayaşlı, *19. Asır Teşrinî Sani ve Ötesi Kıbrıs ve Fetvası*, 260-261. Pek çok kaynakta benzer görüşler mevcutsa da Yavuz ile birlikte Halifeliğin bir iddiadan ibaret olduğunu savunan düşünürler de vardır. Yavuz, *Modernleşme, Oryantalizm ve İslam*, 138.

¹⁹⁹ Yavuz, *Modernleşme, Oryantalizm ve İslam*, 139-146.

²⁰⁰ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 64.

²⁰¹ Aydın, *Sistemantik Din Sosyolojisi*, 303.

²⁰² Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 24.

²⁰³ Mardin, *Din ve İdeoloji*, 106-107.

kazanmıştır.²⁰⁴ Dinin kural koyma yetkisine sahip bir karakterde oluşu onu diğer alanlarda da etkin kılar. Bu şekilde din kurumunun siyasi alanda kendini merkeze taşıdığını söylemek mümkündür. Ayrıca siyaset ile dinin yaklaşmasında bireyin düzenli bir hayat tercihi ve aynı zamanda bir güç tarafından korunma ihtiyacının olması da ihtimaller dâhilindedir.²⁰⁵

Osmanlı Hükümetinden sonra yeni Türkiye ile birlikte başkent Ankara'dır. Halifelik ve saltanat değil, cumhuriyet, demokrasi ve laiklik vardır. Yönetenlerle birlikte yönetim şekli de değişmektedir. Ayaşlı'ya göre bu değişimler insanların hayata olan bakışını, tutumunu, davranışını etkilemekte ve toplumsal normlar bu şekilde yeniden inşa edilmektedir. Dolayısıyla bahse konu olan Osmanlı toplumu için dinin devlet yönetiminde etkin olduğu ancak Cumhuriyet dönemine gelindiğinde bu durumun değişimi söz konusudur.²⁰⁶

Ayaşlı'ya göre toplumsal dinamiklerin, her dönem yönetenler tarafından değişime uğratıldığı söylenebilir. İkinci Dünya Savaşı biterken, Cumhuriyet Halk Partisi iktidarında özellikle gençlerde başlayan Amerika'ya olan hayranlık, ülkenin diplomasi ilişkilerini de başka şekillerde etkilemiş, hatta Milli Şef İsmet İnönü Amerika hayranlığını öyle bir noktaya getirmiştir ki; Amerikan donanmasının, savaş gemisi Missouri ile başlayan, Amerikan gemilerinin Türkiye ziyaretleri sanki Amerika'dan bize gelen hürriyet abidesi olarak karşılanmıştır. Missouri'nin gelişyle yer yerinden oynamakta ve daha sonra gelen bütün Amerikan gemileri de aynı şekilde çok şaşalı karşılanmaktadır. Bütün şehir ve şehirlinin yaşamı duruyor ve sadece Amerikalı askerler yaşıyor gibi bir ortam oluşmuştur. Ayaşlı bu durumu şu sözlerle ifade etmektedir:

“Bazı çirkin olaylar da olmuştu ve uzun zaman ecnebiler arasında alay konusu olmuştu bu durum. Abanoz Sokağı ve buna benzer diğer uygunsuz yerler temizlenmiş, badanalanmış ve Vali Lütfü Kırdar Bey'in emriyle veyahut kendisinin Ankara'dan aldığı bir emirle, Amerikan gemisi İstanbul'da bulunduğu müddetçe, Türklerin bu uygunsuz yerlere gitmeleri yasaklanmış ve bu yerler yalnız Amerikalılara tahsis edilmişti. Bu çok çirkin ve haysiyet kırıcı bir yasaktı. Gerek diplomatlar arasında, gerekse memlekette bulunan yabancılar tarafından, bu yasaklama bazen hakarete kadar varan çirkin alaylara vesile oluyordu.”²⁰⁷

Yine konunun devamında ise Ayaşlı, yaklaşık 20 sene gibi bir süre zarfından sonra Amerika'nın ülkemizdeki siyasi ve sosyolojik akıbetindeki değişikliği de şu cümlelerle dile getirmektedir:

“Kim derdi ki, 20 sene geçmeden ve herhangi bir kanlı savaş vuku bulmadan, aynı memlekette filolar öyle kötü muamele görecekler ki, askerler şehire üniformaları ile çıkamayacaklar ve çoğu zaman Amerikan bahriyelileri, sille tokat Dolmabahçe rıhtımından denize atılacaklar.”²⁰⁸

²⁰⁴ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 26.

²⁰⁵ *Din ve Modernlik (Toplumbilim Yazıları I)*, çev. Adil Çiftçi (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 138-139.

²⁰⁶ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 161-164.

²⁰⁷ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 214.

²⁰⁸ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 214.

Konu ile ilgisi bakımından Amerika ile ilişkilerin bu duruma gelmesine zemin hazırlayan pek çok hadise yaşandığı söylenebilir. Öncelikle Kıbrıs sorununda Amerika'nın Türk ve Yunanistan yani Rum çıkarlarını dengeli gözetmemesinden, bu sorunda Rumların çıkarlarını incelemesi Türkiye içerisinde Amerika nefretinin uyanmasına sebep olan hadiselerdendir.²⁰⁹ Ayrıca 1960'lı yılların Türk gençliğinin; Amerikan savaş gemileri ile İstanbul'a gelen Amerikalı askerler için umumhanelerin boyatılması gibi ahlaksızlıkları görmelerinin de Amerika hayranlığının bitmesinde payı büyüktür.²¹⁰

Ayaşlı'ya göre toplumu etkisi altına alan, başka bir mesele de Harf İnkılabının günlük dilde ortaya çıkardığı zorluklardır. Ayaşlı, Pertev Bey'in kızlarının hayatını anlattığı romanında; Pertev Bey'in en küçük kızı Nermin'in mahalle mektebi okuması ve ablaları Selmin ve Berrin'in ise yabancı mekteplerde okuyup Osmanlı kültürüyle büyümeleri, Latin harfleri ile kullanılan yeni Türkçe ifadeleri Nermin kadar kolay anlamalarının mümkün olmadığını anlatmaktadır.²¹¹

Ayaşlı'da toplumsal hayatın en büyük gerekliliklerinden biri de yardımlaşma kültürüdür. Her yerde olduğu gibi burada da işini hakkıyla yapan liyakat sahibi insanlara ihtiyaç vardır. Yardımlaşmada kişi önce kendisinden vermeye başlarsa bu işin devamı gelebilir. Yoksa zenginin fakiri anlaması imkânsız görünmektedir. Ayaşlı, yeni yönetimle birlikte Osmanlı dönemindeki Türk'e eski, Cumhuriyet dönemi içinse yeni Türk ifadelerini kullanırken; esasen Osmanlı'yı temsil eden Türk'ün genel manada cömertlik düsturu ile yaşadığı sadaka-i cariyeye hususunda pek dikkatli olduğunu vurgulamak istemiştir. Cumhuriyetle birlikte ise milletin daha çok çalan çırpın yahut yapmayı değil yemeği seven bir nesil doğduğu kanaatindedir. Hatta bunu yaparken kişilere verilen isimlerin bireyin davranışlarına da sirayet ettiğini ifade etmiştir.²¹² Coşkun'a göre de geleneksel toplumda bireyleri bir arada tutan dinamiklerin başında ahlaki erdemler gelmektedir. Bu erdemler içerisinde; birbirine maddi-manevi destek olmak, birbirini kollamak ve diğerkâmlık öncelik teşkil etmektedir.²¹³

2.2.2. Değişimin sancıları ve değişen toplum

Modern dönemde sosyolojik bir kavram olarak nitelendirilen toplumsal değişim, sosyal yapıdaki problemlerin baş göstermesi olarak tanımlanabilir. Bütün toplumlar için değişim kaçınılmaz bir süreçtir. Fakat değişimin seyri "tek yönlü"²¹⁴ olmayıp, toplumlara göre farklılık arz etmektedir. Değişim; toplumun eskiden-yeniye, basitten-karmaşığa, gruptan-bireye ama

²⁰⁹ Mehmet Savcı, "Türkiye'nin Kıbrıs Politikasında Amerikan Etkisi: Kıbrıs Barış Harekâtı Örneği", *Harp Tarihi Dergisi* 3 (Haziran 2021), 10-18.

²¹⁰ Sinan Meydan, "Misuri Zırhlısından Altıncı Filo'ya Türkiye'de Amerikancılık", Haber Sitesi, *Sözcü Gazetesi* (16 Ekim 2017).

²¹¹ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 124.

²¹² Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 259.

²¹³ Ali Coşkun, *Din Sosyolojisinin Problemleri* (İstanbul: Dönem Yayıncılık, 2021), 144.

²¹⁴ Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi* (Bursa: Dora Basım, 2011), 150.

hep ileriye doğru evrilmesini ifade eder.²¹⁵ Yavaş ya da hızlı olması, uzun ya da kısa sürede gerçekleşmesi, gerileme ve gelişmenin düzeyi, boyutu gibi unsurlar değişimin yönünü ve stilini belirlemektedir. Değişim toplumda yapılması istenen yeniliklerle doğrudan ilgili ise yani barışçıl bir tarzda ise yavaş olduğu söylenebilir fakat şiddetli bir şekilde dış etkiye maruz kalarak gerçekleşiyorsa hızlı bir değişimden bahsetmek mümkündür.²¹⁶

Dinamikliğin ve durgunluğun belirleyicisi toplumun modernliğe açık veya kapalı olması ile ilişkilendirilebilir. Geleneksel toplumu temsil eden Osmanlı toplumunda değişim II. Mahmud'dan önceki süreçlerde yavaş ortaya çıkmış olsa da sanayileşme ihtiyacı bu durumu hızlandırmıştır. Osmanlı devlet yöneticileri yükselme döneminde elde ettiği gücün etkisiyle Batı'daki gelişmelerin ve değişimlerin gerisinde kalacağını düşünmemiştir. Ancak keşiflerle birlikte Osmanlı'ya ait ticaret yollarının değişmesi, devleti endüstriyel toplum tipine yöneltmiştir.²¹⁷ Ortaylı'ya göre Osmanlı gerileme dönemine girdiğinde Batı'ya karşı başlayan askeri ve iktisadi alandaki yetersizlikler diğer yapılarda da belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Devlet ekonomi ve askeri alanı çözdüğünde diğer sosyal alanlarında iyileşeceğine inanmıştır.²¹⁸ Kurtkan'a göre toplumun ileri gelenleri de dâhil kendilerindeki ilim ve güç ile Batı'daki bilim ve fen arasında denge kurulamamıştır. Buradaki temel problemlerin başında; dönemin aydınlarının maddeci bir yaklaşım tarzından öteye gidemeyip, diğer alanları da kapsayan bütünleştirici bir bilim anlayışı üretemeyişleridir. Diğer neden ise; dünyevi bir amacın onları esir edip tevhitinden uzaklaştırması endişesi olarak yorumlanabilir.²¹⁹

Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabaları pozitif ilimlerde ilerleme sağlamamış, medreselerde verilen dersler ve eğitimler, topluma hâkim olan anlayış yüzünden, müderrislerin ve beşik ulemalığı sistemiyle nemalananların direnmesi nedeniyle yeterli görülmemiştir. Bu sebeple 1700'lü yılların ortalarına kadar pozitif bilim eğitimi veren okullar açılmamıştır.²²⁰ İlk olarak 1734 yılında Hendesehane (Kara Mühendishanesi; I. Mahmud döneminde açılmış olan Batılı tarzdaki teknik ve mühendislik eğitimi veren ilk okuldur ve subay yetiştirmek amaçlı kullanılmıştır), 1773 yılında Mühendishane-i Bahr-i Hümayun (İmparatorluk Deniz Mühendishanesi; 1773 yılında III. Mustafa zamanında tersane ve donanmanın geliştirilmesi ve de tersane halkının eğitilmesi amacıyla açılmış teknik okul), 1793 yılında Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn (Osmanlı ordusu için topçu ve istihkâm subayı yetiştiren askerî okul), 1834 yılında Mızıka-i Hümayun (kostümü, donanımı ve örgütlenme şekli itibarı ile Avrupa standartlarında bir ordu olan Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin yapısına uymadığı gerekçesi ile kaldırılan Mehterhane-

²¹⁵ Çelik vd., *Din Sosyolojisi*, 191-192.

²¹⁶ Lütfi Sunar (ed.), *Türkiye'de Toplumsal Değişim* (Ankara: Nobel Yayınları, 2014), 2-12.

²¹⁷ Âmiran Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1985), 489-490.

²¹⁸ Ortaylı, *Tarihimiz ve Biz*, 107.

²¹⁹ Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, 478.

²²⁰ Ömür Bilsay Kul -Umut Çevik, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Bir Nepotizm Örneği: Beşik Ulemalığı", *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7 (31 Mayıs 2023), 790-797.

i Hümâyûn'un yerine kurulan askeri bando) ve Mektebi Bahriye(Deniz Harp Okulu) açılmıştır. Açılan bu okulların hepsi göstermektedir ki devletin modernleşmedeki temel hedefi ordunun güçlenmesidir. Bu güçlenmede esas; Fatih Sultan Mehmet Han, Yavuz Sultan Selim Han ve Kanuni Sultan Süleyman Han dönemlerindeki orduya ulaşma isteğidir. Avrupa'nın en güçlü ordularından biri olan Macar ordusunun 3 saat gibi bir sürede Mohaç Meydan Muhaberesinde tamamen imha edilmesi örneğinde olduğu tarzda ordunun kısa sürede, ezici, ağır ve net zaferler kazanması hedeflenmiş ancak bu planlar gerçekleştirilememiştir.²²¹ Rus donanması Baltık Denizinden yola çıkmış, okyanusu aşmış, Cebeli Tarık Boğazını geçmiş, Akdeniz'i ardında bırakıp, Çeşme'ye kadar gelmiş ve Osmanlı donanmasını yakmıştır. Devletin yönetim kademesi Rus donanmasının Çeşme'ye kadar nasıl geldiğini anlayamamıştır.²²²

Devletin artık 18. yüzyılda tamamen Avrupalı devletlerden askeri ve ilmi anlamda geri kaldığını kabul ettiği söylenebilir. Sultan II. Mahmud devletin gerilemesine artık dur demek için çok büyük çapta yeniliklere girişmiştir. Sadece orduyla ilgili olarak yapılan yenilikler bu kötü gidişatı engelleyememiş, dolayısıyla askeriye yanında; devletin yeni yönetim anlayışına uygun kurumlar, Batılı tarzda eğitim veren okullar açılma yoluna gidilmiştir.²²³ Devletin kanunları dâhi Batılı ülkelerin kanunlarından referans alınarak yenilenmeye başlanmıştır. Günümüzde halen daha iş ve işlemlerine devam eden Danıştay bu dönemde Fransa'nın Conseil d'Etat kurumundan esinlenilerek Şuray-ı Devlet adıyla ortaya çıkmıştır. Ayrıca yine günümüzde de karşılığı olan Muhasebat Genel Müdürlüğü de bu dönemde devlet harcamalarını takip etmek amacıyla Divan-ı Muhasebat adıyla vücuda gelmiştir. Devlette köklü değişiklikler yaşandığına örnek verecek olursak; devletin iç ve dış işlerine bakan Sadrazamın yaptığı işler Dâhiliye Nazırlığı, Hariciye Nazırlığı gibi yeni nazırlıklar (bakanlıklar) kurularak Nazırlara verilmiştir.²²⁴

Devletin eğitim işini cemaatlerden ve vakıflardan devralması, Galatasaray Lisesi adıyla bilinen okul gibi yabancı dil eğitimi de veren tamamen Batılı tarzda müfredatı olan okulların açılmasını kolaylaştırmıştır. Mektep ve medreseler yerine bu kurumların işlevini görebilecek, ikisinin arasında faaliyet gösterebilecek orta öğretim okulları da alternatif olarak açılmıştır. Yine aynı dönemde eğitim zorunlu ve ücretsiz hâle getirilmiştir.²²⁵ Bu okullara öğretmen yetiştiren öğretmen kolejlerinin açılması da aynı dönemi kapsamaktadır. Devlet eğitimle ilgili bu alanı da daha rahat takip edebilmek amacıyla Maarif Nazırlığını ihdas etmiştir.²²⁶ Ayrıca bu yenilikler

²²¹ Gökhan Savaş, "Osmanlı Devleti'nde Askerî Eğitim Alanındaki Gelişmeler (19. Yüzyıl)", *Harp Tarihi Dergisi* 7 (Haziran 2023), 102-130.

²²² "Prof. Dr. Celal Şengör: İstanbul Teknik Üniversitesi Neden Kuruldu?", haz. Celal Şengör ile Bilim, *Habertürk TV Stüdyosu YouTube* (15 Nisan 2021).

²²³ Ortaylı, *Tarihimiz ve Biz*, 100-101.

²²⁴ Ortaylı, *Tarihimiz ve Biz*, 107-109.

²²⁵ Güzel, *Bir Dönüşümün Serencamı*, 59-60.

²²⁶ Ortaylı, *Tarihimiz ve Biz*, 108-109.

yeterli görülmeyip ve yeni açılan askeri okullarda eğitim gören askeri öğrencilerin Avrupa'ya eğitime gönderilmesini, sivil öğrencilerin takip ettiğini söylemek mümkündür.²²⁷

Askeri ve sivil öğrencilerin Avrupalı devletlerin eğitimini alırken oralarda yaşayan Avrupalı yerli halkında sosyal, beşerî yaşantılarını yakinen temaşa etmesi söz konusudur. Bu öğrenciler akabinde kendi anavatanlarına döndüklerinde; Avrupa'nın beğenip, hayran kaldıkları bu sosyal, beşerî hayatını da zihinlerinde getirmeleri sonucu; modadan, romanlara, tiyatro piyeslerinden, Fransızca çevirilere kadar üst sınıflarında dâhil olduğu pek çok kademede adetlerin değişiminden bahsetmek mümkündür. Çok kısa sürede devletin üst ve orta tabakasında hâkim olan yabancı dilin Fransızca olması bu duruma örnek gösterilebilir.²²⁸ Bütün bu değişimler Osmanlı Devleti'nin tamamen kendine özgü yapısının içinden olmuştur. Eski Yunan ve Klasik Avrupalı devlet geleneklerine uyulmamış çünkü devlet Patrimonyal yapıda olduğundan modernleşme süreci de farklı gerçekleşmiştir denebilir.²²⁹ Mardin'e göre ise kendine özgülük durumu kendini çok belirgin bir şekilde göstermektedir. Devletin son dönemlerine gelindiğinde alt tabakanın yani avamın düşünce ve yaşayışlarına önem verilmemiş, devletin elit tabakasıyla bu alt tabakayı kaynaştırmak için hiçbir çaba sarf edilmemiştir. Oysaki devletin özellikle toplumsal sahada değişim ve dönüşümde kendine örnek aldığı Batı toplumunda ise bu durumun çok daha rahat gerçekleştiği söylenebilir.²³⁰

Osmanlı'da toplumun iki farklı kademesi olduğuna yazın dünyasındaki bir diğer tabirle matbuat alanındaki gelişmelerde örnek gösterilebilir. İbrahim Müteferrika, ilk Türk ve Müslüman matbaasını kurduğunda Yahudi, Ermeni ve Rum kitapları zaten payitahtta çoktan basılıp okunmaktadır. Ancak aynı dönem matbuat alanının alt tabakaya çok fazla yayılmadığı, hatta sınırlı kaldığı söylenebilir. Bu durum zaten ticaretle zenginleşen Gayrimüslim tebaanın basın-yayın dünyasında da önde olmasını sağlamıştır. Aynı dönemde İbrahim Paşa tahsil sahibi bürokratları çeviri yapması için yönlendirmiş, Arapça, Farsça ve Grekçeden pek çok çalışma Türkçeye çevrilmiştir. Dolayısıyla ilmi çalışmalar kapsamında III. Ahmed ve özellikle de I. Mahmud döneminde kütüphaneler kurulmuştur.²³¹

İlber Ortaylı, gazete mevzuunda ise tirajların gülünç halde olduğunu ifade ederek; basılan gazetelerde haberlerden çok devletin işleyişi anlatılmış, beşerî bilimler, edebiyat bilgisi ve gezegeni anlatan bilgiler verilmiştir. Gazeteler ansiklopedi olmaktan öteye geçememiştir. Aynı süreçlerde İmparatorluğun kırsal bölgelerinde de gazete basımı olmuş ancak Amasya vilayetinde bir kişinin okuduğu gazeteyi altmış yetmiş kişi toplanıp dinlemiştir. Yine Gayrimüslim vatandaşın yoğun olduğu ve İngiliz, İtalyan ve Alman tüccarların da sahil kesiminden köşk olarak yerleştiği İzmir ili gibi farklı yapıların olduğu bir şehirde gazete daha

²²⁷ Küreselleşme, Çokkültürlülük ve İslam, 240.

²²⁸ Küreselleşme, Çokkültürlülük ve İslam, 240.

²²⁹ Fazlı Arabacı, *Türk Din Sosyolojisi İmkân ve Sorunlar*, ed. Sefer Yavuz (Ankara: Platin Yayınları, 2006), 99.

²³⁰ Mardin, *Din ve İdeoloji*, 129.

²³¹ Küreselleşme, Çokkültürlülük ve İslam, 234.

erken bir dönemde yayımlanmıştır. Kozmopolit yapısı itibariyle İzmir'e benzeyen Selanik ve Beyrut'ta gazete büyük ilgi uyandırmış, Beyrut'ta basımı yapılan; gazete, dergi ve kitaplar artık idarenin takibat yapamayacağı kadar bol miktarda artmıştır. Zamanla okullar ve basım-yayım İmparatorluğun dört bir yanına ulaşmış ve ilgi görmüş, İmparatorlukta edebiyat başlamış, romanlar, piyesler, şiirler ve hikâyeler yazılmıştır. Arnavut milliyetçisi olan Osmanlı vatandaşı Şemseddin Sami Bey ilk romanı ve piyesi yazarak Osmanlı modernleşmesinde yeni bir yol açmıştır. Artık okuma-yazma ortak bir payda olmuş ancak el yazması eserlerden de vazgeçilmemiş, Ku'ran-ı Kerim asla ve asla matbuata dâhil olmamıştır. Yine Ortaylı'ya göre matbuat dünyası Osmanlı modernleşmesinde devletin çöküşünü hızlandıran en etkin faktör olmuştur. Gazete ve kitap basımı siyasi muhalefeti güçlendirmiş idarenin takibatına uğrayan Jön Türk adıyla nam salan siyasi muhalifler İmparatorluğun sınırları içinde yapamamış ve yurt dışına giderek muhalif yayınları daha rahat sürdürmüşlerdir. Zaten okulların ve matbaanın etkisiyle Osmanlı halkının okuryazar kesimi çift dil öğrenmiş, yurt dışında devam eden muhalif yayınlar devletin sınırları içinden de kolay takip edilmiş, Avrupa'dan da destekçi bulmak zor olmamıştır. Muhaliflerin idarenin içinden çıkması nedeniyle; bürokrasi kendine yeni kaynağı modernleşme sürecinde açılan okullar ve matbaa sayesinde kolaylıkla bulmuştur. Ayrıca Ortaylı, bu durumu taşradan perişan bir halde gelen genç nüfus baştan aşağı devlet tarafından donatılarak ve cebine para konularak yatılı okula yerleştirildiği ve verilen eğitimin sonunda bürokrasi kendine özgü teminatla alttan beslendiği şeklinde yorumlamıştır.²³² Dolayısıyla Osmanlı'da siyasi alanda çok çeşitlilik hâkim olmuştur. Bu açıdan da denebilir ki Osmanlı'nın modernleşmesi kendine özgüdür.

Teşrin-i Sâni ve Ötesi kitabında Ayaşlı, 19. asrı bir felaket yüzyılı olarak tanımlamış ve toplumsal açıdan pek çok kurumdaki işleyişin değiştiği bir sürece girildiğine işaret etmiştir. Bireylerin gerçek manada toplumun bir ferdi gibi davranması, devletlerin en zor zamanında kendini ortaya çıkaran bir durum olarak kabul edilebilir. Otoritenin yavaş yavaş yönetimi başıboş bırakması kişilerin idare üzerinde kendinde hak görmesi olarak yorumlanabilir. Bu durum her zaman olumlu sonuçlanmaz. Osmanlı'ya bakıldığında meşrutiyetle yönetilmiş bir toplumun cumhuriyete geçişte zorluk yaşamadığı gözlenmektedir. Ayaşlı'ya göre buradaki sorun özellikle aydın kesimin bencil görüşlerinin halkı olumsuz yönde örgütlemesi ve yıkımı hızlandırmasıdır. Halk yeniliğe hazır olsa da ortada koca imparatorluğun çöküşü kaçınılmaz olacaktır.²³³ Liderleri Namık Kemal ve Ziya Gökalp'inde içlerinde olduğu Yeni Osmanlılara göre siyasi problemlerin çözümünde Tanzimat ve Islahat yeterli değildir. Dolayısıyla yönetimdeki boşluk anayasa ve parlamento ile çözülebilir görüşünden hareketle I. Meşrutiyet ilan edilmiştir.²³⁴ Toplumsal değişim sadece dış güçlere karşı gerçekleşmez halk kendi içerisinde de "dönemin aktörlerinin fail aktifliği yahut ideal bir karizmatik tipin" yönlendirmesiyle de

²³² Ortaylı, *Tarihimiz ve Biz*, 112-117.

²³³ Ayaşlı, *19. Asır Teşrin-i Sani ve Ötesi Kıbrıs ve Fetvası*, 15-25.

²³⁴ Bilgin, *Din ve Toplum (Din Sosyolojisine Giriş)*, 161-162.

sosyal değişme gerçekleşebilmektedir.²³⁵ Devlet içeride otoriter bir tavırla isyan bastırarak dışarıdan da yeniliklere ayak uydurmaya çalışarak ciddi bir mücadele vermiştir. Ayaşlı, bu eserini bir fetva adı altında yayınlamıştır. Bu fetva uyanmanın ve uyanışın gerçekleşmesi için millete yapılmış bir çağrışım olarak yorumlanabilir.

Devletlerin bir kara parçasına aidiyeti ve bağımsızlığı her şeyin üzerindedir. Özerkliğin olmadığı bir yerde özgürlükten bahsedilemez. Başka bir devletin egemenliği altına girmek istemeyen bir millet bağımsızlık mücadelesini vermeden kendi olamamaktadır. Bir toplumun en hızlı yıkımına zemin hazırlayan şeyin savaşlar olduğu bilinen bir gerçektir. Devrimler ve ihtilaller toplumların değişiminde, dönüşümünde savaşların olumsuz yönünü temsil etmektedir. Savaşı kaybetmek değişimin sancısının geldiğinin ilk işaretleridir. Savaşırken her millet kendi özünü de kaybetmekten korkar ancak her bir kayıp yeni bir yapının başlangıcını oluşturur. Ayaşlı'ya göre yeni nesiller de bu şekilde mazisini bilmeden bulunduğu toplumun ferdi olarak yaşayacaktır;

“Madem ki bu memlekette yaşayacak, bırakın mahalle mektebinden başlasın ve her şeye alışsın. Selmin Ablam'ı orkide gibi suni yetiştirdiniz, sanki iyi mi oldu? Selmin Ablam kendi memleketinde her şeye yabancı. Ablam bu dünya da değil, ayda yaşıyor.”²³⁶

Bu ifadeler aynı dönemde iki farklı neslin yetiştiğini göstermektedir. Bu kişilerin bu denli farklı olması ise değişen devlet yönetiminin dil alanındaki etkinliği olarak açıklanabilir. Ayaşlı'ya göre Osmanlı döneminde yabancı dil eğitimi verilen okullar öncelikliken, Cumhuriyete geldiğinde mahalle mekteplerinde Latin harflerinin öğrenilmesi uygulamasına geçilmiştir. Ayaşlı, bu yeni süreçte yaşanan eğitim ve kültür farklılığını ise;

“...Nermin de mahalle mektebine devam ediyor, fakat annesiyle mektebi arasında daimî bir anlaşmazlık oluyordu. Arada çocuk da bundan dolayı epey şaşırıyor, bocalıyor, annesiyle mektep arasında sıkışıp kalıyordu.”

“Azize Hanım: Vallahî, bu çocuğun söylediklerinden bir şey anlamıyorum. Nermin eve, bizden olmayan bir zihniyet, bir lehçe getirdi” diyordu.”²³⁷

Ayaşlı, harflerin değişimi sürecinde ailelerin bocaladığını, çocukların anne ve babalarıyla anlaşmak da güçlük yaşadığını dile getirmektedir. Dolayısıyla aynı evin içerisinde birbirinden farklı iki nesil olduğuna vurgu yapmıştır. Ayaşlı, Latin harflerine geçişi bir “kültür inkılâbı” olarak görmekte ve Türk'ün yaşadığı bu durumu diğer devlet ve milletlerle kıyas edilemez bir hâl olarak yorumlamaktadır. Çünkü Türk milletinin durumu içler acısıdır. Türk artık kendi geçmişini bilemeyecek hâle düşmüştür.²³⁸

Ayaşlı, Muharrir Hasan Fehmi Bey'in hikâyesini anlatırken de benzer konuya temas etmektedir. Hayatı son Osmanlı'nın yıkılışına denk gelen aynı dönemlerde babasını kaybeden

²³⁵ Zeynep Beyza Oğuzhan, *Tüketim Alışkanlıkları ve Dindar Kimlikler* (İstanbul: KDY, 2021), 78-79.

²³⁶ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 57.

²³⁷ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 72-73.

²³⁸ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 255.

Hasan Fehmi, Galatasaray Lisesi'nden mezun olur. Hayali Babâli'de iyi bir mevkide iş sahibi olmaktır. Babasının namı ile Babâli'de işe girer fakat istediği konumu elde edemez. Yine de oradan emekli olur ve iyi derece Arapça ve Farsça öğrenir. İstanbul çok sevdiği için kopamaz ancak yeni rejimle birlikte her şey Ankara'ya taşınmıştır. Gazetede kendi adıyla köşe yazarlığına dair içinde hep bir umut beslemektedir. İstanbul şartları da iyice zorlamış emekli maaşı yetmemektedir. Bir gün bir dergiden teklif gelir ve kendi adıyla yazılar yazmaya başlar. Bir süre sonra gazeteye geçer, gazete batmak üzeredir ve el değiştirir. Tanıdığı biri dergiyi satın aldığı için çok sevinir. Ancak bu mutluluğu kısa sürer ve yeni müdür yazılarının eski olması sebebiyle Muharrir Hasan Fehmi'yi işten çıkarır.²³⁹ Çelik'e göre de toplumsal değişimle birlikte, toplumu ilgilendiren her türlü kurum ve kuruluşun değişimi söz konusudur. Bireyler toplumu oluşturmakta ve toplumdaki oluşumlarda bireyler için var olmaktadır. Dolayısıyla toplumsal alandaki kurumlar, kişiler ve sosyal etkileşim içerisinde olan her şeyin değişimden etkilenmesi olasıdır.²⁴⁰

Toplumsal değişimin boyutu büyük, orta ve küçük ölçekli olmak üzere 3 şekilde gerçekleşir. Büyük değişimler toplumdaki her kurumu tümüyle etkisi altına almaktadır. Esasen burada değişimde ötesinde bir dönüşüm söz konusudur. Bu dönüşüm sanayi, bilgi ve tarım toplumları gibi değişik toplum tiplerini ortaya çıkarır. Orta ölçekli olduğunda bütünsel bir değişim gerçekleştirmekle birlikte siyasi, iktisadi yapılarıdaki sistemsel değişimler olduğu söylenebilir. Toplumların yenileşme süreci ile ilgili olgusal ve kurumsal etkileşimleri de küçük ölçekli değişimleri tanımlar ancak küçük ölçekli boyutlarda genelleme yapılmamaktadır.²⁴¹ Ayaşlı'ya göre Osmanlı toplumunda tümüyle bir devrimden bahsedilmez ancak siyasi ve askeri alanlardaki yapılar değişime aktif bir şekilde uyum sağlarken dinî alanda eskiden kopamama şeklindeki boyut orta ölçekli bir değişimi, bu yapıların karşılıklı olarak birbirini etkilemesi de küçük ölçekli değişimlerin yaşandığını göstermektedir. Osmanlı'da cenazeyi uğurlama kültürünün zamanla farklı bir boyutta gelişerek devam etmesi buna örnek verilebilir.²⁴² Sunar'a göre de değişimin boyutuyla birlikte zaman ve değişen birimin diğerine etkisinden de bahsedilmektedir. Bu bağlamda değişimin vadesi de etkilidir. Uzun süreli değişimler toplumun oluşum sürecine kadar gidebilir boyutta olur ki yaklaşık bir öngöründe bulunmak çoğu zaman doğru sonucu vermez. Toplumların tümünü etkisi altına alan modernite büyük çapta bir değişimdir ve uzun bir hazırlık süreci gerektirmektedir. Fakat olasılığın tahminini kolaylaştırma açısından bireyin yaşamı ile sınırlandırma yapılırsa orta ölçekli bir değişim gerçekleşebilir. Toplumsal kurumların kendi içinde birbiri ile etki tepki ilişkisi küçük ölçekli değişimleri tanımlar. Osmanlı'da uzun süreli bir değişimden söz edilemez, toplumun belli bir

²³⁹ Münevver Ayaşlı, "Muharrir Hasan Fehmi Bey", *Türk Edebiyatı Aylık Fikir ve Sanat Dergisi* 151 (Mayıs 1986), 22-24.

²⁴⁰ Çelik vd., *Din Sosyolojisi*, 190-191.

²⁴¹ Sunar, *Türkiye'de Toplumsal Değişim*, 3-4.

²⁴² Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 96; Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 115. Osmanlı'daki cenaze kültürü de bambaşkadır. Cenaze evden çıkarken bağırış, çağırış olmaz, derin bir sessizlikle uğurlanmaktadır. Kadınların cenazeye gitmesi edebî açıdan uygun görülmemektedir. Sonraki dönemlerde bu kültürün değişmesi söz konusudur.

kesimi sanayi toplumu olsa da bu durum tamamına etki etmez durumdadır. Dolayısıyla Avrupa'daki endüstriyel toplum deyimi Osmanlı toplumunda aynı manayı taşımamaktadır. Bunu yanı sıra orta vadedeki değişimlere askeri ve siyasi yapılanması örnek verilebilir. Haremlik-selamlık kültür anlayışının toplum içerisinde diğer süreçlerden etkilenip farklılaşması da kısa vadede olan değişimlerdir. Ayrıca toplumsal değişimleri ilerleme ve gerileme kavramları ile tanımlamak değişimin yönünü belirlemek için nesnel bir ifade biçimi olarak kabul edilememektedir. Gelişim adına yapılan yenilikler topluma fayda sağladığında olumlu bir anlam taşırken, toplumun etik değerlerini sarsıp süratli bir şekilde yol aldığı anda ise bozulma gerçekleşir, burada ilerlemeden söz edilemez.²⁴³

Ayaşlı'ya göre Osmanlı'da devleti çöküşten kurtarmak amacı ile batıcı bakış açısıyla yapılan Gülhane Hattı, Osmanlı'daki yeni değişimleri de beraberinde getirmektedir. Bu fermanla Müslüman ile Gayrimüslim eşit görülürken, çok uluslu bir yapıya sahip Osmanlı için bu değişim, bir grubu memnun etmiş ancak diğer grubu sancılı bir sürece sokmuştur. Islahat Fermanı ile de Gayrimüslim haklarının daha da genişlediği görülmektedir. Devlet-i Aliye'nin kurtuluşu için görülen çözümler, devletin çöküşünü hazırlamıştır. Cumhuriyet dönemi ile yapılan devrimler özellikle kadınlara verilen seçme ve seçilme hakkı, kadının okuması ve meslek sahibi olması ve sosyal hayattaki imtiyazlı konumu toplumun evvelindeki pek çok sancının ürünüdür. Ayaşlı, konu ile ilgili olarak Cumhuriyet dönemi kadınına geçmişini bilmemesi üzerinden atıfta bulunarak, şu an buldukları itibarlı hayatı başkalarının fedakârlıklarından elde ettiklerini şu sözlerle hatırlatır:

“Hakikaten hanım milletvekilleri, hanım hâkimler, avukatlar, doktorlar, velhasıl bütün iş hayatında muvaffak olmuş hanımlar, siz biliyor musunuz yerlerinizi sağlayana kadar, hedefinize vasil olana kadar, yolunuz nihayete gelene, o merdivenin son basamağına çıkana kadar, kaç tane kurban basa basa gelebildiniz? Bu inkılaplar, devrimler (!..) Kanun-u Medeni'nin tatbiki kolay olmadı. Ne kadar genç kız ve genç kadın kurban verdi... Sayısız... Hesapsız... Gürültüsüz ve sessiz olduğu için bilmiyorsunuz, bu sefaleti örten hâlâ Türk ve İslam terbiyesi, iffeti ve hayâsı olduğu için bilmiyorsunuz... 40 senelik, 30 senelik, 20 senelik memleketin hakiki tarihini bilmediğiniz için bilmiyorsunuz.”²⁴⁴

Ayaşlı'nın ifadelerinde iki farklı toplumun varlığı dikkat çeker. Öyle ki birinin varlığı diğeri üzerine inşa edilmiştir. Burada değişimin tamamen gerçekleşmediği ancak ne kadar şiddetli olduğu gözlenmektedir. Ayrıca toplumun bir kısmı değişime hazırken diğeri eskiyi ve maziye unutmak ve unutturmamak gayreti içindedir. Ayaşlı kendindeki görmeyip, geçmiş reddedenlere ithafen, şu cümleleri sarf etmiştir: “Artık tarihimiz, dinimiz, ananemiz, padişahımız, lisanımız, ama her şeyimiz fena idi bizim. Bu aşağılık duygusu bizi felce uğrattı. Kendimizi bu kadar kara ve karanlık görmek, bu kadar ümitsizlik, bizi kötürüm etti.”²⁴⁵

²⁴³ Sunar, *Türkiye'de Toplumsal Değişim*, 4-9.

²⁴⁴ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 125.

²⁴⁵ Ayaşlı, *PERTEV BEY ÜÇ KIZI, İki Kızı ve Torunları*, 20.

Eğitim ve ęđretimin birleştirilmesi mevzuu da Tanzimat entelijansı ile başlamış ancak resmi olarak Cumhuriyet dęneminde gerçekleşmiştir. Özellikle bu devrimin kurucuları ęđrenim birliğini dinden uzaklaştırma yahut dine karşı bir tepki olarak dęřünmemektedir.²⁴⁶ Fakat bu durumun Cumhuriyet dęneminde tepeden inmece bir tavırla yapılması, ayrıca öncesinde toplumun sosyolojik süreçleri ilgili problemleri olmasından yahut toplumsal değişim sürecinde “dinin ilerlemeyi yavaşlatıcı veya engelleyici” bir faktör olarak görülmesinden kaynaklandığı söylenebilir.²⁴⁷

1 Kasım 1922’ de Saltanatın kaldırılması ve iki sene sonra 4 Mart 1924’te Halifeliğin ilga edilmesi ile birlikte siyasal ve sosyal alanda önce dęnemin Padişahının terk-i diyar etmesini sonrada Osmanlı aile efradına ülkeden gönderme kararı kmıştır. Ayaşlı, bu durumu zafer sonrası bir facia olarak görmekte ve gerek Padişah gerekse Hanedan hakkında herhangi bir olumsuz bahsin mevzuu edilmesinden zerrece uzak tutulmasını istemiştir. Millet bu durumdan utanç duyarken yeni rejimin otoriterleri de bunu büyük bir fırsata dönüştürmektedir.²⁴⁸ Konu ile ilgili Berkes’in eleştirisi de ilahi kurallara uyulmadığında devletin düzeninin bozulduğu ve padişahlık kurumunun Allah’tan tarafından verilen bir makamı temsil ettiği şeklinde-dir.²⁴⁹ özellikle sosyal yapılardaki değişimlerde toplumun yeniye uyum sağlaması için eskiyi bırakmasını zaruri kılmaktadır. Bahsi geçen iki birime de son verilmesi kısa vadede yaşanan bir değişim türü olup şiddeti ve siyasi yapıdaki değişiklikten dolayı orta ölçekli bir değişim tipine örnek gösterilebilir. Ancak Ayaşlı’nın da dâhil olduğu bir kesim direnmekte ve bu durumu kabullenmek istememektedir:

“Hanedan memleket haricine gidince, burası da “dönme”lerin mektebi oldu. Zaten Hanedan mensubu sultan ve şehzadelerin memlekette arda kalan mallarından dönmeler, Yahudiler ve Siyonistler istifade etmişlerdir ve Türk milleti sultanların ve şehzadelerin bir pne el sürmemiştir.”²⁵⁰

Ayaşlı’nın bu ifadelerinden çok uluslu olan yapının yıkılması birlik ve beraberliği de dağıtımış aidiyet sorununu ortaya çıkararak milliyetçilik olgusunu güçlendirmiştir. Berkes’e göre de Osmanlı’da değişimle İlahi nizam algısının yerine doğanın nizamı, kanunu kadim yerine de kural koyucu insan faktörüdür. Osmanlı’da topluma hkimiyet kuran dinî bir otorite varken, modern toplumda bireylerin oluşturduğu bir devlet anlayışının hâkim olduğu söylenebilir. Geleneksel toplumdan ilerleyen topluma, dengeden devrime değişim olurken, modern

²⁴⁶ Yavuz, *Modernleşme, Oryantalizm ve İslam*, 156-159 Konu ile ilgili olarak Ayaşlı din eğitiminin de kaldırıldığını ifade etmektedir. Ayaşlı, *19. Asır Teşrini Sani ve tesi Kıbrıs ve Fetvası*, 268-269.

²⁴⁷ Kurt vd., *Din Sosyolojisi El Kitabı*, 282-284.

²⁴⁸ Ayaşlı, *Pertev Bey’in üç Kızı*, 90-97.

²⁴⁹ Berkes, *Türkiye’de ağdaşlaşma*, 27.

²⁵⁰ Ayaşlı, *Dersaadet*, 174. “Dönme Türk” ifadesini daha önce Pertev Bey ‘in üç Kızı kitabında kullanan Ayaşlı, Osmanlı’dan sonra Osmanlı’ya yüz virenleri kastetmektedir. Padişah ve saltanat yanlısı olanları ise hakiki Türk olarak addetmektedir.”

dönemde bireylerin konumlarını belirleyen kendi tercihleridir.²⁵¹ Dolayısıyla denebilir ki geleneksel toplum tipinden sanayi toplumuna dönüşüm sekülerizmi başlatmıştır.²⁵²

Değişimin sancılı oluşu çatışmalı bir teorinin var olduğunu gösterir.²⁵³ Mübadele uygulaması başlı başına değiş-tokuş anlamı içermektedir. Ayaşlı'ya göre mübadele Osmanlı Devleti'nin iskân politikası ile başlayan Türk'ün altı yüz senelik Rumeli topraklarından koparılmasının adıdır. Ayrıca nicelik açısından Türk'ün mirası Rum'un Anadolu'daki mirasından çok daha fazlasıdır. Ayaşlı, bu durumu Ankara Hükûmetinin büyük gafı olarak yorumlamaktadır. Türk milletini zarara sokan bir karar olduğunu söyleyerek ayrıca Türk mübadele komisyonunda her türlü haksızlık, yolsuzluk ve rüşvetin önüne geçilmez bir hâl aldığını ifade etmektedir.²⁵⁴ Mesele Türk'ün aleyhine gelişmektedir. Türk milletinin Avrupa ile bağlantısının kesilmesi ve Türk'ün Avrupa'daki maddi-manevi tüm varlığının yok olması demektir.

1926 yılında Medeni Kanun'un kabul edilmesiyle Türkiye için yeni bir dönem başlamıştır. Bu kanunun kabulü ile kadınlar pek çok konuda imtiyazlar elde etmişlerdir. Halkı ilgilendiren olumlu gelişmeler olsa da yeni olan her şey gibi bu duruma alışmakta zamanla gerçekleşecek bir durumdur. Ayaşlı'ya göre Medeni Kanun Türk milletinin gelenek ve göreneklerinden tamamen uzaktır. Medeni Kanun'daki bazı şartlar Türklerin yaşam şekilleri ile uyuşmamakta hatta öyle ki dinî nikah resmi olarak kabul edilememektedir. Ayrıca bu şekilde evlilik yapanlara ceza verilmektedir. Bu durumun ise gayri meşru ilişkilerin artmasına zemin hazırladığı söylenebilir.²⁵⁵

Türk milletinin hayatına etki eden değişimin saç ayaklarından biri olan bir diğer kanunda 1934 yılında kabul edilen Soyadı Kanunu'dur. Ayaşlı'ya göre bu kanun, toplumu kimlik karmaşasından kurtarmış ve özellikle Osmanlı döneminde adı sanı bilinmeyen pek çok aristokrat aileye mensup nüfuzlu kişilerin de halka karışmasına engel olmuştur. "Beyefendinin ailesinin beşiği de Ayaş'tı. Büyük veli Bünyamin-i Ayaşî soyundan geliyordu. Kendisi de "Ayaşlı" soyadını almış ve 1934 senesinden sonra "Ayaşlı" olmuştuk."²⁵⁶

Toplumların dış etkenlere bağlı olarak bir değişime uğraması kültür ihtilalidir.²⁵⁷ "Kültür emperyalizmi" ya da "kültürel yozlaşma" tabirleri de kullanılan bu kavram bir toplumun başka bir toplumlara entegre etmesi olarak tanımlanabilir.²⁵⁸ Ayaşlı gerek din açısından gerekse ırk açısından kültürel yozlaşmanın olumsuz sonuçlar doğuracağını eserlerinde ifade etmiştir.

²⁵¹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 29.

²⁵² Bilgin, *Din ve Toplum (Din Sosyolojisine Giriş)*, 172.

²⁵³ Ünver Günay-A. Vehbi Ecer, *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1999), 18-19.

²⁵⁴ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 28-29.

²⁵⁵ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 120.

²⁵⁶ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 168.

²⁵⁷ Ali Coşkun, *Sosyal Değişme ve Dini Normlar Gelenek, Modernlik ve Postmodernlik Ekseninde İslam'ın Çağdaş Yorumları Karşısında Halk (İstanbul Örneği)* (İstanbul: Dem Yayınları, 2005), 60-61.

²⁵⁸ İhsan Çapcıoğlu, *Küreselleşme Kültür ve Din* (Ankara: Otto Yayınları, 2011), 96-99.

Özellikle konak hayatından apartmana geçiş onun için kültürel yozlaşmayı ifade etmektedir. Konak hayatı Osmanlı'dır, Türk'tür. Ancak apartman hayatı Batı'yı temsil eder, yabancıdır ve Osmanlı'ya uzak bir yaşam tarzıdır. Kültürel yozlaşma sadece mimaride değil pek çok alandaki değişimle karşımıza çıkmaktadır. Aslında değişimin ilk sancılarının başladığı yer evlerdir, evlerin içidir. Evlerde çocukların bakımını üstlenen kişilerin, mürebbiyelerin olması Osmanlı kültür ve tarihi açısından büyük bir sorun teşkil etmektedir.²⁵⁹ "Tanzimatla başlayan Garplılaşma hamlesi, menziline vasil olmayan bir top güllesi gibi. Hem Batı'ya varamamış, hem de yerinden fırlamış... Bu hal ise Garplılaşmak değil de garipleşmek olmuş..."²⁶⁰ Ayaşlı'ya göre yapılan yeniliklerle aslında Türk'ün ne kendi gibi kaldığı ne başkasına benzediği tam olarak netlik kazanmamıştır.

Osmanlı'da Batılılaşma kültür değişimine uğramadan, kültürel aktarım şeklinde gerçekleşirken; Cumhuriyet dönemine gelindiğinde toplumun tek uluslu bir yapıya sahip olması nedeniyle kültürün tamamen değişimi şeklinde açıklanmaktadır.²⁶¹ Esasen burada Osmanlı'da medeniyetin bir bütün olduğu vurgusu yapılır. Cumhuriyetteki Batılılaşma ise Osmanlı dönemi yapılan uygulamaların tamamen terkedilip, yerine çağdaş olanın alınması düşüncesi hâkimdir. Kurtkan'a göre ise kültürün aktarımının olumsuz yöndeki seyrinde ilim adamlarının maddi kültüre olan zaafı ve Batı'daki ilim ve teknoloji hayranlıklarının belirleyici olduğu söylenebilir. Gerileme döneminde Osmanlı aydını ilim ve din arasındaki dengeyi sağlayamamış ve kendi kültüründen uzaklaşmıştır.²⁶² Bilgin'e göre tüm kurumlarda sekülerleşmiş bir toplum tipinden bahsedilemez. Dolayısıyla tamamıyla sekülerleşen bir toplumun varlığı modern toplum gibi bir projenin ürünüdür ve hiçbir zaman gerçekleşmesi söz konusu değildir.²⁶³

Ayaşlı'ya göre Türkiye'deki kültür emperyalizminin ilk gündeme getiren Bahriye Nazırı Cemal Paşa'dır. Birinci Dünya Savaşı zamanlarında Cemal Paşa'nın Suriye ve Lübnan bölgesinde Türk mektepleri açma fikri "kültür emperyalizmi" olarak tanımlanabilir.²⁶⁴ Cemal Paşa Ermenilerden 12-15 yaşlarında aldığı gençlerden başlayarak, Müslümanlaştırıp, Türk isimleri koyarak devşirme yapmak ve bahriyeye almıştır. Bu çocuklara çok iyi imkânlar ve ortamlar sağlanarak, çok iyi şartlarda bakılmış ancak savaş olduğu vakit, Türkler mağlup olduğunda ilk dinden dönen ve Türk'ün ilk karşısında duran da Ermeniler olmuştur. Cemal Paşa'nın devşirme olarak başlayan, kimlik ve din değiştirme olarak devam eden kültür emperyalizm süreci bu şekilde başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu konuda Ayaşlı, Türk aydınına, Türk yazarına seslenerek; susmamaları gerektiğini bunun bir din harbi, dine karşı yapılan bir savaş olduğunu

²⁵⁹ Detaylı bilgi için bk. Güler, *Son Dönem Osmanlı Aile Hayatı*, 135.

²⁶⁰ Ayaşlı, *Dersaadet*, 89.

²⁶¹ Fatma Acun, "Osmanlı'nın Torunları Cumhuriyetin Çocukları: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Değişme ve Süreklilik", *Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (Mayıs 2007), 57-58.

²⁶² Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, 478.

²⁶³ Bilgin, *Din ve Toplum (Din Sosyolojisine Giriş)*, 170.

²⁶⁴ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 35 Konunun devamı için bk.

ifade etmektedir.²⁶⁵ Ayaşlı'ya göre Cemal Paşa'nın kültürel yozlaştırma çabaları bununla sınırlı değildir. Ayaşlı'nın ailesiyle birlikte Beyrut'ta yaşadığı dönem, Suriye ve Lübnan'ı Türkleştirme fikri ile Lübnan'da çok büyük bir çiftliğe, devletin çiftliğine İstanbul'dan ziraatçiler getirtmesi de başka bir örnektir.²⁶⁶

Ayaşlı göre "Komünizma" da Türk toplumunun içinden görünen ancak dış kaynaklı bir emperyalist oluşumdur. Ayaşlı'nın "Erken Sönen Işıklar" adlı hikâyesinin başkahramanı Ömer'le komünizmin dinî hayatı nasıl etkisi altına aldığını anlatmıştır. Yugoslavya'da yaşayan Müslüman bir aileye mensup Ömer ile Hıristiyan kız arkadaşının ilişkisi üzerinden dinî hayatın değişimini aktarmıştır. Farklı dinlerin yaşandığı iki mahalleyi bir köprü ayırmaktadır. Hukuk fakültesinde öğrenim gören Ömer'in okulu Hıristiyan mahallesinde olduğundan oradan arkadaşlar edinmiştir. Zamanla sosyal hayatı ile ailesi arasında bocalamaya başlayan Ömer, kız arkadaşı tarafından bir seçim yapmak zorunda bırakılır. Esasen Ömer muhafazakâr ailesine epeydir uyum sağlamamaktadır. Dolayısıyla yeni hayatının cazibesi onu ailesinden tamamen koparır ve kız arkadaşı Lubjana'yı tercih eder.²⁶⁷ Okul arkadaşı olmaktan başka paylaşımları da olan gençlerin ilişkisi her geçen gün farklı bir boyutta gelişim göstermekte ve Ömer'i zorlamaktadır. Lubjana; Ömer'in aklındaki gibi değil, Ömer'i ailesinden ayırmak için projedir. Tanışmaları ve ilişkileri de bu projenin bir parçasıdır. Asıl amacı Ömer'i de kendi gibi komünist yapmak ve partiye hizmet ettirmektir. Komünist partisine girmesiyle Ömer için eğitim hayatında ciddi bir kolaylık dönemi başlamıştır. Fakat ailesi ile ilgisi de kalmamıştır. Parti ne derse onu yaşamakta ve yapmaktadır.²⁶⁸ İlk zamanlar hissettiği mahcubiyet neredeyse kalmamış ve adeta onlardan biri olmayı başarmıştır. Aslında bu hikâyenin çıkış noktası Müslüman mahallesindeki ışıkların erken sönmesidir ve diğer taraftaki Hıristiyan mahallesi daha şatafatlı bir hayat sürüyor gibi görünmektedir.²⁶⁹ Yazarın eserinden hareketle aktardığımız bu hikâye sosyal normların dinler üzerindeki baskın etkisine bir örnektir. Ancak dönemin genç kuşağı Ömer'in de kendi dinini gereğince yaşamaması diğer tarafa yönelmesinde etkili olmuştur. Ömer modernite akımının çocuğu; ailesi ise gericiliğin temsilcisi gibidir. Değişim, Ömer'in fiili olarak kararını verdiği bir süreçten çok önce zihninde gerçekleşmiştir denebilir. Konu ile ilgili olarak Ayaşlı'nın tespit ettiği benzer bir diğer problemde; aristokrat kesimin çocuklarının komünizme olan özentileridir. Ayaşlı, bu gençlerin buldukları konum itibarıyla bu akıntıya kapılmalarını manasız bulmakta ve böyle bir ideolojiyi bile isteye tercih etmelerini esaret olarak görmektedir:

"Komünizmaya, Türkiye'de bilhassa zengin ve burjuva çocukları, Amerikan Koleji mezunları, pervanelerin ışığa koştukları gibi koşuyorlar ve ışıkta hemen

²⁶⁵ Konu ile ilgili "Kıbrıs meselesi, Filistin meselesi, Lübnan meselesi, yoktan bir Ermeni meselesi, din fanatizminden ileri gelmektedir." Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 28-30.

²⁶⁶ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 42.

²⁶⁷ Münevver Ayaşlı, "Erken Sönen Işıklar", *Boğaziçi Yayınları Aylık Kültür ve Sanat Dergisi* 34 (Nisan 1985), 8-11.

²⁶⁸ Münevver Ayaşlı, "Erken Sönen Işıklar", *Boğaziçi Yayınları Aylık Kültür ve Sanat Dergisi* 35 (Mayıs 1985), 31-33.

²⁶⁹ Münevver Ayaşlı, "Erken Sönen Işıklar", *Boğaziçi Yayınları Aylık Kültür ve Sanat Dergisi* 36 (Haziran 1985), 21-22.

yanıyorlardı. Komünizm ilgisi ve merakı, gençlerde adeta sigara, viski, marijuana, esrar, kumar gibi bir merakla başlıyordu. Fakat sonra bu merakın esiri oluyorlar ve pençesi altına giriyorlardı. Kimse de onları kurtaramıyordu.”²⁷⁰

Ayaşlı'nın bu sözlerle kastettiği kişinin kendisine ait olmayan bir fikri, düşünceyi, başkası için bile olsa yaşamaya, savunmaya çalışmasını taklitten öteye gidemeyecek bir bağınazlıktır. Gençlerin gerek dini gerekse dünyevi alanda okuma, anlama ve muhakeme kabiliyetlerini yeterince kullanmadan başkasının izinden gitme çabası en çokta kendine ihaneti olarak karşısına çıkacaktır. Ayaşlı komünizmi bir mana da özgür olmama hali, bir kölelik olarak tanımlamaktadır.²⁷¹ Komünizm siyasi düşüncesi; işçi sınıfı, köylü sınıfı, çiftçi sınıfı yani alın teriyle emek üreten kesim için, sermayeyi elinde bulunduran burjuva sınıfına karşı mücadele etmektedir. Ancak pratik uygulamada, günümüz Türkiye'sinde bile Komünizm düşüncesine sahip siyasi partilerin; işçi sınıfında, köylü sınıfında, çiftçi sınıfında ve emekçi kesimde herhangi bir karşılığı yoktur.²⁷²

Osmanlı döneminde başlayan bir diğer konu olan, mason locaları Cumhuriyetin ilanı ile birlikte Atatürk'ün bu oluşuma hüsnü niyetle bakmaması sonucu etkisini kaybetmiş ve localar kendiliğinden kapanmıştır. Atatürk'ün vefatı, Milli Şef iktidarı, İkinci Dünya Savaşı, Demokrat Parti iktidarı ve Nato'ya üye olunması gibi siyasal değişimler neticesinde; Başbakan Adnan Menderes'in Başbakanlık Müsteşarı olan, yani en yüksek dereceli devlet memuru Ahmet Salih Korur'un çalışmalarıyla Türkiye büyük locası tekrar faaliyetlerine başlamıştır.²⁷³ Ayaşlı'ya göre ise mason localarının herkese ve her şeye gücü yetmektedir. Bir kişi yeteneksiz dahi olsa mason localarına kayıtlı ise tüm kapılar ona açılır. Aynı şekilde çok kabiliyetli olsa mason localarına üye değilse durumu çok vahimdir. Dönemsel açıdan ele alındığında benzer bir durum komünizm içinde geçerlidir. Bir kişinin mütefekkir, yazar ve şair olmasından ziyade nereye mensup olduğu önem arz etmektedir. Eğer bu kişi solcu ve komünist ise yüksek mevkilere çok hızlı ulaşma fırsatı elde edebilir. Eğer sağcı ise en doğru haberi de yapsa kabul görmeme ihtimali yüksektir.²⁷⁴

Ayaşlı'ya göre yeni rejim maddeten çalışan bir yönetimi benimsemektedir. Para ile ilgili her türlü iş ve eylemler yeni Türkiye'nin adettir. Bu işler milli emlak, mübadele, işçiye hakkını vermemek ve memleketin servetini bir pul değerine satmaktır. Bunların hepsi yeni kurulan

²⁷⁰ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Torunları*, 57.

²⁷¹ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 230.

²⁷² Komünist düşünceye haiz siyasi partilerin İstanbul gibi küçük bir Türkiye mozaği olan şehirde, en son 14 Mayıs 2023 tarihinde yapılan XXVIII. Dönem T.B.M.M. genel seçimlerinde toplamda almış olduğu oya bakarsak; İstanbul'un köylü, işçi ve emekçi kesiminin yoğun olarak yaşadığı Sultanbeyli (%1.5), Sancaktepe (%3.98), Güngören (%3.72), Esenler (%2.02), Zeytinburnu (%2.82), Çatalca (%2.81) gibi ilçelerden çok az sayıda oy alabildiği anlaşılmaktadır. Ancak işçi ve emekçinin yaşadığı hayatın tam tersine gayet lüks bir hayat sürdüren, üretim, emek, köylü, işçi, fabrika, mesai, ağır çalışma koşulları nedir bilmeyen burjuva kesiminin yoğun olarak yaşadığı İstanbul'un gelişmiş, amiyane tabirle kalbur üstü, nezih, elit; Beşiktaş (%9.01), Kadıköy (%10.01), Şişli (%8.06), Bakırköy (%8.08) gibi ilçelerden daha fazla oy aldığı görülmektedir. "Habertürk", Haber Sitesi, 2023 *Milletvekili Seçimleri* (14 Mayıs 2023).

²⁷³ "Ahmet Salih Korur", Dernek Resmî Sitesi, *Hür ve Kabul Edilmiş Masonlar Büyük Locası* (Erişim 25 Mart 2024).

²⁷⁴ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 228-229.

Cumhuriyete ait eylemlerdir. Birileri zengin olurken ülke boşalmış bir halde birileri de bir lokma ekmeğinin derdindedir.²⁷⁵ Aynı zamanda Ayaşlı, adamı olan, zengin olan kimselerin, yüksek mevkilerde liyakat aranmadan hak etmediği ve hiçbir zaman ulaşamayacağı konuma gelirken, işlerin yapılması da aynı oranda geriye gittiği görüşündedir. Bunun nedenini ise; kişilerin hangi amaç için yetiştirdiği öngörüsü eksikliği olarak açıklamaktadır. Yetişmek başlı başına yeterli değildir, kişinin neyi yapıp neyi yapamayacağını bilmesi önemli bir kriterdir. İşinde ehil olmayan kimseler iş başına geldiğinde istenilen düzeyde ilerleme mümkün değildir. Ayaşlı, üzülmekle bu kişiler hakkında zekâ ve kabiliyetlerinin kendi küçük dünyalarını yönetmekten öteye gitmediğini düşünmektedir. Dolayısıyla bu kişilere buldukları konum fazla gelmekte ve onlar bu sorumluluğu kaldıramamaktadır. Ayaşlı, bu durumu yeni Türkiye'nin eksikliği olarak görmekte ve yakın dönem, günümüzde bile bir vatandaşın herhangi bir konuda bilgi sahibi olmasını ise Osmanlı devlet yönetimindeki kişilerin liyakat sahibi olmasına bağlamaktadır. Günümüz Türkiye'sinin ise kendine ait bir nizamının olmamasına ve kendi adamını yetiştirememiş olmasından da yakınmaktadır.²⁷⁶

Ayaşlı'ya göre yenileşme sürecinde iktidarın bu konudaki politikası, yeni rejimin kendi tarzını belirlemiş ve ortada eski Türkiye diye bir şey de bırakmamıştır. Ayaşlı Osmanlı'yı yeni tabirle; eski Türkleri ve yönetimi hayırla yâd ederken, yakıp, yıkan ve kurutan yeni Türkiye'nin hiçbir zaman Osmanlı mesabesinde olamayacağını ve ülkeye bir daha Osmanlı gibi bir yönetimin gelmeyeceğini de şu sözlerle ifade etmektedir:

“Bir zamanlar, şehir içinde adeta Karacaahmed gibi bir mezarlık ve serviler içinde olan Ayaz Paşa bugün, apartmanlar, oteller semtidir ve artık sefaretler semti bile değildir. Ankara merkezî hükümet olduktan sonra ve bütün elçilikler Ankara'ya nakledildikten sonra İstanbul'da bulunan büyükelçiliklerde de başkonsolosluk olmuştur.”²⁷⁷

Ayaşlı, iyileştirme ve yenileme adı altında restorasyonun aslında kimliksizleştirmeye doğru gittiğini, asillikten adiliğe bir gidiş olarak yorumlamakta ve tüm bu hunharca yapılan imar katliamlarını “kültürel vandalizm” olarak nitelendirmektedir. Tüm bunların devlet eliyle ve yahut kurumlarca ya da hayırseverler tarafından ve iyi niyetle yapılması da maalesef sonucu olumlu yönde etkilememiştir.²⁷⁸ Ayrıca mimari yapıdaki değişimler bununla sınırlı değildir. Ayaşlı, yeni hükümetin her yeri betonlaştırma çabası içerisinde olduğu ve bunu da yüksek oranda başardığını üzülmekle dile getirmektedir. “İstanbul Dersaadet” eserinin pek çok yerinde, İstanbul'da yaşadığı dönem yaşadığı olumsuz hadiselerden dolayı imar faaliyetleri, sıklıkla vurguladığı bir konudur.²⁷⁹ Gerek Cumhuriyetin ilk dönemlerinde gerekse de çok partili hayata geçişte yönetimin imar etme bahanesi ile enkaz yığına çevirme konusundaki tavrı

²⁷⁵ bk. Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 107.

²⁷⁶ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 158.

²⁷⁷ Ayaşlı, *Dersaadet*, 134.

²⁷⁸ Ayaşlı, *Dersaadet*, 67 Detaylı bilgi için bk. Ayaşlı, *Dersaadet*, 171.

²⁷⁹ Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Ayaşlı, *Dersaadet*, 228-229.

değişmeden, devam etmiştir. İstanbul'un tarihi büyüğü giderek yok olmaya bırakılmıştır. Günümüz de gezip gördüğümüz yerler kalıntılar ve kırıntılar olarak ifade edilebilir.

Şimdiye kadar bahsi geçen tüm değişimlerin üzerinde etkisi olan ortak unsur ekonomi olarak görülebilir. Osmanlı'nın yükselme döneminde başlamış olan lüks hayatın son bulmasının sebebi de keşiflerle yeni yolların bulunması, Avrupa'daki sanayileşme ile ortaya çıkan işçi sınıfının varlığı gibi durumların, Osmanlı'yı özelinde iktisadi yapıdaki değişime zorlamış; öte yandan kapitülasyonlar devletin yükseliş döneminde bir üstünlük kurma görülürken, gerileme döneminde yük haline gelmiştir. Endüstriyel toplum kapitülasyonların önemini kaybettirmiştir. Daha öncede belirttiğimiz gibi Osmanlı kendi içinde de çok ciddi çatışmalar yaşamamıştır. Kendisine bağlı olan ulusların kopuşu ülke içerisinde anlaşmazlıkların çıkma sebebi olarak görülebilir. Dışarıda da ekonomik sahada mücadele eden devlet iki taraftan da abluka altına alınmıştır.²⁸⁰

Osmanlı Devleti'nin feodal yapıdaki sistemi de Avrupa devletlerinden farklı bir çizgide seyrettiği söylenebilir. Devlet esnaflara ve ticaret ile uğraşan tüzel kişilere fırsat tanımamaktadır. Kendi bünyesinde yetiştirdiği memuruna tanıdığı olanakları dahi devlet hazinesinde toplayarak, müsadere sistemini getirmiştir. 18. yüzyıla girerken bu sistem ölen bir kişinin malına el koymaya kadar gitmiştir.²⁸¹ Yüksek kademeli devlet görevlilerinin çoğunluğu müsadere sisteminin önüne geçebilmek için vakıflar kurmuşlar ve üzerlerine mal, mülk almak yerine bu malı, mülkü kurmuş oldukları vakıfların adına geçirmişlerdir. Kendilerinin başına bir hâl gelmesi durumunda ise kurmuş oldukları vakıfların geride bıraktıkları ailelerine maddi destek sağlayacak bir düzende oluşturmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde vakıf sisteminin gelişmesinin altında yatan nedenlerden birisi de bu durum olarak gösterebilir.²⁸²

Devlet mülkiyetin hukuksal ve sınıfsal ayrımını yapmamıştır. Müsadere sistemi bu sebeple vardır. Ayrıca ticari açıdan burjuvazi sınıfının oluşumunu engellemeye çalışan bir devlet anlayışı vardır. Osmanlı'nın derebeylik ve burjuvazi sınıflarına hayat hakkı tanımaması onun despotizmi olarak ifade edilse de önemli bir gerileme unsurudur. Aslında devlet idaresi içinde bulunduğu sürece direniş gösterme eğiliminde değildir. Dolayısıyla yeniliklere adaptasyonu başka unsurlardan kaynaklı olup, kendi kontrolünde olduğu söylenemez.²⁸³ Ekonomik alanda millileşmemenin siyasi alanı da olumsuz etkilediği söylenebilir. Osmanlı'nın ihracat konusundaki eksikliği, özellikle gümrük vergisi koymak yerine parayı düşürüp halkın daha fazla vergi olarak devam etme geleneği de ekonomik alandaki gelişmemişliği ifade eder niteliktedir.²⁸⁴

²⁸⁰ Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, 474-482.

²⁸¹ Mardin, *Din ve İdeoloji*, 109-110.

²⁸² Murat Çizakça, *Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları* (İstanbul: İstanbul Bahçeşehir Üniversitesi, 2000), 30.

²⁸³ Taner Timur, *Osmanlı Toplumsal Düzeni* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1994), 281-285.

²⁸⁴ Mardin, *Din ve İdeoloji*, 111.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde Fransa'ya verilen, akabindeki padişahlar döneminde de diğer Batılı büyük devletlere (Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya dâhil) kapitülasyonlar verilmeye başlanmıştır.²⁸⁵ Coğrafi keşiflerle birlikte bu büyük devletlerin; Afrika'da, Hindistan'da ve Amerika'da sömürgecilik faaliyetlerine başlamasıyla, sanayi ve ekonomik kalkınma için gerekli olan ham maddeyi çok ucuz olan iş gücüyle yeni ticari rotalardan ülkelerine taşımayı başarması, kendilerini zenginleşmeye giden yolun kapısına çok kolay çıkarmıştır. Ardından Sanayi Devriminin de etkisiyle sömürgelerinden elde ettikleri bu ham maddeyi seri üretim modelinde ve ucuz iş gücünde (sömürgelerinden getirdikleri kölelerle) çokça imalatta kullanmışlardır. Sömürgeleri sayesinde elde ettikleri bu imal ürünleri, kapitülasyonlar nedeniyle açık pazar haline dönüşen Osmanlı Devleti'nde ucuza ve rakipsiz bir şekilde halka satmışlardır. Osmanlı Devleti'nin bahse konu bu coğrafi keşiflere girişmemesi, ticari rotaların değişmesiyle birlikte devlette vergi kayıpları oluşmaya başlaması, zaten elinde olan toprakları sömürmemesi, Sanayi Devrimindeki teknolojik gelişmelerden ve seri üretime geçirecek üretim araçlarından uzak kalması nedeniyle Batılı büyük devletlerle baş edememiştir.²⁸⁶ Mardin'e göre benzer durumun zirai alanda da geçerli olduğu söylenebilir. Modernleşme yapılması gereken sahada iltizam sisteminin gelmesi ve arpalık sistemi ile devlet memurlarına tanınan ayrıcalıkta Osmanlı'yı tarımda da batıya sürüklemiştir. Taşrada güçlü olan, sözü dinlenen ailelere iltizam nedeniyle vergi toplama görevi verilmesi hakkında, bu ailelerinde tarımdan uzaklaşmasına neden olmuştur. Esasen Osmanlı'yı diğer derebeylik üzerine kurulan devletlerden ayıran öncülün "medenî toplum" yokluğu olduğu düşünülmektedir.²⁸⁷

Osmanlı, devletin bekasını korumak amacıyla kurduğu ekonomik sistemle tüzel kişilere ayrıcalık vermeyerek modernleşme sağlayamamış ve gerilemenin önüne geçememiştir. Özellikle yerli halk bu durumdan çok fazla mağduriyet yaşamıştır.²⁸⁸ Osmanlı'nın gerilediği ve çöküşe doğru ilerlediği bu dönemde; Avrupalı devletlerin güçlenmesinin nedeni Osmanlı'nın uyguladığı bu sistemin tam tersini uygulamasıdır. Yani kendi içlerindeki feodal ve güçlü ailelerin gücünü kırarak, bu ailelere devletin tek yetkili güç olduğunu ve devletin üzerinde başka bir güç bulunmadığını, adalet, vergi toplama ve asker alma gibi her türlü iş ve işlemi sadece devletin kendisinin gerçekleştireceğini kabul ettirmiştir. Ayrıca normal, sıradan vatandaşta devletin artan refahından pay almış böylece devletiyle birlikte zenginleşmiş, dolayısıyla müteşebbis sınıfı oluşmuş, devlette bu müteşebbis sınıfına ihracat konusunda tüm gücüyle destek olmuştur. Bu duruma Osmanlı Devleti'ne kapitülasyonların kabul ettirilmesini örnek olarak verebiliriz.²⁸⁹ O dönemde İmparatorluğun; İstanbul, İzmir, Selanik, Halep ve

²⁸⁵ Aybars Pamir, "Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 51/2 (2002), 85-86.

²⁸⁶ Raşit Şahin, "Sanayi Devrimi Osmanlı İmparatorluğu'nda Neden Başlamadı?", *Dergi Park Akademik* 2/1 (06 Eylül 2019), 9-12.

²⁸⁷ Mardin, *Din ve İdeoloji*, 112-113.

²⁸⁸ Mardin, *Din ve İdeoloji*, 109.

²⁸⁹ Pamir, "Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri", 83-89.

Kıbrıs gibi büyük limanlarına kayıt olarak iş belgesi alan yabancı tüccar sayısının toplam 168 kişi olduğu söylenir.²⁹⁰

İmparatorluk idaresini elinde bulunduranlar son çare olarak devletin para politikasını değiştirmeye çalışmış, bu uğurda devalüasyon yapılmış, paranın değeri düşürülmüş ve bol miktarda yeni para basılmıştır. Devlet yetkililerinin ne olduğunu anlamadan yaptıkları bu hamleler enflasyonu körüklemiş ve imparatorluğun batışını hızlandırmıştır. En sonunda ise devlet yurtdışından ve Galata bankerlerinden aldığı yüklü miktardaki borçların faizlerini bile ödeyemeyecek duruma düşmüştür. Padişah ve saray yönetimi ülkenin geldiği ekonomik açmazın, mali, idari ve siyasi felaketin ne derecede ürkütücü olduğunu 1881 yılında kurulan Duyun-u Umumiye ile anlamıştır. Duyun-u Umumiye kurumu devletin ekonomik ve siyasi bağımsızlığının olumsuz yönde tehdit etmektedir. Dolayısıyla devlete bağımsız ve izinsiz hiçbir hareket alanı bırakmadığını söylemek mümkündür.²⁹¹ Kapitülasyonların sonucu büyük bir felaket olmuş, Tanzimat reformları dahi devletin yıkılışını önleyememiş ve devlet yönetimi büyük devletlere karşı ekonomik ve mali bağımsızlığın ne kadar önemli olduğunu Türk-Yunan savaşında; Osmanlı Ordusunun, Atina önlerine kadar gelmesine rağmen antlaşma masasında, büyük devletlerin Yunan Devleti'nin yanında olması hasebiyle hiçbir kazanım elde edemediklerinde nihayet farkına varmıştır.²⁹² Bu büyük olumsuzlukların yaşanmasının, devletin batıstan kurtarılamamasının en temel nedeni ise Tanzimat'la başlayan yeniliklerle, modernleşmenin halktan değil okumuş, elit, üst ve saraylı tabakadan başlayıp, halka dayatılması olarak açıklanabilir.²⁹³ Ayaşlı'ya göre ise saray ve taşra halkı için lüks yaşama isteği birleştirici bir konumdadır. Özellikle Osmanlı'nın yoksulluk ve ekonomik açıdan mahrumiyet yıllarında Osmanlı'yı tanıyan gençler ile ihtişamlı döneminde yaşayan genç Osmanlı ile ilgili aynı duygu ve düşünceleri paylaşmadığı aşikârdır. Birisi saltanat döneminde, saraylarda köşklere yaşarken ve Avrupa'ya dahi kolaylıkla ulaşabilirken, diğeri için savaş sonrası yoksulluk, sefalet ve küçük bir mahalle mektebinde okul ile bir apartman dairesi hayatı Osmanlı'dır. Yoksulluğu yaşayan İstanbul'un kibar ailesinin bir benzeri de Anadolu'da hayatını idame ettirmeye çalışan yurdum insanıdır. O zaten zenginliği hiç tatmamıştır. Dolayısıyla Ayaşlı, Cumhuriyetle beraber bu halk kitlesinin de ekonomik alanda değişip, dönüştüğü fikrindedir. Her iki kesimde de kurtuluş olarak yeni Türkiye rejimi ve Ankara, şatafatlı ve cazip görünmüştür.²⁹⁴

Toplumsal değişime etki eden hız, süre ve ivme gibi kavramlar belirleyici olmasının yanı sıra teorik açıdan da yorumlanmaya muhtaçtır. Dünyaya geliş süreci ile yaşamı başlayan bireyin kıyamete kadar kötülük yapmaya meyli onun fitraten bozulabilecek olması düşüş teorisi ile

²⁹⁰ Maurits H van den Boogert, "Wikipedia", *Osmanlı İmparatorluğu Kapitülasyonları* (06 Mart 2024).

²⁹¹ *Küreselleşme, Çokkültürlülük ve İslam*, 241-242.

²⁹² "1897 Türk-Yunan Savaşı", *Wikipedia* (10 Mart 2024).

²⁹³ *Küreselleşme, Çokkültürlülük ve İslam*, 241-242.

²⁹⁴ Ayaşlı, *Pertev Bey'in İki Kızı*, 30-31.

ifade edilir. Tarihin tekerrür etmesi gibi insanlığında bir kısır döngüde benzer süreçlerden geçmesini tarihte döngüsel bir değişim olarak tanımlanırken bireyin etkisiz olduğuna inanır. Modernlik ve ilerlemecilikte ise bireyin aktifliği ön planda olup iyiye doğru bir yöneliminden bahsedilebilir. Bir diğer yaklaşım ise insanı ve tarihi dengelemeye çalışır. Konu ile ilgisi açısından Raymond'da toplumun tarihsel açıdan ilerleyebilmesini öncesinde belli süreçleri katetmesine bağlamış ve toplumsal yapıdaki neden sonuç ilişkisinin önemine dikkat çekmiştir. Değişimin belirli bir noktada sabit kalmadığını açıklamak için aradaki yükselmeleri baz alırken, failerin aktifliğini değişimdeki sebepler olarak yorumlayarak dört tipte incelemiştir.²⁹⁵ Ayaşlı'nın eserlerinden hareketle aktardığımız Osmanlı Devleti'nin de gerileme döneminde değişim olgusu ile karşı karşıya kalması kaçınılmaz olmuştur. Daha önce de bahsettiğimiz teorilerden Osmanlı toplumu şiddetli ve hızlı bir değişim geçirmeye başlamış bunun sonucunda da sosyal yapıların hepsinde olmasa da çoğunluğunda bir ayrışma ve ihtisaslaşma gerçekleşmiştir. Geleneksel bir toplum yapısında olan Osmanlı'da bu hareketin savunucuları olduğu gibi karşı reaksiyon gösteren muhafazakâr bir kesimin varlığı da söz konusudur. Muhafazakâr toplum tipinde güvenli alan "geçmiş"tir ve dolayısıyla da vazgeçilmezdir. Bu nedenle "yenilik"; "eskinin iyileştirilmiş başka bir halini temsil eder."²⁹⁶ Günay'a göre Türkiye'nin geçmişinde toplumun direkt olarak geleneksellikte bağlarını kopardığı ve modernliğe geçişi gibi bir söylem uygun düşmemekle birlikte biri diğerinin yerini alamaz ve devamı da değildir. Modern topluma uyumlanma tamamen gerçekleşmediği için "tranzisyonel model"²⁹⁷ tabiri yerinde olacaktır.

Modern toplumdaki akılcı düşüncenin geldiği noktada din ve din anlayışının da sorgulanmasıyla dinin itibarı zedelenmiş ve seküler bir dindarlık gelişmiştir. Geleneksel toplum; geçmişi tekrar eden toplum tipidir. Önceliği iş hayatı değildir, ibadatlara göre zamanını planlamaktadır. Bu toplum modeli Allah'ın hoşnutluğunu kazanma gayreti içerisindedir. Toplumun dinî sahadaki birlikteliği önemli bir ihtiyaçtır. Ancak modern dönemde dinin bireysel olarak yaşanmasıyla diğer sosyal yapılarda da dindarlığın olmaması gerektiği, olduğunda da irticai faaliyet olarak lanse edilmesi, bir polemik haline gelmesinden dolayı dinî ritüeller "iş hayatı dışında da yapılabilir bir serbestlik oluşturmuş ve özel hayata dâhil olmuştur."²⁹⁸ Kişiler bu oluşumdan kaçarken maddeye bağlanan bir dindarlık anlayışı geliştirmiş dolayısıyla da dinin özüne ket vurulmuştur denebilir. Geleneksel dönemdeki taassup olmamakla birlikte cemaat yapısı modern düşünceye uyumlu olduğundan, modern dindarlığı besleyici ritüellere yoğunlaşmıştır. Türk toplumu için dinden soyutlanma söz

²⁹⁵ Detaylı bilgi için bk. Sunar, *Türkiye'de Toplumsal Değişim*, 12-13.

²⁹⁶ Şaban Ali Düzgün, *Din Birey ve Toplum* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1997), 89.

²⁹⁷ Günay -Ecer, *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, 14.

²⁹⁸ *Din ve Modernlik (Toplumbilim Yazıları I)*, 165.

konusu olmadığı gibi toplumun tüm fertlerine hitap eden bir dinî yaşantının da gerçekleştiği söylenemez.²⁹⁹

Marks'ın ifade ettiği gibi din bireyin zor zamanlarındaki bir sığınma ve kurtuluş bekleme aracıdır. Birey dinin sorgulana bilirliliğini fark ettiğinde dine karşı bir yabancılaşma süreci başlar. Dinin birleştirici gücü çatışma zamanlarında ortamı yumuşatma; ahiret inancının varlığı ve adaletin orada tecelli edeceği düşüncesi bireyi dine yaklaştırmıştır. Dolayısıyla dinin hem değerlerin belirleyicisi hem de değişimin etkin faktörü olduğu söylenebilir.³⁰⁰

Arabacı'ya göre toplumları doğal ve sembolik gibi ayrı tanımlamak yetersiz olarak görülmekte, ortak bir noktada açıklamak ise başka açılardan eksik bırakmaktadır. Dolayısıyla toplumların buldukları koşullarda kendi özgül ihtiyaçları onları diğerlerinden fiziksel, dini ve siyasi gibi alanlarda kendi sınırlarını oluşturmalarını sağlar.³⁰¹ Coşkun' göre ise toplum nasıl bir yapılanmada ise o şekilde bir adlandırma yahut toplumsal ilerleme gösterdiği alanda da ayrıştırma gerekli görülmektedir. Sürekli bir değişim ve artış söz konusu olup, ayrışmanın modernleşme ile başladığı söylenebilir. Modern toplumun din anlayışında geleneksel toplumdaki bağlayıcı özellikler bulunmamaktadır. Dine karşı olumsuz tecrübeler oluşturmuştur. Fakat sonuç olarak çareyi yine dine yakınlaşmakta bulduğu bir bilinen gerçektir.³⁰² Ayaşlı'nın romanlarındaki karakterlerde özellikle Cumhuriyetten sonraki nesilde böyle bir dinî yaşam tecrübesi gözlemlenmiştir.

Dinin toplumdan soyutlanıp ötekileştirilmeye çalışıldığı dönemde dine benzeyen ikincil din oluşumlarından bahsetmek mümkündür. Komünizm ortaya çıkışı da bu döneme denk gelir. Almanların Neo paganizm ve Hıristiyanların birleşimidir. Din her dönemde ihtiyaç duyulan bir yapı olarak varlığını sürdürmektedir. Geleneksel dönemde dinin niteliksel bir değeri vardır. Modern toplumlarda ise iş hayatına dayalıdır. Geleneksel toplumlar daha çok ataları ve geçmişi merkez kabul ederken modernite de bu inanın yerini gelecek için çalışma planları ve gayreti almaktadır.³⁰³

Türkiye'nin Osmanlı'dan sonra modernleşme serüveni de Avrupa'dan farklıdır. Ne geçmişten nede dinden tamamıyla bir kopuşun mümkün olduğu söylenebilir. Osmanlı Devleti bu süreçte kendi içinden ziyade dış etkilerle bu değişime maruz kalmıştır. Ekonomik alandaki yapılan iyileştirme çabaları diğer alanlardaki değişimi kaçınılmaz kılmıştır. Osmanlı'nın kendi iç dinamiklerinden dolayı tam da bu aşamada Batılılaşmanın her yapı ve kurumda olduğunu

²⁹⁹ Hüseyin Yılmaz, *Din ve Dindarlık* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2014), 140-146.

³⁰⁰ İhsan Çapcıoğlu, *Modernleşen Türkiye'de Din ve Toplum (Din, Bilgi ve Kültür Sosyolojisi Yazıları)* (Ankara: Otto Yayınları, 2011), 29-35.

³⁰¹ Arabacı, *Türk Din Sosyolojisi İmkân ve Sorunlar*, 56-61.

³⁰² Coşkun, *Sosyal Değişme ve Dini Normlar Gelenek, Modernlik ve Postmodernlik Ekseninde İslam'ın Çağdaş Yorumları Karşısında Halk (İstanbul Örneği)*, 80-83.

³⁰³ Coşkun, *Sosyal Değişme ve Dini Normlar Gelenek, Modernlik ve Postmodernlik Ekseninde İslam'ın Çağdaş Yorumları Karşısında Halk (İstanbul Örneği)*, 104-107.

söylemek imkansızdır.³⁰⁴ Türkiye için sekülerleşmeyi ele aldığımızda din ile ilgili sorgulama sürecine girildiğinden hakikat arayışı başlamış ve batıla yönelim son bulmuştur denebilir. Din diğer kurumlardan bağımsız bireyin özelinde ve gerçektir. Grup dindarlığından bireyin tekelinde ancak çoğulcu bir dindarlığa geçiş söz konusudur.³⁰⁵

Türk kültürü tarih boyunca yabancı kültürlerle etkileşim içerisinde bulunmuştur. Toplumların kendi kültür ve medeniyetlerini inşa etme sürecinde birinci olarak kendi içerisindeki unsurlardan ikinci olarak da dış unsurlardan etkilenmesi söz konusudur. Türkiye Batılılaşma sürecinde geride olduğunu kabul edip ve hep bir ilerleme sürecinde olduğundan alıcı konumdadır. Giyim kuşamdaki değişimler bu duruma örnek gösterilebilir. Yine imgeler kültürlerin birbirine dönüşmesi, birbirinden bir şey alması bakımından görünen kısmı temsil ettiğinden mimari de bu alandaki örneklerdendir. Türkiye'nin Batılılaşması ve millileşmesi arasındaki ince çizgide Müslümanlığın belirleyici sınırının ortadan kalkmasıyla değişimin yönü belirginleşmiştir.³⁰⁶ Güzel'e göre de dindar topluma karşı yapılan bu acımasızca tutum ve davranışlar geleneğin ve İslamcılık ekolünün de temsilcisi dönemin aydınlarından Mehmet Akif gibi kişileri "biz bu vatanı bunlar olsun diye mi savaştık?" duygusuna sürüklemiştir.³⁰⁷ Ayaşlı'ya göre ise insanlara korku salarak önce Takrir-i Sükûn Kanunu ile susturma çabaları sonrasında ise İstiklâl mahkemelerinde verilen cezalarla toplumun direnişine karşı tedbir alınmak istenmiştir. Konu hakkında Ayaşlı da düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir:

"Ve fakat sonradan Lozan'da kabul olunan manevi kapitülasyonlarla, Türk istediği gibi ibadet edemedi, istediği gibi konuşamadı, yazamadı. Takrir-i Sükun Kanunu ile susturuldu, elinden lisanı ve yazısı alındı. Mektebe giden çocuk değil, büyükbaba, büyükanne ile anlaşabilmek, kendi annesi ve babası ile konuşup anlaşamadı. Tarih bunu hayretle, ibretle ve dehşetle yazacaktır."³⁰⁸

Arap harflerinden, Latin harflerine geçiş Cumhuriyet döneminin en radikal değişimlerinden biri olmuştur. Burada yapılmak istenen Türk'ün Arap'tan ayrılması ve kendi kültürünü oluşturmasıdır. Daha önceden de teşebbüs edilmiş, ancak gerçekleştirilememiş olan bu devrimle milletin kendi diliyle inancını yaşaması hedeflenmiştir. Ayrıca İslam'ın kuşatıcı ikliminin bertaraf edilerek, Türk'ün yerli ve milli olanı tercihinin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Latin harflerine geçiş, Türk kültür ve medeniyetinin temellerini oluşturmakta, yerli ve milli unsurları bir arada tutmaktadır. Fakat bu devrimin halk arasında alışlagelmiş ritüelleri özgürce yaşama kısıtı gibi olumsuzlukları da getirdiği bilinen bir gerçektir. Bu devrimle halk geleneğinden ananesinden, köklerinden zaman içerisinde kopmuştur. İslam'ın ve özelinde Kuran'ın evrensel olması da Türkçeleşmenin önüne geçememiştir.³⁰⁹ Türkçeleşmek bir kültür

³⁰⁴ Arabacı, *Türk Din Sosyolojisi İmkân ve Sorunlar*, 93-99.

³⁰⁵ Bilgin, *Din ve Toplum (Din Sosyolojisine Giriş)*, 174-178.

³⁰⁶ Güngör, *Dünden Bugünden*, 164-168.

³⁰⁷ Güzel, *Bir Dönüşümün Serencamı*, 398-401.

³⁰⁸ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 164.

³⁰⁹ Hasan Hüseyin Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din-Devlet İlişkileri II* (İstanbul: Risale Yayınları, 1991), 178-179.

değişiminin adıdır. “Türk’ü, Arap’tan”, “Türk Müslümanı da Osmanlıdan” ayırma çabasıdır.³¹⁰ Cumhuriyet dönemine gelindiğinde dinin sadece siyasetten değil, hayatın içindeki herhangi bir yapıya temas etmesinin de önüne geçilmiş, daha çok bireyin ruhsal bir ihtiyacı olduğu düşünülerek içeride yaşanması gereken bir olgu haline gelmiştir. Aslında din bu şekilde de boyut değiştirerek görünmeden de var olmayı başarmıştır denebilir. Yine aynı dönemlerde tekke ve zaviyelerin de halkı hurafelere ve batıl düşünmeye sevk etmesi, ilerlemenin önünde engelleyici bir unsur olarak görülmüştür. Bu sebeple laikleşme süreci Türkiye’de çok katı bir şekilde gerçekleşmiştir. Belki de bu kadar katı bir şekilde ideolojiler dayatılmasaydı ve topluma dine karşı alternatif ideolojileri tercih etme hakkı sunulsaydı, toplumun değişime ayak uydurması daha kolay gerçekleşebileceği görüşünü savunanlar da vardır.³¹¹

2.3. Dini Hayat

Ayaşlı’ya göre Osmanlı Devleti’nde çok eski zamanlardan beri din hayatın her alanında muktedir olmakta ve devlet gücünü dinden almaktadır. Osmanlı’nın en görkemli, en parlak dönemlerinde padişahların dinî eğitim veren hocaları her daim onların yanında olmuştur. Yine aynı dönemde tarikatların etkin rol oynadığı söylenebilir. Sosyal hayatta tarikatlar birleştirici ve bütünleştirici bir konumda olup, yaşamla iç içe geçmiş durumdadır. Ayaşlı, Osmanlı terbiyesinin başka devlet ve millette olmadığını hatta savaşa bile kendi makam ve mevkileri için değil; peygamber sancağını devralmış mücahitler olarak Allah’ın rızasını kazanmak için gittikleri görüşündedir.³¹²

Tanzimat’la birlikte Gayrimüslim tebaaya ve Levantenlere kanunla yeni güvenceler ve haklar verilmiştir. Bunun akabinde ise zaten uzun yıllardır durumlarından rahatsız olan, İslamiyet’ten uzaklaşmış, şer’i kuralların unutulduğunu hisseden Müslüman tebaa için ise; şer’i kurallara yeniden değer verildiği, İslami kurallara öncelik verilmesinin öne çıkarıldığı bir dönem yaşanmıştır. Dinin kaideleri ile sosyal, siyasal ve iktisadi hayatta gayet ciddi düzeyde olan çürümenin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu sayede Müslüman tebaanın da Gayrimüslim tebaa gibi, idareye yeniden kalbinin ısıtılması amaçlanmıştır. Ancak bunun yanı sıra Tanzimat terakkiyi, ilerlemeyi ve gelişmeyi ifade etse de aynı zamanda sekülerizm, laiklik, dinden uzaklaşma, ayrılma ve ayrışma gibi devletin dinden sıyrıldığı döneme giriş olarak kabul edilebilir.³¹³ Bu durumu İlber Ortaylı, Tanzimat döneminin okumuş kesiminin, 19. yüzyılın aydın tipolojisini oluşturduğunu ve tamamen eskiden kopmanın mümkün olmadığını dolayısıyla eskiyi de içinde barındıran, devam ettiren bir ilerleme biçimi olarak yorumlamıştır. Esasen Tanzimat’ta yapılmak istenen bireyin kendi kendini düzenlemesi, onarması, yeniliğe

³¹⁰ Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi*, 186.

³¹¹ Mutay Öztemiz, *Cumhuriyet Döneminde Devletin Din Politikaları* (İstanbul: Pencere Yayınları, 1997), 34-37.

³¹² Ayaşlı, *Dersaadet*, 22.

³¹³ Güzel, *Bir Dönüşümün Serencamı*, 48.

hazırlamasıdır. Hazırlanma sürecinde geleneğin izleri devam etse de yerine yeniyi bırakması öngörülen bir gerçekliktir.³¹⁴ Dolayısıyla Osmanlı döneminde aydın kesimin temsilcisi ulema denebilir. Ancak 18.yy'a gelindiğinde bu anlayış yerini aklı ön planda tutan, toplumun düşünce yapısını etkileyen bir yeni aydın tipolojine bırakmıştır. Bu aydın profili ise edebiyatçılar, felsefeciler ve bilim insanlarından oluşmaktadır. Tanzimat döneminde bu aydın figürünü, Gülhane hattının mimarı Reşit Paşa örneklemiştir.³¹⁵ Yine Avrupa'nın 15. ve 16. yüzyıllarda yaşadığı gelişim ve değişim süreçlerini Osmanlı Devleti 18. ve 19. yüzyıllarda yaşamaya başlamıştır. Toplumların modernleşmeleri farklı şekillerde kendini göstermiştir. Örneğin Osmanlı padişahlarının, müzik ve operaya olan hayranlığı; sanat alanında ileri bir seviyede olan Fransa'nın dilini öğrenmeye, başta saraylı zevat olmak üzere eğitimli kesimi teşvik etmiştir.³¹⁶ Ayrıca Sultan II. Abdülhamid Han devrinde Alman İmparatorluğu sıcak ilişkilerin kurulması ve giderek bu devletle yakınlaşılması, İstanbul-Bağdat-Hicaz demiryolu gibi büyük projelerin Alman Devleti eliyle yapılması, Alman Kayzeri'nin İstanbul ziyareti, Osmanlı veliaht şehzadesinin Almanya gezisi, eğitim için öğrencilerin artık Almanya'yı tercih etmesi de bu kesimde Almancanın da öğrenilmesini etkilemiştir.³¹⁷

Avrupa ve Avrupalı yaşam tarzı ilk etapta fayda sağlayacağı görüşüyle başlasa da eleştirel düşünce ve fikirleri de beraberinde getirmiştir. Konuyla ilgili Osmanlı tamamen batıcı mı olmuştu, Tanzimat'ın adamları olan aydın kesiminin düşünce dünyası doğudan bağımsız mıydı gibi sorgulama süreçlerine zemin hazırlamıştır. Geleceğe sanat, müzik ve edebiyat ile yön verirken kendi kültürümüzdeki değerleri de ihmal etmemeye özen gösterilmiştir. İbn-i Haldun'un mukaddimesinin tercüme edilmesi bu duruma örnek gösterilebilir. Aynı şekilde Batı'dan müzik, mürebbiye kültürünü alırken; Doğu'dan ise dini eğitim veren bir hocanın tedrisatında ders görmesi sağlanıyordu. Bu iki kutbu birleştirmek gibi görülse de uzun süren bir düşünce olamamıştır. Düşünceler, fikirler, tartışmalar, Osmanlılık, Milliyetçilik, Avrupalılaştırma ve din üzerine yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla toplumda başlayan değişimin sınırını kestirmek imkansızlaşmıştır.³¹⁸ Modern toplumlarda ise yaşam tarzı siyaset dışındaki sosyal hayatı kapsayan birçok kurum ve kuruluşu içinde barınmasıyla dinin siyaset üzerindeki otoritesini kaldırmıştır. Din sadece sosyal hayatı ilgilendiren eğitim sektörü, sağlık sektörü gibi alanlarda etkindir.³¹⁹

Ayaşlı'nın yaşadığı dönem, Osmanlı'da dinin bir kültür olarak varlığından bahsedilmekle birlikte dinî ritüellerin yeterince uygulanmadığı dikkat çekmektedir. Din, toplumsal hayatın her alanına nüfuz etmekte ancak insanların pratikte abdest almayı, namaz kılmayı ve tesbih

³¹⁴ Ortaylı, *Osmanlı Düşünce Dünyası*, 110-116.

³¹⁵ Güzel, *Bir Dönüşümün Serencamı*, 352.

³¹⁶ Ortaylı, *Osmanlı Düşünce Dünyası*, 118-120.

³¹⁷ Cenk Reyhan, "Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)", *Belleten Dergisi* 69/254 (20 Nisan 2005), 226-231.

³¹⁸ Ortaylı, *Osmanlı Düşünce Dünyası*, 120-121.

³¹⁹ Aydın, *Sistematik Din Sosyolojisi*, 271.

çekmeyi bilme noktasındaki eksikliklerini de gözler önüne sermektedir. Özellikle Tanzimat'la başlayan ve üç nesil bu şekilde devam eden, yabancı mürebbiyenin evin içine girmesi, Osmanlı'nın kendi içerisinde dini yaşama ve uygulama konusunda öğreneceği bir modelin olmaması durumunu Ayaşlı, şu şekilde açıklamıştır: "İşte bu gece ve bu suretle, Pertev Bey'in büyük kızı, ancak 19 yaşına geldiği vakit Arap Bacı'dan İhlas Suresi'ni öğrenebildi. Selmin tespihi aldı, odasına indi ve bütün gece, gün ağarana kadar istiğfar çekti."³²⁰ Romanının sonraki bölümlerinde Selmin ile başlayan bu dinin gerekliliklerini yerine getirme hususu; Tanzimat döneminin yetişen ilk nesli olan, Pertev Bey'in eşi "Azize Hanım" ve ortanca kızı "Berrin'de" de birtakım meselelerden sonra anlaşılacaktır.³²¹ Hatta Cumhuriyet döneminin gençlik neslini oluşturan, küçük kızı "Nermin" ile onun kızları "Selmin" ve "Tülay'ın" da bu geleneği devam ettirdiği tabiri caizse dinî hayat hakkında hiçbir şey bilemeden büyüdüklerinden, yaşadıkları sosyal problemlerin akabinde onlarda dinî yaşam tarzı ile buluşurlar.³²² Ayaşlı, "Vaniköyü'nde Fazıl Paşa" romanında da "Ali Fethi" ve "Nevnihal" karakterlerinin ilk başta dinden kopuk bir hayat sürmeleri ve başlarına gelen sıkıntılardan sonra namaz kılmasını da aynı sürecin sonucunda hidayete ermeleri olarak yorumlamamıştır.³²³

Ayaşlı'ya göre dinî imgelerdeki kutsiyetin Tanzimat'tan önce ve sonraki dönemlerde farklılaştığı görülmektedir. Osmanlı'da camiler evlere göre daha büyük ve heybetli bir görünümündedir, evler ise caminin yanında neredeyse görünmemektedir. Bu durum ibadethaneye verilen önemin en büyük göstergesi olarak kabul edilebilir. Devletin dini yaşattığını gösterme şekli camilerine verdiği kıymettir. Aynı zamanda din toplumlarda var olan aidiyet kültürünün temelini oluşturur. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'la beraber modernleşme çabası nesilden nesle bir aktarım sürecini inşa ederken, kişilerin pek çok alanda kendi kültürel aidiyetlerinden bîhaber yaşamalarına neden olmaktadır. 18. yüzyıla kadar yapılan yeniliklerde İslam'ın etkisinin devam ettiği ve dolayısıyla kişilerin inançlarıyla bağlantılı bir yaşam tarzı benimsediği görülmektedir. Osmanlı'da Tanzimat devrine kadar camilerin ihtişamlı olması ve yapılan evlerin camilerin her zaman gölgesinde kalması da aynı inanın ürünüdür. Bu bilinçli inanın temelinde ise İslam dininde camiye ve kutsala verilen değer yorumu kabul görürken, devletin ve tebaanın mimari alanda İslam dininin geleneğini ön planda tuttuğunu ve Avrupa'dan etkilenmediğinin bir göstergesi olarak da yorumlanabilir.³²⁴

İstanbul şehrinin fethiyle birlikte, fethin beraberinde getirdiği yıkımdan sonra; şehirde yeniden hızla bir imar faaliyetine girişilmiştir. Bizans İmparatorluğu döneminden, Sultan II. Mehmed Han'ın yeni fethettiği, artık İslam beldesi olan İstanbul'a devreden Dikilitaşlar, Milyon Taşları, Yılanlı Sütunlar, Konstantin Forumları, Bovis Forumları, Mese Caddeleri yerini Fatih

³²⁰ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 50.

³²¹ Detaylı bilgi için bk. Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 174.

³²² Ayaşlı, *Pertev Bey'in Torunları*, 143-173. Konu hakkında bk.

³²³ Ayaşlı, *Vaniköyü'nde Fazıl Paşa Yalısı*, 142.

³²⁴ Güzel, *Bir Dönüşümün Serencamı*, 44.

Camii, Beyazıd Han Camii, Sultan Süleyman Han Camii (Süleymaniye Camii), Sultan Ahmed Han Camii (çinilerinden ötürü Mavi Cami olarak da adlandırılmıştır), Valide Safiye Sultan Camii (Yeni Camii), Üsküdar Mihrimah Sultan Camii, Üsküdar Valide-i Atik Camii ve Şemsi Paşa Camii (Üsküdar Kuşkonmaz Camii) gibi Türk İslam mimarisinin en nadide eserlerine bırakmıştır.³²⁵ Bu eserler sadece bir cami değil, büyük bir kampüs içinde; hamam, aşevi, kütüphane, şifahane, dükkanlar, yüksek öğrenim gören öğrenciler için sınıflar ve konaklama alanlarından oluşan, kutlu fethin yeni şehrinin yeni yaşam alanlarıdır. İstanbul şehri yapılan bu camilerin çevresinde yeniden can bulmuş, şehrin yeni mimari ve Türk İslam sosyal hayatı buralardan dış dünya ile irtibat kurmuştur.³²⁶ İstanbul'un çekirdeğini artık camileri oluşturmuş, mimari ve sosyal yaşam camiden dışarıya açılma imkânı bulmuştur.³²⁷ Halk mimarisi ise yani İstanbul'un yeni sahipleri Müslüman Türklerin inşa ettirdiği konutlar ise camiler kadar ihtişamlı olmamış, Tanzimat'a kadar her daim önceliğin camiler olduğu söylenebilir.³²⁸ Tanzimat'la başlayan pek çok alandaki modernleşme sürecinde de toplumdaki fertlerin dinî hayatla olan bağında dinin özelleşmesi söz konusudur. Geleneksel dönemden modern döneme geçişte bireyin bir gruba dâhil olma ya da bir yere ait hissetme noktasında değişiklikler yaşadığı görülmektedir. Modernleşme bireye getirdiği bu yeni hâli yine bireyin kendi tecrübeleriyle yeniden kurmasını istemektedir.³²⁹

Ayaşlı'ya göre Osmanlı'da örtünmede kültürel bir değerdir. Kişilerin kılık kıyafetlerinde dönemsel farklılıklar gözlemlenmektedir. Ayaşlı, dinî hayatı yaşatan sembollerden biri olan "türbanın kutsiyetini" Osmanlı toplumundaki değerini şu sözlerle ifade etmektedir:

"Osmanlı kültürünü bilmeyen ve Osmanlı hanımefendisini tanımayanlar tülbentin Osmanlı hayatındaki mevkiini bilemez, tahmin edemezler. Tülbent başlı başına bir kuvvet, vazgeçilmez bir ihtiyaçtı. Evvela tülbentin iyisi nerede satılır bunu bilmek lazımdı. Muhittin Efendi'de ve Şişman'da, Tam değirmi kestirmek gerekirdi. Yıkamasını, ütölemesini de bilmek ve buna itina etmek lazımdı. Tülbent bohçası, o da çok mühimdi. İçinde lavanta çiçeği torbası eksik olmazdı. Velhasıl tülbent Sultan Efendi'den Hanımefendi'ye kadar, Kalfa Hanım'dan yeni gelen acemi cariyeeye kadar herkese lazım olan bir nesne, Padişah ve vezir kavuğuyla, şeyhülislam sarığından köy imamı sarığına kadar elzemdi. Çocuk büyütürken tülbent, ihtiyarlıkta tülbent, tülbent, tülbent, tülbent... Bunu ecnebiler de iyi hissetmişler ve farkına varmışlar ki, 17. veya 18. asırda İstanbul'dan Hollanda'ya götürülen lalelere tam bir Türk ismi verebilmek için tülbentten muharref Tulip isminden başkasını seçmemmişler ve laleye tulip ismini takmışlardır."³³⁰

İlk dönemlerde çarşaf-tülbent ile başlayan dönem, daha sonraları yerini açık renkli pardösü ve türbana bırakmıştır. Bu durum Osmanlı'nın son dönemlerine rastlamaktadır. Özellikle Rusların

³²⁵ Ahmet Ümit, *İstanbul Hatırası* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021), 343-344.

³²⁶ Ümit, *İstanbul Hatırası*, 501-504.

³²⁷ Ümit, *İstanbul Hatırası*, 426-428.

³²⁸ Ümit, *İstanbul Hatırası*, 545-547.

³²⁹ Barış Çağırkan, "Çok Kültürlü Toplumlarda Değişen Aidiyet Algıları: Yeni Toplumlar, Yeni Aidiyetler", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12 (Şubat 2019), 569.

³³⁰ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 12-13.

giyim kuşamının etkisinden bahsedilebilir. Dolayısıyla Ayaşlı'nın yaşadığı dönem Osmanlı'da örtünme kültürünün süreklilik arz ettiği ancak bilinçli değil şekilci bir tavır sergilendiği söylenebilir. Örtünme konusunda kültürel aktarım sembolik olarak devam etse de bilinçli bir şekilde olmadığı görülmektedir. Cumhuriyet öncesi ilk dönemlere gelindiğinde örtünme palto ve başörtüsü olarak devam etmektedir. Cumhuriyet döneminde ise örtünme bir mesele olarak görülmeye başlanarak bu şekilde giyinen kişiler "mürteci" olarak tanımlanmıştır.³³¹

Yine Ayaşlı'ya göre dinî yaşam söz konusu olduğunda; Osmanlı Devleti ahlaki kurallarla bezenmiş bir yönetim anlayışına sahiptir denebilir. Bu kurallar en başta devletin ileri gelenleri tarafından uygulanır ki buldukları konumu unutmamaları elzemdir. Çünkü Osmanlı'da padişah önce kuldur. Osmanlı'nın kuruluş dönemi padişahlarından, Yıldırım Bayezid'in de kendi zamanında kulluğunu unutmamak adına, Bursa'daki caminin en üst katına çilehane yaptırması, bu duruma örnek gösterilebilir.³³²

Ayaşlı'nın eserlerinde tekkelere yer vermesi konumuzun anlaşılabilirliği bakımından Osmanlı döneminde tarikatların oluşumu hakkında bilgilendirmeyi gerekli kılmaktadır. Dinî hayatı yönlendiren bir kurum olan tarikatlar Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükselme devrinde "Sünnîlik" ve "Sufîliğin" çatışma ve uzlaşma süreçleri ile ele alınmaktadır. Bu iki tasavvufî kavram birbirinden çok keskin çizgilerle ayrılmaz ancak çok yakın olduğu da söylenemez. Bu yapılar sosyal ve kültürel hayatı, bireyler arasındaki birlik, beraberlik ve dayanışmayı arttırıcı niteliktedir. Fakat aynı zamanda düşünce aleminde yeni bir oluşum olarak kabul görmemektedir. Tarikatların varlığı Moğolların işgalinden sonra toplum içerisinde etkin bir yapı olarak kendini gösterirken 13. yüzyıldan sonra Ahi teşkilatları ile birlikte bu tasavvufî kurumların bir tampon görevi gördüğü ve halkın her kesimine hitap ettiği söylenebilir. Osmanlı padişahlarından Orhan Bey döneminde imar ve iskân olarak görülen tekke ve zaviyeler sonraki dönemlerde de padişahların manevî anlamda destekçisi olmuştur. Sünnîlik ve Sufîlik arasındaki çekişmede Sufîlik şehirde yaşanırken Anadolu'da Sünnîliğin etkisi görülür. Sünnîlik eski Türk din inanışındaki Şamanizm'le benzerlik göstermektedir. Sonraki süreçlere bakıldığında tarikatların sadece dinî hayatta değil siyasi hayatta da etkinliği söz konusudur. II. Bayezid dönemi ile birlikte Osmanlı'da tarikatların altın yılını yaşadığı fakat bunun çok uzun sürmeyip devletin kendini güvence altına almak için önlemler aldığı gözlemlenmiştir. Yükselme dönemi biterken bu yapıların İstanbul'da yoğunlaştığı dolayısıyla da saraya yakın bir mesafede olduğu anlaşılmaktadır. Geldiğimiz noktada denilebilir ki sınıfsal bir ayrım olmamakla birlikte Osmanlı Devleti'nde sistem dörtlü saç ayağı üzerinde kurulmuştur. Bunlar; eğitim, tarım, askeriye ve siyasettir. Ticaretle oluşan boşluk ise Gayrimüslim halk ile sağlanmıştır. Dinî bir yapılanma olan tarikatlar ise bu alanlar arasında bir köprü görevi görmektedir.³³³ Duraklama ve gerileme dönemine geldiğinde ise medrese ve tekke arasında

³³¹ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 121.

³³² Ayaşlı, *Dersaadet*, 31.

³³³ Günay -Ecer, *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, 178-196.

ayrılıkların başladığı, bu ayrılıkların topluma yansıdığı ve kişilerin birbirine tahammüllerinin azaldığı görülmektedir. Aynı dönemlerde Celâli isyanları da ekonominin bozulmasını tetikleyerek iltizam sistemini getirmiştir. Bu durum sadece iktisadi alanı etkilemeyip din ve eğitim alanında da olumsuzluklar mevzuu bahistir. Yıkılış dönemiyle beraber Osmanlı'daki ananelerine bağlı toplum ve otoriter yapı önce askeri alandan başlanarak tüm alanlara yansıyacak şekilde reform hareketlerine girilmiştir. Bu süreçte tekkelerde evlâdiyelik kültürü de oluşmaya başlamıştır. II. Mahmud dönemine gelindiğinde Bektaşiliğin etkisiyle Yeniçerilerin isyan etmesi üzerine Meşihat merkezi kurulmuş, yine aynı dönemlerde Evkaf-ı Hümayûn yeni kurulan bir bakanlığa bağlanmıştır. Tanzimat'ta medrese ve tekke kurumları arasında uzlaşma sağlanamamasından dolayı II. Mahmud bu iki yapıyı Meclis-i Meşayih adlı kuruma bağlanmış, kırsal bölgelerde ise aynı görevi Encümen-i Meşayih üstlenmiştir. Son düzenlemelerle tekkeler devlet yönetiminin bir parçası olmakta fakat eski itibarlarını da bulamamaktadır. 19. yüzyılda tarikatların devlete karşı olan Genç Osmanlılar gibi oluşumlara destek verdiği görülmektedir. II. Abdülhamid dönemi ile birlikte tarikatlara karşı tekrar bir yakınlaşma başlamış, İttihat ve Terakki ise tekkeleri kendileri için işlevsel bir hale getirmiştir. Tarikatlarda kendi varlıklarını sürdürebilmek için otoriteye tepkili olanlarla birlikte iş birliği yapmıştır. Dönemin aydınlarının görüşü ise tekke ve zaviyelerin tasfiye edilmesi yönündedir. Tekke ve zaviyeler Osmanlı'yı eski gücüne kavuşturamamış, yıkılışını engelleyememiştir.³³⁴ Cumhuriyet döneminde resmi olarak kaldırılrsa da cemaatçilik adı altında farklı bir vizyonla devam ettiği söylenebilir. İnkılaplara karşı direnişin olduğu ve varlıklarını camilerle sürdürdükleri görülmektedir. Cami üzerinden bir kurumsallaşma söz konusudur. Özel evlerde yapılan sohbetlerle tarikat kültürü devam etmiştir. Orada verilen eğitimler ve şeyhlerin neşrettiği kitaplarda tarikatların devamlılığına olumlu etki etmiştir. Çok partili hayata geçişle birlikte dine karşı gösterilen ılımlılık tarikatlara da yansımıştır. Bu dönem için tarikatların Osmanlı'daki altın dönemi tekrar hissettiği söylenebilir. Ayrıca genel olarak cemaatle tarikatın benzer yanları olsa da ayrıldığı noktalarda mevcuttur.³³⁵

Din ve toplumu bir arada tutan unsurlar her dönem olmuştur. Geleneksel toplumlarda karizmatik lider dinin işlevselliğini belirlerken, modern dönemde rasyonalite belirleyici konumdadır.³³⁶ Cumhuriyet öncesi dönemde "devleti halka rağmen değiştirmek isteyen" bir aydın tipinden bahsetmek mümkünken, Cumhuriyetin ilan edilmesi ve yeni Türkiye'nin kurulmasıyla "halk için halkın değişimini" önceleyen bir aydın profili karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla denebilir ki ne tam bir Batılı düşünce insanı ne de tamamen siyasi bir karakterdir. Her iki unsuru da kendi bünyesinde taşıyan bir "entelektüel bürokrat kimlik" kastedilmektedir.³³⁷ Ayaşlı'nın eserlerinde Osmanlı'nın kuruluş ve yükseliş dönemlerinde padişah, tasavvuf liderleri etkin iken yıkılış ve gerileme dönemlerinde Ziya Paşa ve Namık

³³⁴ Günay -Ecer, *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, 197-217.

³³⁵ Günay -Ecer, *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, 236-247.

³³⁶ Din ve Modernlik (*Toplumbilim Yazıları I*), 144.

³³⁷ Güzel, *Bir Dönüşümün Serencamı*, 354.

Kemal gibi isimler din kurumu üzerinde faal rol almış, Cumhuriyete gelindiğinde ise Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü'nün din üzerindeki tahakkümleri görülür. Ayaşlı'ya göre ise yeni rejim ile birlikte Batılılaşmanın da etkisiyle din ve devlet işlerinin birbirinden ayrıldığı, dinin devlet işlerinde söz sahibi olmadığı görülmektedir. Devletin çöküş döneminde bir süre idare eden Ahi teşkilatlarının vs. yeni rejim ile birlikte yapılan tüm dinî faaliyetlerinin yasaklandığı görülmektedir. Ayaşlı, laikliğin topluma yansıyan yönünü karanlık dönemler olarak adlandırmış, toplumsal yapılarda dinin yaşanabilirliğinin zorlaştığını ve yaptırımlarının ağır olduğunu, dönemin iktidarının tekke ve türbelere olan zorbalığından ötürü ileriye giden bir toplum özelliğini temsil etmediği görüşünü benimsemiştir.³³⁸

2.3.1. Din ve aile

Kehrer'e göre din ve aile tarih kadar eskidir ve gelecekte de yan yana olacaktır. Bir insanın doğmasıyla ancak bir toplum meydana gelebilir. İki birbiri her dönemde etkiler ve birbirinden etkilenir bu kaçınılmaz bir durumdur. Bu iki unsur arasındaki bağın hiçbir zaman kopması mümkün değildir.³³⁹ Sosyal yapılar içinde çok eski dönemlerde yakınlaşan din ve aile kurumunun öne çıkması da akrabalık ilişkilerinin etkisi olarak açıklanabilir.³⁴⁰ Aile kavramı kendiliğinden oluşum gösteren sosyal bir yapı ve işlevsel manada dinden görece olarak ayrılmaktadır. Denilebilir ki aile kurumu din ile bağlantılı olsa da dinden doğmamıştır. Ancak tarih boyunca aile ve din birbiri ile etkileşim içerisinde olmaktan geri duramamıştır. İkisinin arasındaki bu dinamik ilişki birbirlerini sürekli olarak değiştirip, dönüştürmeye birbirlerinin dönüşüm süreçlerinden etkilenmeye sürükler. Bundan dolayıdır ki dinî pratiklerin ilk olarak yapıldığı, dinî değerlerin verildiği ve dindarlığın ilk tanımladığı yerde aile olarak ifade edilebilir. Aynı şekilde aile kavramında da doğumdan ölüme kadar dinî pek çok sembol ve uygulama olduğu görülmektedir.³⁴¹

İnsanoğlu ilk insan Hz. Adem'den beridir bir gruba mensubiyet, bir kimlik inşası içerisinde. Cumhuriyet öncesi dönemlerde kişilerin babalarının isimleriyle anıldığı ve bu şekilde hangi aileden geldiği anlaşılmaktadır. Ayaşlı'ya göre evlilik müessesinde Osmanlı'nın ilk dönemlerinde evlilikler sultanlar ile Anadolu beyleri arasında gerçekleşmiş ve neredeyse yabancı evliliği görülmemiştir.³⁴² Evliliğin sultan ve beyler arasında yapılması Osmanlı'da devletin devamı, müebbeti için önemlidir. Ayrıca bu evlilikler dinî mahiyette taşımaktadır. Dinin devamı da bu evliliklerin kiminle olduğuyla yakından ilgilidir. Sonraki dönemlerde bu

³³⁸ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 145.

³³⁹ Günter Kehrer vd., *Din Sosyolojisi*, çev. M. Emin Köktaş vd. (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), 91-93.

³⁴⁰ *Din ve Modernlik (Toplumbilim Yazıları I)*, 136.

³⁴¹ Aydın, *Sistemik Din Sosyolojisi*, 189. Burada bahsedilen toplum tipi daha çok geleneksel toplumu anlatmaktadır, modern toplumlarda birlik ve beraberlik duygusu en asgaride yaşandığından dinî hayatta da kopukluklar söz konusudur.

³⁴² Ayaşlı, *Dersaadet*, 55. "Ayaşlı'da konunun devamında bu geleneğin uzun sürmediğini dile getirmiştir."

geleneğin devam etmediği söyleyen Ayaşlı, ifadelerini, “Dersaadet” kitabındaki şu bölümle izah etmiştir:

“Bu genç İttihatçıların, sultanlarla veya Mısırlı prenslerle evlenmek isteyişlerine ben “Napoleon’un kompleksi” diyorum. Devamında ise; “Ben meşru imparator değilim, hiç olmaz ise evlatlarım, oğlum, anadan meşru bir aileden olsun” istiyordu.”³⁴³

Ayaşlı’ya göre Cumhuriyetle birlikte “Soyadı Kanunu” kişilere çeşitli ayrıcalıklar tanımaktadır. Özellikle Osmanlı’da pek çok köklü ailenin adının silinmeyip, nesiller boyu devam etmesi, bu yasanın uygulanmasıyla sağlanmıştır. Ayaşlı, Soyadı Kanunu’nun özellikle aristokrat kesim için önemini şu sözlerle dile getirmektedir:

“Bir ara soyadı kanunu da çıktı, pek lazım olan bir kanundu bu. Zira soyadı olmayışından, altı yüz sene ve daha evveline giden köklü, faziletli, devlete, millete hizmet etmiş ve cidden asil aileler yok olmuş, nesilleri kayboluvermişti.”³⁴⁴

Osmanlı Devleti’nin çöküşü ile birlikte Batılılaşmanın etkisi olarak kadın erkek ilişkilerinde de farklılıklar gözlenir. Osmanlı döneminde haremlık selamlık olarak ifade edilen kadınların erkekleri bir kafes ya da panjurun arkasından görme durumunu Ayaşlı; “Yaşasın harem...” ifadesiyle hoşnut bir şekilde dile getirir.³⁴⁵ Bu yaklaşım Osmanlı toplumunun terbiyesini yansıtan kadınların bir pervaz arkasından erkekleri görebilmesi fakat erkeklere kadınların mahrem olması kültürüdür. Güzel’e göre ise sonraki süreçlerde kadının toplumsal hayata dâhil olması ile bu manevi bir geleneğin Batılılaşmanın etkisiyle kaybolduğu görülür. Toplumların, milletlerin temelini oluşturan aile kurumu kadını mahrem olarak görmektedir. Kadın aile içindeki dinî ve ahlaki değerleri koruyamazsa; bu duruma mukabil, yeni yetişen nesiller yeni düzene uyum sağlamakta zorluk yaşamayacak, var olan düzene ayak uyduracaktır.³⁴⁶

Sanayi toplumuna geçişte dinin bireyin tecrübesine dayanması ile din ve ailenin sosyal yapılar içerisinde birbirine daha yakın olduğu söylenebilir. Öyle ki din ailede geleneksel manada yaşatılmıştır. Modern dünyada ise dinin tekelleşmesi yerine dinî çoğulculuk konuşulabilir. Burada dinin öznel bir olgu olması ve bireyce seçilebilir olması önemlidir.³⁴⁷ Ayaşlı’nın eserlerindeki karakterlerinde de aile ve dinin aynı zamanlarda yapılandırıldığı ve birbirilerine bağlı oldukları gözlemlenir. Çiftçi’de de kişiler ailelerinden koptuysa dini bağlarından da bir kopuş yaşaması muhtemeldir. Çoğunlukla dönüşün aileye olması ise dinin tekrar yaşanmaya başladığının işareti kabul edilir.³⁴⁸

Osmanlı’nın ekonomi alanında sanayi toplumuna geçişi kadının iş hayatında istihdam edilmesine ve aile kurumunda eşler arasındaki rollerin değişmesine etki etmiştir. Tüketim

³⁴³ Ayaşlı, *Dersaadet*, 255.

³⁴⁴ Ayaşlı, *Pertev Bey’in İki Kızı*, 16-17.

³⁴⁵ Ayaşlı, *Pertev Bey’in Üç Kızı*, 77.

³⁴⁶ Güzel, *Bir Dönüşümün Serencamı*, 222-224.

³⁴⁷ *Din ve Modernlik (Toplumbilim Yazıları I)*, 167-168.

³⁴⁸ *Din ve Modernlik (Toplumbilim Yazıları I)*, 89.

toplumunda artık kadının alanı ev ile sınırlı değildir.³⁴⁹ Ayaşlı, Birinci Dünya Savaşında erkek nüfusunda ciddi kayıplara uğrayan Osmanlı Devleti'nin savaş sonrası eski gücünün olmamasını kadınların iş hayatına girmesine zemin hazırladığı görüşündedir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemi öncesinde kadının çalışma hayatında çok fazla etkin olduğu söylenemez. Fakat savaş sonrası süreçte kadınların ekonomik alanda sorumluluk aldığı gözlemlenir. Ayaşlı bu konuya "Pertev Bey'in Üç Kızı" romanında değinir. Osmanlı'nın yıkılış döneminde Pertev Bey'in savaştan gazi olarak dönmesiyle çalışma hayatına giren iki kızını örnek verir. Büyük kız Selmin kazandığı parayı direkt babasına verirken, ortanca kız Berrin parayı babasına vermez ve babasının emekli aylığını maaşına ekleyerek evin geçimini üstlenir. Ayaşlı bu genç iki kız üzerinden kadının çalışma hayatına girmesini iki şekilde yorumlar. Selmin'i Osmanlı toplum düzenini devam ettiren olarak görürken, Berrin'i Osmanlı'nın savaş sonrası değişen nesli olarak tanımlamıştır.³⁵⁰ Başka bir romanında da aynı dönemlerdeki benzer bir sorunu Cemile karakteri üzerinden; Cemile'nin çalışma hayatına girmek isteyişinin yaşadığı dönemde yeni baş gösteren ve olumlu bakılmayan bir durum olduğuna dikkat çekerek açıklamaktadır.³⁵¹ Dolayısıyla Batılılaşmanın aile içi kadın-erkek rollerinde de etkisi fark edilir boyuttur. Kadın sadece çocuk bakımını üstlenmekle görevli veyahut evin içindeki işlerden sorumlu değil çalışma hayatında da varlığını göstermektedir. Ancak kadının toplumsal alandaki bu değişimi geçmişten gelen muhafazakâr tutumun izin verdiği ölçüde gerçekleştirmiştir. Yeni dönemle birlikte kadının iş hayatında olması, kadının kılık-kıyafetinin konuşulması, bu sorunların odak noktasının din olarak görülmesi ve dine bağlanması toplumda muhafazakâr kesimin aile ilgili endişelenmesine sebep olmuştur. Kadın sosyal açıdan bazı alanlarda aktif bir deneyim kazanırken, birçok alandaki kısıtlamanın da devam ettiği söylenebilir.³⁵² Modernitede din bireyin kendi edinişi olarak tanımlandığından, günümüzde din modern bir ailede hayatın içinde çok az bir yere sahiptir.³⁵³ Ayaşlı, "Pertev Bey'in Torunları" romanında Nermin ve Muammer Ergüç çiftinin "Aydın" ve "Tülay" isimli çocuklarının aileleri ile yaşamayı tercih etmeyip, başka hayatlar sürdüğünü ifade etmektedir. Nermin'in büyük oğlu Baskın'ın atasını beğenmeyip yurtdışına gitmesini bu nedene bağlamıştır.³⁵⁴

Ayaşlı, pek çok alanda etkin, özellikle dil ve sanatsal faaliyetler açısından çok donanımlı yetişmiştir. Ancak tüm bunlarla yetişmesine rağmen küçük yaşlarda babasından öğrendiği dinî öğretileri de her daim yanında götürmüş, bu konudaki hassasiyetini diri tutmuştur. Buradan hareketle dinin her anlamda ailede öğrenildiğini savunur ve bu konuda aileleri

³⁴⁹ Ali Bayer, "Değişen Toplumsal Yapıda Aile", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (Şubat 2013), 125.

³⁵⁰ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 89.

³⁵¹ Ayaşlı, *Vaniköy'nde Fazıl Paşa Yalısı*, 18-21.

³⁵² Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 391-392.

³⁵³ Bünyamin Solmaz -İhsan Çapcıoğlu (ed.), *Din Sosyolojisi (Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar I)* (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2006), 151.

³⁵⁴ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Torunları*, 9-11.

eleştiren bir tavır içerisindedir. “Pertev Bey ‘in Üç Kızı” romanında Pertev Bey’in çocuklarının üçünün de yabancılar tarafından büyütülmesine değinerek; dinî yaşantının öğretilmesinde ailenin sorumluluk alması gerektiğini sık sık dile getirir:

“Azize Hanımefendi’nin Çerkez dadısı Bezmiyar Kalfa itiraz eder, isyan eder, söylenirdi. Fakat kim dinler! Arada bir Azize Hanım’ı yalnız bulunca odasına girer ve gayet ciddi ve vahim durumu haber verirdi Çerkez şivesiyle:

“Ayol, çocuklar artık büyüdüler. Selmin Hanım büyüdü. Berrin Hanım’ da büyüyor, vallahi bunlar ne abdest almasını, ne gusletmesini, hatta ne de namaz kılmasını biliyorlar!” derdi.

Azize Hanımefendi kakkahayı atar:

“Aman dadıcığım merak etme, zamanı gelince öğrenirler” cevabını verirdi.”³⁵⁵

Ayaşlı’nın romanlarında özellikle Tanzimat sonrası nesillerde fazlaca görebileceğimiz ergenlik çağına girmiş gençlerin gusül abdestini bilmemesi anne babanın ayıbı olarak görülmektedir. Ayaşlı yukarıdaki ifadesinde evlilik çağına gelmiş kızlar için hayıflansa da esasen Azize Hanım da bu konuda kızlarından farksız yetişmiştir. Yine Ayaşlı’ya göre çocukların en önemli dönemleri din ve diyanetten uzak toplumsal değerlerden bîhaber geçmiştir. Ayaşlı, dil ve sanatsal alanda üst düzey yetişen gençlerin, dinî manada yabancı mürebbiyelerle geçmesini içler acısı bir durum olarak yorumlarken yabancı mürebbiyelerin kendi dinî öğretilerini çocuklara aşılmasını ve ailelerin bu konudaki umursamazlığını da eleştirir. Dolayısıyla Ayaşlı, dinî eğitim ve ahlak konusunda sorumluluğu aileye yüklemektedir:

“Berrin: Anne! Dedi, “Biliyor musunuz? Matmazel Durand gideli, ben hiç dua etmiyorum. Onunla beraber dua ederdim, onun inandıklarına ben de inanır, onun sevdiğini ben de severdim. Anne, Matmazel Durand kalsa idi, ben Katolik olacaktım, rahibe olacaktım. Kararımı vermiştim, sonra harp patladı, o gitti, ben yalnız kaldım. Olmadı, olmadı işte...”³⁵⁶

Toplumun din konusunda bu kadar hassas yaşaması ile yetişen çocuklar, gençler arasında bir tezatlık bulunmaktadır. Görünüş olarak var ama yaşayış olarak, ritüel olarak uygulanan din konusunda bilgi sahibi değildirler. Din neyi emreder ve neyi yasaklar? Sadece ibadet konusunda değil, muamelat dediğimiz sosyal ilişkiler konusunda da uygulanan pek çok ahlaki norm kültürel değer olarak kabul edilmektedir. Yapılan araştırmalar bireyin dini tecrübe ediniminde birinci derecede annenin ve anneden sonra en yakın babanın etkin rolü olduğundan bahsetmektedir. Ebeveynlerin dindarlığı ile çocuğun dindarlığı arasında doğrusal bir ilişki vardır. Ancak burada çocuğun dünyaya geldiği andan itibaren oluşturmaya başladığı aile kültüründeki anne-baba kişiliklerinin sadece din konusunda değil her konuda çocuğa sevildiğini ve güven ortamında hissetmesi gerektiği aşılmalıdır. Ayrıca ailenin din alanındaki farkındalığı da hakiki manada din öğrenimi için önemli bir yere sahiptir. Sorgulama sürecinde bireye mantıklı olumlamalar yapabilmesi de gerekmektedir. Dinin şekilden bağımsız samimi olarak yaşanması konusunda örneklik etme öğütlemeyen daha etkili bir yöntemdir. Bu durum

³⁵⁵ Ayaşlı, *Pertev Bey’in Üç Kızı*, 11.

³⁵⁶ Ayaşlı, *Pertev Bey’in Üç Kızı*, 173.

ibadetin kişiye kazandırdığı manevi huzuru karşı tarafa da aksettirmesinde dolaylı olarak destek sağlamaktadır. İbadetin yaşanabilirliğini artırmada maaile toplu ibadet ortamları oluşturularak, odağını ise din ile bireyin odak noktası olarak belirlenmesi etkili bir metot olabilir.³⁵⁷ Bu bağlamda Ayaşlı'nın eserlerinde de dinî hayat kadınlar üzerinden yorumlanmıştır. Özellikler romanlarında kız çocuklarının din eğitimi hususunda anneden öğrenemeyip evdeki bakıcıdan öğrendiğini de dinin her daim doldurulması gereken bir boşluk olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca evin hizmeti gören kesiminde halk dindarlığı yaşaması dinin geleneksel bir biçimde toplumda hissedildiğinin örneğidir.

Ayaşlı, İslam'ın yaşanmasında bir üs olan Osmanlı toplumunda fertlerin dini yaşayamamalarındaki temel problemin gerileme devrindeki politikaların, gelecek nesilleri dejenere ederek hakiki manada tecrübe edilmek istenen dine ket vurması olarak açıklamaktadır.³⁵⁸ Dolayısıyla Ayaşlı'ya göre dinin ön gördüğü şekilde yapılması istenen evlilik kurumunun da gençlerde yanlış bir din anlayışıyla gerçekleştiğini söylemek mümkündür:

“Üç kızını da yabancı kadınlar büyümemiş miydi? Hatta çocukları Türkçeden evvel yabancı lisanı konuşmuyorlar mıydı? Çocuklarının yattıkları odada Kur'an mı vardı? Hayır, yalnız Matmazel Durand'ın Meryem Ana ve Hazreti İsa tasvirleri ve istavrozu vardı. Matmazel Durand kalsaydı Selmin değil, fakat Berrin'in Katolik olma ihtimali pek kuvvetliydi. Hâlâ Nermin'in yattığı odada Ortodokslara mahsus Meryem Ana kandili yanıyordu. Nermin'in ilk gördüğü ve fark ettiği ışık, bir Rum ikonası önünde yanan hafif, titrek bir zeytinyağı kandili idi. Bu çocukların, yaşadıkları ve teneffüs ettikleri odalarda, İslam değil, Katolik ve Ortodoks tesiri ve havası vardı. İşte İstanbul kibarlarının ecnebi mürebbiye, dadı ve ecnebi mekteplerde okuyan çocuklarının yetişme ve büyüme atmosferi... Bu, Allah'ın bu çocuklara, bu masum çocuklara bir imtihanı mıydı? Herhalde pek güç bir imtihan. Zira bu hava-yı esimide tam Müslüman kalabilmek ve tam Müslüman yetişebilmek pek, pek güç bir işti.”³⁵⁹

Yazar Ayaşlı, romanlarındaki karakterler üzerinden dönemin çocuklarının Müslümanlığa dair bir öğreti ile büyütülmeme meselesine atıf yapmaktadır. Özellikle İstanbul'un kalburüstü kesiminin mürebbiye merakının çocuklarına zarar verdiğini anlamamalarından yakınmaktadır. Osmanlı'nın kendi nesline verdiği en büyük zarar çocukların yetişme süreçlerinde kendi dinî ve kültürel değerlerinden uzak yetiştirilmesi olarak ifade edilebilir. Tanzimat döneminin bir neticesi olan bu yaşam tarzı devamındaki yetişen neslinde hem dinî hem de kültürel manada değerlerini bilmeyişi olarak yorumlanabilir.

2.3.2. Din ve toplum

³⁵⁷ İsmail Sağlam, “Anne- Baba Dindarlığının Çocuklar Üzerindeki Etkisi”, *Dindarlık OLGusu (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*, ed. Hayati Hökelekli (İSAM Konferans Salonu, Bursa: Kurav Yayınları, 2006), 168-180.

³⁵⁸ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Torunları*, 13.

³⁵⁹ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 46-47.

Din, insanlık tarihi kadar eski ve eskimeyen bir olgudur. Tarihin hangi dönemine gidilirse gidilsin mutlaka yaşanmış bir din tecrübesi görülür. Bireyin kültürel yaşam sürecinin sosyal hayatını şekillendirmesi din kurumundan bağımsız düşülemez ve hatta imkânsızdır. İlk çağlarda bile insanoğlu metafiziksel varlıklarla iletişim kurmuş ve ahirete dair birtakım düşünceler geliştirmiştir.³⁶⁰ İnsan fitratı gereği bir yaratıcıya inanma ihtiyacı ile doğar. Öncesinde dinini ve din anlayışını mensup olduğu ailesi belirler. Akıl ve iradenin devreye girmesiyle yaratıcısını tahkiki manada bulmuş olur. Gerçek anlamda tatminkâr olması da burada başlar. Ancak kişi ya da kişiler herhangi bir araştırma sürecine girmemişse Müslüman olsun ya da olmasın, kendi dinî ritüelleri konusunda bilgi sahibi olmamışsa asıl probleminde burada ortaya çıktığı söylenebilir.

Ayaşlı'ya göre de Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde güç ve hükümlanlığının da azalmasıyla bireylerin Batı ile başlayan sanatsal birtakım faaliyetleri çocuklarının din eğitimi almasındaki yoksunluk, dönemin gençlerini dinini bilme ve tanıma konusunda yetersiz kılmıştır. Müslüman olduğuna vâkıf ancak dinin içeriğinin doldurulmasında sıkıntı yaşamaktadır. Osmanlı'daki din anlayışı sembolik ve kültürel olarak dinî bir devlet olduğunun göstergesidir. Ancak çocuklarına yabancı dil eğitimi için para yağdıran aileler, bunun için eve yabancı mürebbiye tutan ebeveynler din eğitimi konusunda aynı hassasiyeti göstermemektedir. Yabancı okullarda eğitim görüp, Avrupai yaşam tarzını benimseyen bu gençler, değişen yeni rejimin etkisi ile kendi özlere uzak bir hayat yaşamakta ve neredeyse dinî hayat yaşamamaktadır. Dolayısıyla denebilir ki yeni rejim, sadece dini devletten ayırmamış, ülkenin sınırlarının dışına kadar taşımıştır.³⁶¹

Ayaşlı yaşanan bu durumu insanların tıpkı Arap harflerinden Latin harflerine geçildiği dönemde okuma-yazma konusunda yaşadıkları zorlukları, İslam dininin millileştirilmeye çalışırken özünden uzaklaşması hususunda da tecrübe ettikleri kanaatindedir. Osmanlı'daki devleti ayakta tutan dini olan ne varsa türbe, yadır, tekke vb. her şey kimsesiz kalmıştır. Anadolu insanı İstanbul- Ankara aristokrasisi kadar etkilenmese de ezanın Türkçe okunduğu bir döneme şahit olmuştur. Müslüman bir ülkede yaşayan ancak din hakkında hiçbir şey bilmeyen bu gençlerden bir kısmı Avrupai yaşam tarzında da kendini bulamayıp, yaşadıkları hayatın boş ve anlamsızlığından usanıp, Allah ve peygamber sevgisini ananelerine, köklerine dönerek bulmayı başarırken bir noktada kurtuluşa ererken, diğerinin tamamen bir kopuş yaşadığı söylenebilir.³⁶²

Aydın kesimin din anlayışının şekillendiği süreçte yani 17.yy'da dinin reformlara ayak uydurabileceği görüşünün yanı sıra dinin ilerleme ve gelişmenin önünde bir set olması görüşü de tartışılmaktadır. Dinin sorgulanabilir ve akılla anlaşılmasına bu muhtaç bir yapıda olması anlayışı da 20.yy'a gelindiğinde aydın camiasını dinin soyutlandığı seküler bir düşünceye

³⁶⁰ Freyer, *Din Sosyolojisi*, 31.

³⁶¹ Ayaşlı, *Pertev Bey'in İki Kızı*, 6.

³⁶² Ayaşlı, *Pertev Bey'in Torunları*, 173-181.

yönlendirmektedir. Cumhuriyet döneminde ise toplumsal alanda yapılan devrimler aydınların düşünce yapısını etkilemektedir. Batıcı düşünceyi destekleyen nitelikte eserler yazmaları din anlayışlarında da Batı'nın etkisinde olduklarını gösterir. Dolayısıyla aydın tipolojisinin fikirsel açıdan yabancıların düşüncelerinden beslendiğini söylemek mümkündür.³⁶³

Devletin eğitim politikasının da dine zarar verdiği söylenebilir. Bir neslin ve devamının dinden bağımsız yaşamasına ve dinden uzaklaşmasına sebep olmuştur. Eğitim ile başlayan misyonerlik faaliyetleri başka dinlerin aktif bir şekilde ülkedeki etkinliğini hızlandırmıştır. Daha sonraki dönemlerde yabancı okulların sayısında ciddi artış olması da aynı noktaya temas etmektedir. Hatta okullarla da sınırlı kalmayıp matbaa, hastane ve yetimhane gibi farklı kurumlara da sığırdığını söylemek mümkündür. Devletin hiçbir şekilde kontrol edemediği bu okullar ve eğitim sisteminde emperyalist bir düzenin devam ettiği, buralarda eğitim gören Türk Müslüman gençlerini yeniden bir kimlik arayışına soktuğu söylenebilir. Dünyevileşmenin temelleri de bu okullarda atılmıştır. Yazılı basın ve yayınlanan eserlerde batıcı düşünce tarzının yayılmasına hizmet etmiş, sadece yabancılar değil batıcı düşünce tarzını benimseyen aydınlarda gazete ve dergilerde bu yönde mesajlar vermişlerdir. Bu durumun en güzel örneği Reşat Nuri Güntekin'in yazmış olduğu *Çalılıkusu* isimli romanda verilmektedir. Tanzimat'la birlikte dinin etkisinin azalmış ve dine uygun yaşam tarzı anlayışı da neredeyse kalmamıştır.³⁶⁴ İmparatorluğun son döneminde yani İttihat ve Terakki iktidarında; özellikle İstanbul kadınlarının artık çarşaf giymek istememesi, çök-kaç usulünün tamamen kalkması, iş hayatında erkeklerle birlikte olunması, Birinci Cihan Harbinde Osmanlı Ordusunun savaştığı cephelerde, müttefikimiz Alman İmparatorluk ordusunun gönüllü hemşireleri gibi; hemşirelik, hasta bakıcılık görevi alarak yaralanan Türk askeriyle ilgilenmek, hem de vatan görevi yapmak istediklerini çeşitli dilekçelerle Damad-ı şehriyar-i, Başkomutan vekili Enver Paşa'ya iletmişlerdir.³⁶⁵

Tanzimat'la konuşulmaya başlanan hak, hukuk, adalet kavramları ile eğitimde eşitlik, kız çocuklarının eğitimine kadınların ise sosyal hayattaki konumuna dikkat çekilmiştir. Kızların ebe, rüştüye, sanayi, ticaret ve öğretmen okullarından mezun olup çalışma hayatındaki görünürlüğü artmıştır. Sosyal hayata intibak sürecinde kadınların giyim tarzlarında da değişimler gözlemlenmiştir. Zamanla siyah renkli çarşafın yerini, çok renkli çarşaf almış, bu renkli çarşaflarda bir süre sonra kullanılmak için tercih edilmemiştir. Osmanlı saray erkânı askeri ve siyasi alanda geride kaldığını kabullenmiştir. Dolayısıyla da bu yapılarda Batılılaşmayı istemiş ancak gerçekleşen diğer yapılardaki (din, hukuk, eğitim vb.) değişimlerin önünü alamamıştır.³⁶⁶

³⁶³ Güzel, *Bir Dönüşümün Serencamı*, 356-374.

³⁶⁴ Güzel, *Bir Dönüşümün Serencamı*, 62-71.

³⁶⁵ Turgut Özakman, *Diriliş Çanakkale 1915* (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2016), 145-150.

³⁶⁶ Güzel, *Bir Dönüşümün Serencamı*, 73-75.

Osmanlı sonrası yeni idarenin, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Paşa bu aydınlanma ve modernleşmenin dine bakışının bir tezahürüdür. Mustafa Kemal Paşa, vatani düşman işgalinden kurtarıldıktan sonra yeni devleti bu bakış açısıyla kurgulamış, halka örnek olabilmesi amacıyla evlilik hayatını da bu yaklaşımla gerçekleştirmiştir. Kendisini çok seven, saygıda kusur etmeyen ve milli mücadele yıllarında Zübeyde Hanım'a kendi annesiymiş gibi bakan ayrıca Ankara'da Çankaya Köşkünde yaşam başladıktan sonrada Zübeyde Hanım'la birlikte köşke gelerek, köşkün ve Paşa'nın idaresini severek üstlenen, klasik Osmanlı muhafazakârlığıyla aile terbiyesi alan ev kızı Fikriye Hanım'la izdivaç yapmamıştır. Fikriye'nin tam aksine yeni devlet ideolojisinin dinî hayata bakışının karşılığı olan; Avrupa'da kaliteli okullarda, iyi eğitim almış, İngilizce, Fransızca gibi yabancı dillere hâkim, İzmir'in işgalden kurtuluşundan sonra, Göztepe semtindeki köşkünde Mustafa Kemal Paşa'yı misafir ederken, Paşa'nın resmi yazışmalarını da yapabilecek kadar bilgili, Avrupa tarzı mutfak ve sofrada adabına hâkim, içki konusunda gurme sayılabilen, ileri düzeyde piyano çalan ve müziğe yeteneğiyle Avrupalı asilzâde kızlardan farkı bulunmayan Latife Hanım'ı tercih etmiştir.³⁶⁷

Din, tarih boyunca toplumu sürekli olarak, çeşitli şekillerde etkilemiş, değiştirmiş ve dönüştürmüştür. "Bu eksenlerden birisi dinin topyekûn toplumu veya alt toplumsal olgu ve oluşumları etkilemesidir. İkinci bir eksen ise din dışı oluşmuş mevcut yapıları etkilemesi veya bizzat din tarafından oluşturulmuş yapılardır."³⁶⁸ Ayaşlı'ya göre dinin eksenine giren, Türkiye'nin İslamcılık faaliyetleri II. Abdülhamid'le başlamış ve İslam Birliği hareketi ile devam etmiştir. İslamcılık ekolü modern dönemde de varlığını sürdürmesine rağmen yeni rejim ile siyasi süreçlerin etkisinde kalarak istediği seviyede kendini temsil edememiştir. Bu hareketin en bilenen temsilcisi İstiklâl Marşımızın şairi Mehmet Akif Ersoy'dur.³⁶⁹ Yaklaşık 30 sene kadar siyasi otoriteye bağımlı kalan bu düşünce ekolü çok partili hayatı bir rahatlama olarak görse de eskiyi unutmayarak, tavrını ve tarzını değiştirmiştir. Fevri hareketlerden uzaklaşarak ılımlı bir İslam savunucusu haline gelmiştir. Bu süreçte devletin topluma yüklediği misyon daha çok sivilde kendini göstermiş ve cemaatler devreye girmiştir.³⁷⁰

Ayaşlı ise bu durumu aynı dönemin mimarları "irtica- mürteci" kavramlarını ülkeye sokarak insanların dinlerini yaşamalarını zora sokmaları olarak yorumlamıştır. Bu dönemin gençleri için durum daha da vahimdir. Ortada alenen yaşanabilir bir din kalmamıştır. İnsanlar yobazgerici yaftasıyla yaftalanmamak için gizli saklı bir dinî yaşam sürdürmüşlerdir. Ayrıca bu dönemin yeni bir parti gelene kadar böyle devam ettiğini söylemek mümkündür. Dinin bu sessiz sedasız yaşandığı dönem tarikat ehli kişiler insanlara yardımcı olmuştur. Toplu dinî ritüellerden çok dinin bireyin özelinde yaşanması söz konusudur. Cumhuriyet Halk Partisi döneminde de neredeyse her yapıda gözle görünür bir sekülerizm yaşanıldığı söylenebilir. Çok

³⁶⁷ Veda, haz. Zülfü Livaneli (Biyografi, 26 Şubat 2010), *Tiglon* (26 Şubat 2010), 41:20-1:21:27.

³⁶⁸ Aydın, *Sistemik Din Sosyolojisi*, 151.

³⁶⁹ Detaylı bilgi için bk. Ayaşlı, *Haminne'nin Suret Aynası*, 129-139.

³⁷⁰ Aydın, *Sistemik Din Sosyolojisi*, 309-311.

partili hayata geçişte ise daha yumuşak bir tavır sergilenmesiyle İslam'a olan bakış açısı olumlu yönde seyretmiştir.³⁷¹ Dolayısıyla denebilir ki; "Müslümanların İslâm anlayışı ve bunun yansımaları dikkat çekmeye yetecek şekilde değişti."³⁷²

Ayaşlı toplumu analiz ederken Osmanlı aristokrasisini ayrı bir yerde tutsa da ahlaki açıdan Anadolu'nun eğitim ve kültürden yoksun kadınlarının imanından hep övgüyle bahsetmektedir. Hatta o kadar ki onların o saf, katıksız imanı belki de İstanbul kibarlarında çok sonra öğrenilen bir durum olacaktır. Özellikle romanlarındaki kişiler, son Osmanlı'da yaşamış kesimin kültür ve medeniyet bakımından her ne kadar yüksekte ise dinî açıdan aynını düşünmemektedir. Kişilerin tahkiki mana da din arayışı başlarına gelen musibetlerle ortaya çıkmaktadır. Bu kişiler özünde Batı'ya dönük dinlerini korumuş olsalar da dinî eğitimden uzak büyütülmeleri onları bu hususta Anadolu insanına çok sonra yakınlara getirmiştir. Burada takdir şayan bir durum varsa o da ileri derecede müzik eğitimi, yabancı dil eğitimi, kültür ve sanata rağmen milli ve manevi değerlerin göz ardı edilmeyişidir. Ayrıca toplum sadece Anadolu'nun avam kesimi ve İstanbul'un saraylısı olarak değil, İstanbul'un kendi içerisinde de kozmopolit durumdadır. Buradaki ayrışmayı da aristokrasi belirlemektedir. Boğaziçi bölgesinde yaşayan kadınlar Şişli ve Beyoğlu kesimi kadınları ile zıt kutupları oluşturur nitelikte terbiye ve ahlaki normlara sahiptirler. Boğaziçi olarak adlandırılan bölgede ise daha çok yabancı dadı ve mürebbiyeler kastedilmektedir. Ayaşlı bu iki bölge arasında karşılaştırma yapsa da Boğaziçi'ndeki kadınların buldukları ailedeki çocuklara olan sevgi ve sadakatleri onların konumunun ayrıcalığını belirlemektedir.³⁷³

Ayaşlı'nın eserlerinde bahsettiği dönemlerde, Osmanlı toplumunda, Tanzimat ve Islahat fermanlarının özellikle aristokrat kesimde kabul görmesi ve sahiplenilmesinden anlaşılıyor ki okunan kitaplar Fransızları, çalınan müzikler Almanları ve çocukları yetiştiren, onlara eğitim veren mürebbiyelerin genellikle Rumlardan ya da Fransızlardan olması ve bu durumların üç nesildir bu şekilde devam etmesi toplumun dinî ve ahlaki açıdan kendi inanç ve kültüründen bîhaber evin içerisinde yetişmesini Ayaşlı; "kültür ihtilali"³⁷⁴ olarak yorumlamaktadır. Hatta öyle ki Ayaşlı, bu duruma içerleyerek, farklı kültür ve medeniyetlerin din öğretimi noktasında aile kurumunun önüne geçmemesi gerektiğini savunmaktadır.³⁷⁵ Anadolu kadınına dinî manada İstanbul ve çevresine uyum sağlayabilen kişiler, genellikle evin daha yaşlı kesimidir.³⁷⁶ Geleneksel din eğitimi, temel dinî bilgiler onlardan öğrenilmektedir. Buradaki boşluk birkaç nesil öncesine dayanmaktadır. Konak eğitimi ile Osmanlı terbiyesi verilmek istenen çocukların

³⁷¹ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 163; Ayaşlı, *Pertev Bey'in İki Kızı*, 122; Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 121.

³⁷² Bilgin, *Din ve Toplum (Din Sosyolojisine Giriş)*, 168.

³⁷³ Güler, *Son Dönem Osmanlı Aile Hayatı*, 57-74.

³⁷⁴ Ayaşlı, *Vaniköyü'nde Fazıl Paşa Yalısı*, 20.

³⁷⁵ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 11. Konu ile ilgili Ayaşlı, köşkte yaşayan tüm hizmetçilerin yabancı olmasını da eleştirmektedir.

³⁷⁶ Ayaşlı, *Pertev Bey'in İki Kızı*, 122.

din eğitimi kısmının içi başka bir dine mensup mürebbiye ile eksik hatta doldurulamaz bir halde olduğu söylenebilir.

Ayaşlı'ya göre Osmanlı'da tarikatlar her dönemde önemli olmuştur. Ayaşlı; Osmanlı döneminde aristokratlar ile tarikatlar arasında bağların olduğunu alime, mürşide her daim duyulan saygıdan ötürü devlet yöneticilerinin işlerinin rast gittiğine inanmaktadır. Cumhuriyet döneminde ise benzer manevi bağın dönemin Başbakanı Adnan Menderes ile Said Nursi arasında gerçekleşmesini istemiş hatta Adnan Menderes iktidarının olumsuzlukla sonuçlanmasını Said Nursi ile irtibat kurmamasına bağlamıştır.³⁷⁷ Yine Ayaşlı'ya göre Cumhuriyetle birlikte din ve devlet işlerinin ayrılması, tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla tarikatlar arka planda kalmıştır. Din özgürce yaşanılmaz bir hale gelmiştir. Dinî hayatı temsil eden cami, türbe, yadır, medrese vb. pek çok yapı boş kalmıştır. İnsanlar dinlerini gizli saklı yaşamaya başlamıştır.³⁷⁸ İnsanların kendilerini yaratana, Rablerine kulluk etmelerinin kısıtlanması ve dinî ritüellerin günahmışçasına gizli saklı yapılması, yeni devlet ideolojisinin eskiyi terk edip, halkı dinî alanda da çağdaşlaştırma ve modern toplum inşa etme çabasına örnek gösterilebilir. Dolayısıyla geleneği yaşatma içerisinde olan dindarların irtica ile yaftalanması üzerine toplumun halk dindarları dinî faaliyetleri, tarikat ve şeyhler ile gizli bir şekilde devam ettirmiştir. Dinin geleneksel olarak varlığını bu şekilde sürdürdüğü görülmektedir.³⁷⁹ Mütedeyyin bireylerin dinlerini gizli bir şekilde icra etmelerinin özellikle modern dönemdeki milliyetçilik gibi bireyleri bir arada tutan toplumsal düşünce akımlarının, dini yapıları arka plana atmaları olarak yorumlanabilir. Dolayısıyla dinin faaliyet alanı eğitim, değerler ve hukuk gibi sosyal hayattaki bazı kurumlarla sınırlandırılmıştır.³⁸⁰

Modernleşme sürecinde; üç gruptan ve görüşten bahsedilmektedir: Birinci grup; tasavvuf ehli kişilerden oluşmaktadır. Geçmişe dönüldüğünde yani geleneklere tekrar tutunulduğunda, kurtulacağına inanmaktadır. İkinci grup ise daha çok bürokratik kesiminde içinde olduğu bir grup, içtihat doğru anlayıp yorumlanırsa dinin özüne ulaşılabilineceğine aynı zamanda Batı'dan bilim ve teknoloji alınmasını savunmaktadır. Üçüncü grup ise Batı'nın tümüyle alınıp değişimin baştan aşağıya yapılmasını istemektedir. Cumhuriyetten sonraki süreçte bu görüş daha hâkim konumdadır.³⁸¹ Osmanlı'nın son dönem aristokrat kesimini temsil eden, Ayaşlı da Batı'nın ilim ve fenninin alınmasından yanadır. Ahlaki alanda İslam'ın kuşatıcı ve kurtarıcılığını yeterli görmektedir.³⁸²

³⁷⁷ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Torunları*, 127.

³⁷⁸ Ayaşlı, *Pertev Bey'in İki Kızı*, 50.

³⁷⁹ Güzel, *Bir Dönüşümün Serencamı*, 416.

³⁸⁰ Kehrer vd., *Din Sosyolojisi*, 98.

³⁸¹ Bilgin, *Din ve Toplum (Din Sosyolojisine Giriş)*, 165.

³⁸² Ayaşlı, *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim*, 162-163.

2.3.3. Değişen dindarlık

Toplumsal değişim bağlamında değişim faktörü, sanayileşme ile başlayıp zamanla diğer yapılarda aktif bir şekilde kendini göstermiştir. Toplumun yapısı dinin şekli manadaki işlevselliğini belirlemektedir. Dolayısıyla din ile toplumun paralel bir etkileşim içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu ilişkide dinin tamamen ortadan kalkması değil, farklı türlerde kendini göstermesi söz konusudur. İslam dini insanlık tarihinden itibaren her dönemde varlığını bu şekilde korumuştur. Dinin değişim sürecinde Osmanlı toplumuna örnek verecek olursak reformları kabul etmeyen bir muhafazakâr kitlenin dinî değerlerine sıkı sıkıya bağlılığı, dinin farklı bir versiyonda tekrar ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Aynı şekilde Osmanlı'nın son dönemlerine doğru patlaklık veren Vehhâbilik'te³⁸³ de İslam'ın yaşandığı ilk yıllara dönme çabası görülmektedir. Ancak Coşkun'a göre Peygamber döneminde din hakkındaki sorular yanıtlarını bulmuş sonraki dönemlerde özellikle fıkhi alanda uç tartışmalara yer verilmediği söylenebilir.³⁸⁴ 20.yy başlarında dönemin ilmiye sınıfı da modern dönemde dinin nasıl yaşanabilirliği noktasında vizyoner olmuştur. Burada etkin olan dinî bilginin tevâtüren geliş şeklindeki güven problemi misyonerliğin doğuşuna zemin hazırlamış ve dinî yapıda kültür emperyalizmine engel olunamamıştır.³⁸⁵

Modern dönemde şeklen yaşanma alanı bulan din, geleneksel toplumda cemaatçilikle ayakta dururken sanayi toplumunda bireysel yaşama ve kendine özgü bir alanda ihtisas oluşumu göstermiştir. Dinin bu şekilde özel bir yapı olma çabası değişimde beklenen oranda uyum sağlamasını zorlaştırarak reaksiyonel norm ile karşı karşıya getirmiştir. Bu durumda din devlet elinde kurumsallaşmış ve daha dinamik bir yapı olarak varlığını gösterir.³⁸⁶ Fertlerin doğuştan getirdikleri bir takım fitri ihtiyaçlarından ötürü dine karşı bir yönelim görülmektedir. Sosyal kurum ve kuruluşlar bireyin bu yöndeki ihtiyacını karşılarken aynı zamanda onun dindar bir kimlik kazanmasına yardımcı olmaktadır.³⁸⁷ Halkın Cumhuriyet ile birlikte yapılan devrimler sonucu yaşadığı "kimlik problemi" devletle halk arasındaki toplumsal yapılarda "yabancılaşma" olarak nitelendirilmektedir. Özellikle dinî yapıda görülen yabancılaşma devrimlere olumlu yönde ayak uyduran halk kitlesi "makbul" tanımı yapılırken, devrimlere direniş gösterenler "öteki" olarak görülüp, "gerici-mürteci-irticacı ve cahil" gibi isimlerle yaftalanmaktadır.³⁸⁸

Dinin değişen ve dönüşen yönünün olması yadsınamaz bir olgudur. Dinî değerler toplumsal norm ve değerlere göre değişip, dönüşmesi olası kabul edilirken, güncel durum ve şartlara ayak uyduramaması da ananeyi din kabul eden bağınazlık olarak yorumlanabilir. Ayrıca din her

³⁸³ Bu konu hakkında bk. Ayaşlı, 19. Asır Teşrinî Sani ve Ötesi Kıbrıs ve Fetvası, 19-24.

³⁸⁴ Coşkun, *Sosyal Değişme ve Dini Normlar Gelenek, Modernlik ve Postmodernlik Ekseninde İslam'ın Çağdaş Yorumları Karşısında Halk (İstanbul Örneği)*, 64-74.

³⁸⁵ Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, 479.

³⁸⁶ Günay -Ecer, *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, 20.

³⁸⁷ Cipriani, *Din Sosyolojisi Tarih ve Teoriler*, 136-137.

³⁸⁸ Güzel, *Bir Dönüşümün Serencamı*, 392-396.

zaman değişmek durumunda olmayıp bireye yön veren, onu olumlu olumsuz durumlara karşı yönlendiren bir oluşum olarak da kendi gösterebilir. Sürekli değişiklik gösteren bir dinin varlığı ondan beklenen işlevi yerine getirememesi olarak tanımlanır. Esasen burada değişmesi gereken dini bizzat uygulayan dindar bireyden başkası değildir.³⁸⁹

İnsanın sosyal bir varlıktır. Dolayısıyla doğduğu andan itibaren başka bir varlığa ihtiyaç duyma süreci de başlamaktadır. Önceleri fiziksel ihtiyacını karşılamak için verilen bakımın, daha sonra sosyal ve psikolojik olarak devam ettiğini söylemek mümkündür. Bu süreçte özellikle 0-6 yaş ve sonrasında bazı eğitimler için kritik dönemlere girilmesi söz konusudur. Ayaşlı, dil eğitimi ve sanatsal faaliyetler açısından mürebbiyenin gerekli olduğunu ancak din eğitimi konusunda aile kadar etkin olmaması gerektiğini savunmaktadır.³⁹⁰ Ayaşlı'ya göre Osmanlı'nın kendi içerisinde, evlerinde çocuklarının terbiye ve eğitiminden sorumlu mürebbiyeler bir noktada dönüşümün habercisi olan misyonerlik vazifesini de üstlenmiş bulunmaktadır. Osmanlı'nın geleceğini emanet edeceği torunları başka bir kültür ve medeniyete yine Osmanlı'nın kendi eliyle teslim edilmektedir. Çocukların anne ve babalarıyla mürebbiyelerle vakit geçirdiği kadar geçirmediği söylenebilir.

Sarık ve fes gericilik olarak eskiyi, geleneği hatıratmış; şapka ile ilerlemede Batılılaşma öngörülürken laikliğe de bir adım daha yaklaşma olarak yorumlanmıştır.³⁹¹ Yine tekke ve zaviyelerin kapatılma ile ilgili durumu da Meşrutiyette baş göstermiştir. Tekke ve zaviyeler toplumdaki gelenekleri temsil eden bir imge olmasından ötürü Batılılaşmanın önünde bir engel teşkil etmesi ve laikliğin uygulanabilirliği için kapatılması mecburi görülmüştür. Ayrıca dinî bir kurum olarak içerisinde batıl, hurafe, taassup ve bağnazlıkların varlığı da kapatılmasını gerektirmiştir. Dinî alanda yapılan bu değişimlerle toplumun geçmişten getirdiği ve gelişmenin önünde engel olan değer yargılarının değişerek hedefe ulaşmanın kolaylaşacağı inancı hâkimdir.³⁹² Konu ile ilgili Ayaşlı da düşüncesini şu ifadelerle beyan etmiştir:

“Pertev Bey senelerdir sokağa çıkmadı ve tek bir düşman askeri mukaddes vatanda görmedi. O gün ilk defa sivil giyiniyordu. Azize Hanım, fesi uzatınca istemedi, kalpağını istedi. Azize Hanım:

“A... A... Sivil kıyafetle kalpak olur mu?” deyince Pertev Bey: “Evet olur!” Eliyle Ankara istikametini işaret ederek, “Orada böyle giyiyorlar, bende böyle giyeceğim!” dedi.”³⁹³

Bahsi geçen konu hakkında Özbolat ise mütedeyyin kesimin giyim kuşam tarzının değişimini Batı dünyasındaki modernleşme hareketine ayak uydurma çabası olarak yorumlamaktadır. Ayrıca dinî çevrelerin tüketim alışkanlıklarının sosyal alanlardaki değişim unsuru olduğu görüşünü benimsemiştir. Aynı zamanda bu yaşantı biçimine sahip kişilerin önce dinî olanı

³⁸⁹ Aydın, *Sistematik Din Sosyolojisi*, 227-230.

³⁹⁰ Ayaşlı, *Geniş Ufuklara*, 52-53.

³⁹¹ Güzel, *Bir Dönüşümün Serencamı*, 234.

³⁹² Güzel, *Bir Dönüşümün Serencamı*, 236-241.

³⁹³ Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, 92.

modernize etmeye sonrasında da modern olanı dine entegreye etmeye çalıştıklarını ifade etmiştir.³⁹⁴ Yine Ayaşlı'da dinî bir imge olan türbanın zamanla adının değişmesini ve hatta kıyafet anlayışının dönüşmede etkisi olduğunu şu sözlerle açıklamıştır:

“Sultan da yanında gayet basit giyinmiş, sırtındaki bej rengi gabardin bir yazlık manto, başında ise o zamanlar moda olan, muhacir Beyaz Rus kadınlarının sardığı bir türban vardı. Ki bu başlara, halk arasında “sıkma baş” denirdi. Bu sıkma başlar bir nevi çarşıftan ayrılma köprüsü olmuştu.”³⁹⁵

Kılık-kıyafet adına yapılan düzenlemeler daha çok halkın içerisinde yayılma, uygulama ve rol model olma şeklinde gerçekleşmiştir. Dönemin Cumhurbaşkanı tarafından görsel uygulamalarla yeniliklere ayak uydurulmaya çalışılmıştır. Dinî alandaki yaşanan kafa karışıklığının giderilmesi ise ibadet ederken “kafanın kapalı olmasını” gerektirecek bir durumun şart olmadığına dair fetvalar yayınlatarak çözüm bulunmuştur. Şapka ve fesin maliyeti karşılaştırılmış ve şapkanın daha ucuza mâl edilmesi şapkaya olan rağbeti artırmıştır. Ancak zamanla şapka yoğun talebi karşılamaz olmuş ve ayrıca şapkanın sembolik manada Batı'yı çağrıştırması halkta olumsuz tepkiye yol açmıştır. Batı'ya benzemek olarak yorumlanmıştır.³⁹⁶

Modern dönemi tasvir eden kişilerin tipolojisi güven telkin etmeyen bir ortamda şüpheli yaklaşımlarla beslenen değişime açık ve sınır tanımazlar şeklindedir. Berger'e göre modern toplum dünyevileşmiş toplumdur. Dinin sosyal alandaki yetkililiğinin olmaması ile sekülerizm sürecine girilir. Ancak bu dünyevileşmenin boyutları toplumların hepsinde aynı şekilde gerçekleşmez. Dolayısıyla din ve sekülerleşmenin canlı bir yapıda olduğu söylenebilir.³⁹⁷ Türkiye'de ise laikliğin başlangıç noktası İslahat Fermanı kabul edilmektedir. Bu fermana göre Gayrimüslimlere gösterilen din özgürlüğü, Müslümanlar için kısıtlanmıştır. Ticari alandaki Avrupalı tarz değişimleri, yasama, yürütme ve yargı sisteminin Batılı ülkelerdeki gibi düzenlenmesi, nizamiye mahkemelerinin kurulması, dinin toplumsal alandaki rolünü azalttığından, laikliğe geçiş olarak görülmektedir.³⁹⁸

Dindarlığın geleneksel toplumdan modern topluma geçişteki değişim süreci her iki toplum tipini de açıklamayı gerekli kılmaktadır. Modernizm, iş hayatına endeksli bir toplum modelini oluşturmakta ve kapitalist yaşam öncelemektedir. Geleneksel toplumda ise yaşamın belirleyicisi iş değil dini ritüellerdir. İbadetler gündelik yaşamın başlangıç ve bitişini haber verirler. Geleneksel toplum durağan, geçmişi tekrar eden toplumu tanımlarken, modern ise dinamik toplumu betimler. Geleneksel başına gelen sıkıntı vs. durumlarda kişi veya olaylara anlam yüklemeyiz, kaderci bir yaklaşımı benimser. Modern toplumu oluşturan birey ise kendi

³⁹⁴ Abdullah Özbolat, “Postmodern Dünyada Din: Yaygınlaşan Dinsellik ve Yüzeyselleşen Dindarlık”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 28 (Mart 2017), 269.

³⁹⁵ Ayaşlı, *Dersaadet*, 127.

³⁹⁶ Güzel, *Bir Dönüşümün Serencamı*, 222-230.

³⁹⁷ Ali Coşkun, *Sevgi Sosyolojisi (Din Sosyolojisi ve Antropolojisi Yazıları)* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), 83-87.

³⁹⁸ Öztemiz, *Cumhuriyet Döneminde Devletin Din Politikaları*, 10-11.

davranışlarını sorgular. Modern insanın dinlerle samimi bir bağ kurması beklenmez. Ölüm onun için korkulu bir şeydir. Geleneksel toplumda ise ölüm bir yok oluş değil, yeni bir başlangıçtır.³⁹⁹ Modernitedeki intibak problemi dinlerin modernleşme konusunda mucizeyi tevil etmesi gibi dinin; özünde Kur'an'ın yorumlana bilirligi ile mesele kısmen çözülmektedir.⁴⁰⁰

Osmanlı zamanında halkın dinî inancı tevhit ve ahiret inancı üzerinde şekillenirken, Cumhuriyet döneminde bu algının yerini ibadetini yapan ve eğlencesine de giden bir toplum almıştır. Esasen toplumun din ile ilgili yapılan devrimlere direniş göstermesi sonucu yapılan ıslahatlarda baskıcı bir tavır sergilenmektedir. Halkın dindarlığını besleyen unsurların yasaklanması, ibadethanelerin müzeye dönüştürülmesi yahut başka amaçlara hizmet etmesi halkın din hususundaki duygularını sömürmesi olarak yorumlanabilir. Özellikle Ramazan ayı gibi halkın dini duygularının zirveye çıktığı zamanlarda dini kültürü unutturmak için düzenlenen faaliyetler ile geleneklerin geri plana atılması istense de bu durum tam tersi bir reaksiyon göstermiştir. Dolayısıyla dinin bireye özgü bir dönüşüm ile yaşandığı iç motivasyona olumlu etkisinden bahsetmekte mümkündür.⁴⁰¹

³⁹⁹ Coşkun, *Din Sosyolojisinin Problemleri*, 143-152.

⁴⁰⁰ Bilgin, *Din ve Toplum (Din Sosyolojisine Giriş)*, 160.

⁴⁰¹ Güzel, *Bir Dönüşümün Serencamı*, 376-389.

SONUÇ

Yazar, Ayaşlı'nın çocukluk yılları Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılış sürecine tanıklık etmektedir. Literatür taraması sonucunda birincil kaynağımız olan eserlerinin çoğunluğunda değişen toplumu konu edindiği görülmüştür. Toplumsal değişim sürecinde etkin bir olgu olan dinin, bireye ve topluma olan etkisini Ayaşlı'nın yaşadığı dönemden hareketle ele alırken betimleme, anlama ve açıklama yöntemlerine başvurulmuştur.

Ayaşlı, çok uluslu bir toplum yapısına sahip olan Osmanlı'nın tek tip bir yapıya geçiş sürecini Batılılaşma olarak tarif etmiş ve kültür emperyalizmi ifadesini kullanmıştır. Siyasal yapıdaki düzenlemeler ile beraber yönetim şeklinde de meydana gelen değişimler milleti ayırtmıştır. Ayaşlı'ya göre de Türk toplumunun Osmanlı dönemini "eski Türk" ve Cumhuriyet dönemini ise "yeni Türk" temsil etmektedir. Ayaşlı bu iki dönemi İstanbul- Ankara yahut bir konak-mahalle çekişmesi şeklinde sürekli mukayese etmiştir.

Ayaşlı'nın yetiştiği aile ortamı Osmanlı'nın bir minyatürü gibidir. Annesinden Tanzimat döneminin Batı anlayışını, babasından ise İslam dininin ritüellerini öğrenmiş ve bu iki derinliği kendi bünyesinde sentezleyerek beslemiştir. Ancak Ayaşlı'da İslam terbiyesi daha ağır bastığından; Osmanlı ve hatta padişahçıdır. Ayaşlı, eski olanın her daim ileride olduğunu savunmaktadır. Fakat bunun yanı sıra Batı'yı da kendinde göstermeyi bilmiş bir Osmanlı elitidir. Opera ve müzik kültürü, dil eğitimleri, katıldığı balolar ve davetlerde o hep alafangadır. Tüm bunlarla birlikte kendimizden, özümüzden, değerlerimizden ve mirasımızdan bir şey kaybetmek istememiştir. Ayaşlı, kendi kültürümüzü korumak ile Batı'dan almamız gerekenler arasında bir çizgidedir.

Osmanlı'nın son dönemlerine doğru düşün dünyasında pek çok konuda fikir ayrılıkları başlamıştır. Devletin kendi içerisinde her kademedeki çöküşün ayak sesleri duyulmaktadır. Bu konuda Ayaşlı, İmparatorlukların büyüklük ve azameti temsil ettiğini, dar bir fikre ve çerçeveye sokulduklarında kendilerini yok edeceği düşüncesini benimsemektedir. Ayaşlı'ya göre Osmanlılar dünya tarihinde büyük, kibar ve efendi olarak hatırlanacaktır. Osmanlı Devleti ve ailesi Ayaşlı için; eşi ve benzeri bulunmaz bir İmparatorluk ve her daim yüceltmeye layık bir Hanedan olmuştur.

Fransız İhtilali ile Avrupa devletlerinde kendini gösteren milliyetçilik hareketi Osmanlı Devleti'ni de Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarıyla ilgili bir sürece dâhil etmiştir. Osmanlılık, İslamcılık fikirleri toplumu bir arada tutmaya yetmemiş milliyetçilik düşüncesinin oluşumunun önüne geçilememiş, ırkçılık meselesi Osmanlı'yı yıkılmaktan kurtaramamıştır. Ayaşlı ise Türklük ve Müslümanlığın bir bütün olduğunu ve ikisinin birbirinden ayrılamayacağını her daim dile getirmiştir. O Türklüğü bir ırk gibi değil de Müslümanlık gibi kapsayıcı görmektedir. Dolayısıyla Ayaşlı, dönemin akımları diyebileceğimiz; Türkçü, Turancı, Batıcı olmaktan öte bir yerde İslamcılığı savunmuştur.

Osmanlılık fikrini savunanlar ve Arap alfabesinin harfleriyle matbaacılık işini görenler Harf Devrimine direniş göstermişlerdir. Latin harflerine geçiş mevzuu Cumhuriyet öncesi dönemde de Tanzimat'la birlikte görüőlmeye başlanmış, Sultan II. Abdülhamid Han döneminde ise bu değişim düşüncesi zirveye çıkmıştır. Gülhane Hattı Hümayun ile başlayan değişim süreci Cumhuriyet döneminde radikal bir biçimde devam etmiştir. Önce Saltanatın sonra da Hilafetin kaldırılması ile başlanarak, eğitimdeki reformlarla öğretim birliği sağlanması hedeflemiş ve din eğitimi kaldırılmıştır. Ayaşlı'da ise Latin harflerine geçiş süreci aynı evin içinde birbirini anlamayan iki farklı nesli ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla Ayaşlı, Harf İnkılabını; Osmanlı'nın özünden, köklerinden ve geçmişinden koparılması olarak ifade ederken, bir "kültür inkılabı" olduğunu vurgulamıştır.

Ayaşlı'ya göre Osmanlı döneminde iskân politikası ile Avrupa'ya yerleştiren Türkler Mübadele Kanunu ile Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır. I. Balkan Savaşında Osmanlı Devleti Avrupa'daki topraklarını kaybetmiştir. Dolayısıyla yakın bir tarihe kadar vatan toprağı olan Avrupa artık Osmanlı mülkü değildir. Selanik doğumlu, Evlâd-ı Fatihân soyundan gelen Ayaşlı bu durumu; Türk' ait olan toprakların Türk'ten ayrılıp yabancılaşması şeklinde yorumlarken üzüntüsünü dile getirmiştir. Yine Ayaşlı'ya göre Medeni Kanun kadın hakları açısından imtiyazlı bir konumda iken Osmanlı dönemindeki evliliklerde problem teşkil etmiş, kanun ile getirilen yaş sınırı gayri meşru ilişkilere zemin hazırlamıştır. Soyadı Kanunu ise toplumu kimlik karmaşasından kurtarmış, Osmanlı'nın asil ailelerinin isimlerini kayıt altına alarak, halka karışmamasını ve nesiller boyu unutulmamasını sağlamıştır.

Ayaşlı, eserlerinde pek çok sahada değişim ve dönüşümden bahsetmiştir. Dindeki değişimi ele alırken roman ve hikâyelerindeki karakterlerin bunalım sonrası tekrar bir dinle kurtuluşu şeklinde kurgulamıştır. Ayrıca romanlarındaki kadınlar üzerinden aktardığı; kadının çalışma hayatına girmesini, yeni bir döneme geçiş olarak değerlendirmiş ve Osmanlı kadını Cumhuriyet kadını ile kıyaslamıştır. Osmanlı toplumunun aile yapısının değişmesini de kadınların rolleri üzerinden açıklamıştır.

Ayaşlı duygusal ve samimi bir dille her toplumun etkilendiği Sanayileşme sürecinden Türk toplumunun da geçtiğini anlatmıştır. Bu durumu tarafgir bir üslûpla ifade etmiş, görüş ve düşüncelerini sakınmadan dile getirmiştir. Aslında Türkiye'de kendi özgünlüğü kadar bir sekülerleşme ve modernleşme yaşamıştır. Toplumdaki her kurum pratik anlamda değişime tam olarak geçmemiştir ve geçmesi de mümkün görünmemektedir. Toplumda çoğulculuk ikliminin hâkim olması ayrıca bireylerin içerisinde geleneği yaşatmak isteyenlerin varlığı da bu duruma engel olan bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı'nın Tanzimat'la başlayan yenileşme süreci özünde hiçbir zaman Batı'ya dönüşmek için olmamıştır. Osmanlı Devleti mevcut durumunu iyi hale getirmek için ilerlemeye ihtiyaç duymuştur. Hukuk disiplini uluslararası bir yapıdır ve diğer uluslarla intibak için gereklidir. Fenni modernleşme diller arasında da anlaşılmayı gerektiğinden yabancı kültürle tanışılması Harf İnkılabının da yapılandırılmasını sağlamıştır. Dolayısıyla bir kurumdaki yapılan iyileşme

diğer kurumlara da sıçramış ve önü alınamamıştır. Ancak Ayaşlı Batılılaşmanın sadece ilim ve fen alanında olması gerektiğini savunmuştur. Diğer türlü toplumdaki başka sosyal yapıların değişimi, toplumun özüne yabancılaşması endişesi taşıdığından bu dönüşümü istememiştir. Fakat değişimin toplumun her kurumunda kısa ya da uzun vadede gerçekleştiğine şahit olmuştur.

Ayaşlı'nın eserleri ve görüşleri sonucunda geleneksel ve modern olmak üzere iki farklı toplum tipi ortaya çıkmaktadır. Ayaşlı'da geleneksel toplum dediğimizde; birlikteliği yani bir arada olmayı amaç edinen bir toplum modelinden bahsedilebilir. Bunun sonucu olarak da dinî öğretiler belli bir kesimde ritüel olarak devam etmiş ancak bilinçli bir din öğrenimi söz konusu olmamıştır. Ayaşlı dinin bilinçli bir şekilde yaşanmasındaki sorumluluğu ailelere yüklemektedir. Tanzimat dönemi ile birlikte İstanbul'un elit ailelerindeki yabancı mürebbiyenin dinî alana olumsuz etki ettiğini ifade etmiş ve din hususunda mürebbiyeyi kabul etmemiştir. Ayrıca Ayaşlı'nın Osmanlı'nın özellikle Tanzimat neslini temsil eden, konakta yetişmiş, Avrupai tarzda eğitim almış, *Selmin* gibi karakterlerin ilerleyen zamanlarda toplumsal sahada zorluklarla baş edebilmek için her türlü ahlaki olmayan mecrada yer alması da geleneksel toplumdaki din bilincinin eksikliği olarak açıklanabilir. Ancak sonraki dönemlerde dinin bireyin tekelinde yaşanması modernleşmenin olumlu yöndeki etkisi olarak yorumlanabilir. Fakat aynı şekilde Ayaşlı'da modern dönemde toplumun dinî alanda bireyselleşmesinin olumsuz yönü ise geleneksel toplumları bir arada tutan yardımlaşma, dayanışma vb. duygulardan yoksun bireyler ortaya çıkarmasıdır. Dolayısıyla Ayaşlı'da gelenekselin modernleşmesi söz konusu olsa da iki toplum keskin çizgilerle ayrılmaz. Her iki toplum tipinin de olumlu ve olumsuz yönlerinden bahsedilebilirken, Ayaşlı'nın geleneğin savunucusu olduğunu söylemek mümkündür.

Yazarın zihin dünyasında yedi iklim, dört kıtada at koşturan, Devlet-i Aliye Osmaniye yıkılış sürecinde dahi kendi kadim nizamlarından vazgeçmemiş ve yeni devlete bu birikimi miras olarak bırakmıştır. Ancak yeni Cumhuriyette peydah olan yapmış olduğumuz bu çalışmada da bahsi geçen yeni yetme karaborsacı tabir edilen bazı bir takım sözde açık göz fırsatçılar, bu mirası tarihin tozlu raflarına kaldırmış, kendilerine sözde yeni bir medeniyet (taşra köylü kasabalı medeniyeti) inşa etmeye çalışmıştır. Hatice Münevver Ayaşlı, altı yüz yıl süren Osmanoğlu hanedanının saltanatını kişiliği ile yaşantısıyla ve en çok da kalemiyle unutturmamayı vazife bilmiştir. Osmanlı kültür ve medeniyeti onun hayatı boyunca unutamayacağı bir mirastır. Özellikle genç nesillere bu mirası aktarmakla kendini sorumlu hissetmiştir. Yazdığı eserler Osmanlı kültürünün en zarif, en nadide, en rafine ve doğal ürünleridir.

KAYNAKÇA

- Acun, Fatma. "Osmanlı'nın Torunları Cumhuriyetin Çocukları: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Değişme ve Süreklilik". *Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (Mayıs 2007), 39-64.
- Arabacı, Fazlı. *Türk Din Sosyolojisi İmkân ve Sorunlar*. ed. Sefer Yavuz. Ankara: Platin Yayınları, 2006.
- Arı, Asım. "Tevhid-i Tedrisat ve Laik Eğitim". *Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 22/2 (2002), 181-192.
- Ayaşlı, Münevver. *19. Asır Teşrini Sani ve Ötesi Kıbrıs ve Fetvası*. İstanbul: Dede Korkut Yayınları, 1971.
- Ayaşlı, Münevver. *Avrupalı Osmanlı Rumeli ve Muhteşem İstanbul (Hatırlayabildiklerim) I. ve II. Bölüm*. İstanbul, 1990.
- Ayaşlı, Münevver. "Biz Vazifemizi Yapıyor muyuz?" *İslamcı Dergiler Projesi*. 01 Şubat 2024. Erişim 21 Aralık 2023. <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/75315/biz-vazifemizi-yapiyor-muyuz>
- Ayaşlı, Münevver. *Edep Yâ Hû*. İstanbul: Timaş Yayınları, 3.Baskı., 2022.
- Ayaşlı, Münevver. "Erken Sönen Işıklar". *Boğaziçi Yayınları Aylık Kültür ve Sanat Dergisi* 34 (Nisan 1985).
- Ayaşlı, Münevver. "Erken Sönen Işıklar". *Boğaziçi Yayınları Aylık Kültür ve Sanat Dergisi* 35 (Mayıs 1985).
- Ayaşlı, Münevver. "Erken Sönen Işıklar". *Boğaziçi Yayınları Aylık Kültür ve Sanat Dergisi* 36 (Haziran 1985).
- Ayaşlı, Münevver. *Geniş Ufuklara Doğru ve Yabancı İklimlere Doğru*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2.Baskı., 2016.
- Ayaşlı, Münevver. *Haminne'nin Suret Aynası*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2.Baskı., 2016.
- Ayaşlı, Münevver. "İngiltere'den Geliyorum". *İslamcı Dergiler Projesi*. 01 Şubat 2024. Erişim 01 Şubat 2024. <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/75427/ingiltere-den-geliyorum>
- Ayaşlı, Münevver. *İstanbul Dersaadet*. İstanbul: Timaş Yayınları, 4.Baskı., 2018.
- Ayaşlı, Münevver. *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim*. İstanbul: Güryay Matbaacılık, 1973.
- Ayaşlı, Münevver. "Muharrir Hasan Fehmi Bey". *Türk Edebiyatı Aylık Fikir ve Sanat Dergisi* 151 (Mayıs 1986).
- Ayaşlı, Münevver. *PERTEV BEY Üç Kızı, İki Kızı ve Torunları*. İstanbul: Timaş Yayınları, 7. Baskı., 2013.
- Ayaşlı, Münevver. *Pertev Bey'in İki Kızı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2.Baskı., 2021.
- Ayaşlı, Münevver. *Pertev Bey'in Torunları*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2.Baskı., 2021.
- Ayaşlı, Münevver. *Pertev Bey'in Üç Kızı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 3. Baskı., 2021.
- Ayaşlı, Münevver. *Vaniköy'nde Fazıl Paşa Yalısı*, 1987.
- Aydın, Mustafa. *Sistematik Din Sosyolojisi*. İstanbul: Açılım Kitap, 1. Baskı., 2014.
- Ayvazoğlu, Beşir. *Defterimde Kırk Suret*. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 1., 1996.
- Bal, Hüseyin. *Din Sosyolojisi (Din Olgusu, Dini Gruplar, Yöntem)*. Ankara: Sentez Yayıncılık, 1. Baskı., 2014.
- Balkanlı, Nimet. *Cumhuriyet Dönemi'nde Milliyetçi Düşüncede Dini Dönüşümler: Ziya Gökalp ve Erol Güngör Ekseninde Bir İnceleme*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

- Bayer, Ali. "Değişen Toplumsal Yapıda Aile". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (Şubat 2013).
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Ankara: Bilgi Basımevi, 1.Baskı., 1973.
- Bilgin, Vejdî. *Din ve Toplum (Din Sosyolojisine Giriş)*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2. Baskı., 2021.
- Bilsay Kul, Ömür -Çevik, Umut. "Osmanlı Eğitim Sisteminde Bir Nepotizm Örneği: Beşik Ulemalığı". *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7 (31 Mayıs 2023).
- Boogert, Maurits H van den. "Wikipedia". *Osmanlı İmparatorluğu Kapitülasyonları*. 06 Mart 2024. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Osmanlı%20İmparatorluğu%20Kapitülasyonları>
- Ceran, Dilek. "Mürebbiyelik ve Türk Romanında Bazı Mürebbiye Tipleri". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 12 (12 Ocak 2002), 215-227.
- Ceylan, Hasan Hüseyin. *Cumhuriyet Dönemi Din-Devlet İlişkileri II*. İstanbul: Risale Yayınları, 6. Baskı., 1991.
- Cipriani, Roberto. *Din Sosyolojisi Tarih ve Teoriler*. ed. Ali Coşkun. çev. Muammer Ak vd. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Coşkun, Ali. *Din Sosyolojisinin Problemleri*. İstanbul: Dönem Yayıncılık, 1. Baskı., 2021.
- Küreselleşme, Çokkültürlülük ve İslam (Din Sosyolojisi ve Antropolojisi Yazıları)*. çev. Ali Coşkun. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012.
- Coşkun, Ali. *Sevgi Sosyolojisi (Din Sosyolojisi ve Antropolojisi Yazıları)*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012.
- Coşkun, Ali. *Sosyal Değişme ve Dini Normlar Gelenek, Modernlik ve Postmodernlik Ekseninde İslam'ın Çağdaş Yorumları Karşısında Halk (İstanbul Örneği)*. İstanbul: Dem Yayınları, 1. Baskı., 2005.
- Coştü, Yakup. *Toplumsallaşma ve Dindarlık (Samsun Örneği)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
- Çağırkan, Barış. "Çok Kültürlü Toplumlarda Değişen Aidiyet Algıları: Yeni Toplumlar, Yeni Aidiyetler". *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12 (Şubat 2019), 558-573.
- Çapcıoğlu, İhsan. *Küreselleşme Kültür ve Din*. Ankara: Otto Yayınları, 1. Baskı., 2011.
- Çapcıoğlu, İhsan. *Modernleşen Türkiye'de Din ve Toplum (Din, Bilgi ve Kültür Sosyolojisi Yazıları)*. Ankara: Otto Yayınları, 1.Baskı., 2011.
- Çelik, Celaleddin vd. *Din Sosyolojisi*. ed. Kadir Canatan -Mustafa Tekin. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 1.Baskı., 2020.
- Çeri, Bahriye. *Hatıra-Roman İlişkisi ve Münevver Ayaşlı Romanları*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2013.
- Çiftçi, Adil. *Anlayıcı Yaklaşım ve Din Sosyolojisi İçin Uzanımları Empirik Bir Deneme*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 1. Baskı., 2004.
- Din ve Modernlik (Toplumbilim Yazıları I)*. çev. Adil Çiftçi. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Baskı., 2002.
- Çizakça, Murat. *Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları*. İstanbul: İstanbul Bahçeşehir Üniversitesi, 1.Baskı., 2000.
- Demircioğlu, Zübeyde. "Türk Sosyolojisinin Gelişiminde Selanik Entelektüel Ortamının Etkisi". *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 11/2 (24 Eylül 2022), 421-452.
- Doğanay, Ahmet vd. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. ed. Ali Şimşek. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 1. Baskı., 2012.
- Durkheim, Emile. *Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları*. çev. Cemal Bali Akal. İstanbul: Bilim Felsefe Sanat Yayınları, 1985.

- Düzgün, Şaban Ali. *Din Birey ve Toplum*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1. Baskı., 1997.
- Freyer, Hans. *Din Sosyolojisi*. çev. Turgut Kalpsüz. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, ts.
- Güler, Derya. *Münevver Ayaşlı'nın Eserlerinde Son Dönem Osmanlı Aile Hayatı, Kadın ve Eğitim*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri, Yüksek Lisans, 2016.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1996.
- Günay, Ünver -Ecer, A. Vehbi. *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1999.
- Güngör, Erol. *Dünden Bugünden Tarih-Kültür-Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 1993.
- Gürlek, Dursun. *Kültür Dünyamızdan Manzaralar*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1. Baskı., 2008.
- Güzel, Fahri. *Bir Dönüşümün Serencamı Cumhuriyet'in İlk Döneminde Dinî Hayat (1923-1938)*. İstanbul: Muhayyel Yayıncılık, 1.Baskı., 2023.
- Karabağlı, Arslan Ural. "onedio". Genel Kültür. *Karabağlı*. 10 Kasım 2015. Erişim 25 Mart 2024. <https://onedio.com/haber/hap-gibi-kisa-bilgilerle-iste-ataturk-un-kurdugu-cumhuriyet-e-osmanli-dan-kalan-miras-621841>
- Kehrer, Günter vd. *Din Sosyolojisi*. çev. M. Emin Köktaş vd. Ankara: Vadi Yayınları, 2.Baskı., 1998.Kılıç, Ahmet Faruk. *Ziya Gökalp'in Din Sosyolojisi*. İstanbul: Değişim Yayınları, 1. Baskı., 2008.
- Kurt, Abdurrahman. *Din Sosyolojisi*. Bursa: Dora Basım, 1. Baskı., 2011.
- Kurt, Abdurrahman vd. *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Niyazi Akyüz -İhsan Çapcıoğlu. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Baskı., 2012.
- Kurtkan Bilgiseven, Âmiran. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1985.
- Kurukamçı, Kübra. *Osmanlı İmparatorluğunda Tüketim Alışkanlıklarının Değişimi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 5. Baskı., 1992.
- Meydan, Sinan. "Misuri Zırhlısından Altıncı Filo'ya Türkiye'de Amerikancılık". Haber Sitesi. *Sözcü Gazetesi*. 16 Ekim 2017. Erişim 25 Mart 2024. <https://www.sozcu.com.tr/misuri-zirhlisindan-altinci-filoya-turkiyede-amerikancilik-wp2050296>
- Oğuzhan, Zeynep Beyza. *Tüketim Alışkanlıkları ve Dindar Kimlikler*. İstanbul: KDY, 2021.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarihyazımı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı., 2010.
- Ortaylı, İlber. *Tarihimiz ve Biz*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1. Baskı., 2008.
- Özakman, Turgut. *Diriliş Çanakale 1915*. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2016.
- Özbolet, Abdullah. "Postmodern Dünyada Din: Yaygınlaşan Dinsellik ve Yüzeyselleşen Dindarlık". *İslami Araştırmalar Dergisi* 28 (Mart 2017), 265-278.
- Özcan, Abdülkadir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Öztemiz, Mutay. *Cumhuriyet Döneminde Devletin Din Politikaları*. İstanbul: Pencere Yayınları, 1. Baskı., 1997.
- Pamir, Aybars. "Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 51/2 (2002), 79-119.

- Reyhan, Cenk. "Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)". *Bellekten Dergisi* 69/254 (20 Nisan 2005), 217-266.
- Sağlam, İsmail. "Anne- Baba Dindarlığının Çocuklar Üzerindeki Etkisi". *Dindarlık Olgusu (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*. ed. Hayati Hökelekli. Bursa: Kurav Yayınları, 2006.
- Savaş, Gökhan. "Osmanlı Devleti'nde Askerî Eğitim Alanındaki Gelişmeler (19. Yüzyıl)". *Harp Tarihi Dergisi* 7 (Haziran 2023), 99-140.
- Savcı, Mehmet. "Türkiye'nin Kıbrıs Politikasında Amerikan Etkisi: Kıbrıs Barış Harekâtı Örneği". *Harp Tarihi Dergisi* 3 (Haziran 2021), 10-18.
- Saydemir, Betül. *Münevver Ayaşlı'nın Hikâye ve Romanlarında Kültürel Yabancılaşma Olgusu*. Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019.
- Serin, Muhittin. "Şeker Ahmed Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Mart 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/seker-ahmed-pasa>
- Solmaz, Bünyamin -İhsan Çapcıoğlu (ed.). *Din Sosyolojisi (Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar I)*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2006.
- Sunar, Lütfi (ed.). *Türkiye'de Toplumsal Değişim*. Ankara: Nobel Yayınları, 2014.
- Şahin, Raşit. "Sanayi Devrimi Osmanlı İmparatorluğu'nda Neden Başlamadı?" *Dergi Park Akademik* 2/1 (06 Eylül 2019), 1-16.
- Taplamacıoğlu, Mehmet. *Din Sosyolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 3. Baskı., 1983.
- Timur, Taner. *Osmanlı Toplumsal Düzeni*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 3. Baskı., 1994.
- Uçman, Abdullah. "Ayaşlı, Münevver". *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ayasli-munevver>
- Ulu, Cafer. "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Mürebbiyelik Müessesesi". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 9 (Ocak 2014), 595-610.
- Ümit, Ahmet. *İstanbul Hatırası*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı., 2021.
- Vikiçizer. "Selanik Doğumlular". *Wikipedia*. Erişim 11 Mart 2024. https://tr.wikipedia.org/wiki/Kategori:Selanik_do%C4%9Fumlular
- Wach, Joachim. *Din Sosyolojisi*. çev. Ünver Günay. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995.
- Yamaç, Müzehher. "Türkiye'nin Modernleşmesinde Harf Devriminin Rolü ve Tekirdağ". *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi* 6/11 (27 Mayıs 2023), 231-253.
- Yavuz, Hilmi. *Modernleşme, Oryantalizm ve İslam*. İstanbul: Boyut Yayıncılık, 1. Baskı., 1998.
- Yıldız, Hatice. *Münevver Ayaşlı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Baskı., 2023.
- Yıldız, Hatice. *Münevver Ayaşlı Hayatı, Eserleri ve Sanatı*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2009.
- Yılmaz, Hüseyin. *Din ve Dindarlık*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 1. Baskı., 2014.
- Wikipedia. "1897 Türk-Yunan Savaşı". 10 Mart 2024. Erişim 25 Mart 2024. [https://tr.wikipedia.org/wiki/Osmanl%C4%B1-Yunan_Sava%C5%9F%C4%B1_\(1897\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Osmanl%C4%B1-Yunan_Sava%C5%9F%C4%B1_(1897))
- Hür ve Kabul Edilmiş Masonlar Büyük Locası. "Ahmet Salih Korur". Dernek Resmî Sitesi. Erişim 25 Mart 2024. <https://www.mason.org.tr/ahmet-salih-korur>

2023 Milletvekili Seçimleri. "Habertürk". Haber Sitesi. 14 Mayıs 2023. <https://www.haberturk.com/secim/secim2023/genel-secim/sehir/istanbul-34>

Vikipedi. "İbrahim Hakkı Paşa". Erişim 22 Haziran 2024. https://tr.m.wikipedia.org/wiki/%C4%B0brahim_Hakk%C4%B1_Pa%C5%9Fa

"Kendi Gök Kubbemiz Münevver Ayaşlı". haz. Özkan Gülerer. *Internet Archive*. Yayın Tarihi 23 Ekim 2022. <https://archive.org/search?query=M%C3%BCnevver+aya%C5%9F%C4%B1>

Vikipedi. "Notre Dame de Sion Fransız Lisesinde Öğrenim Görenler". Erişim 22 Haziran 2024. https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Kategori:Notre_Dame_de_Sion_Frans%C4%B1z_Lisesinde_%C3%B6%C4%9Frenim_g%C3%B6renler

"Prof. Dr. Celal Şengör: İstanbul Teknik Üniversitesi Neden Kuruldu?" haz. Celal Şengör ile Bilim. *YouTube: Habertürk TV Stüdyosu*. Yayın Tarihi 15 Nisan 2021. https://youtu.be/XXwyDN-YJ94?Sİ=St_E7_xehji65QB4

"Tarihî Kayıt: Münevver Ayaşlı Röportajı- Kültür Penceresi 13. Bölüm". haz. Yağmur Tunalı. *YouTube*. Yayın Tarihi 1989. <https://youtu.be/suKWDZgF6ms?si=KVw2Ht2NnM32MOWj>

Veda. haz. Zülfü Livaneli (Biyografi, 26 Şubat 2010). *Tiglon*. <https://www.youtube.com/watch?v=MkqwggnBMjjg>

